

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Филология ғылымдары» сериясы

Серия «Филологические науки»

Series «Philological sciences»

№ 1(83), 2023

Алматы, 2023

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ
«Филология ғылымдары» сериясы
№1(83), 2023 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор:
филол.ғ.д., проф. С.Д. Абишева

Бас ред. орынбасары:
PhD, аға оқытушы А.А. Найманбаев

Ғылыми редактор:
PhD, қауымд. проф. м.а. Д.А. Сабирова

Редакция алқасы:
филол.ғ.д., проф. А.В. Танжарикова,
филол.ғ.д., проф. Б. Әбдіғазизұлы,
пед.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

Ф.Ш. Оразбаева,
филол.ғ.д., проф. Н.Ә. Ильясова,
филол.ғ.д., проф. М.Ш. Мусатаева,
филол.ғ.д., проф. Қ.Ө. Есенова,
филол.ғ.к., доц. А.Д. Маймакова,
PhD, аға оқытушы Н.Н. Конкабаева
филол.ғ.к., қауымд. проф. С.А. Жиренов,
филол.ғ.к., доц. М.Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты С.В. Ананьева,
филол.ғ.д., проф., эл.-Фараби атындағы ҚазҰУ

Б.У. Джолдасбекова,
филол.ғ.к., доц., А. Байтұрсынов атындағы Тіл
білімі институты А.М. Фазылжанова,
PhD докторы, проф. И.З. Белобровцева
(Эстония),
филол.ғ.д., проф. Е.В. Казарцев (Ресей),
филол.ғ.д., проф. А.К. Киклевич (Польша),
филол.ғ.д., проф. Г.Л. Нефагина (Польша),
проф. Нонако Суесуму (Жапония),
PhD, проф. Роллберг Петер (АҚШ),
PhD, проф. О.М. Табачникова (Ұлыбритания),
филол.ғ.д., проф. Түркмен Фикрет (Түркия),
филол.ғ.д., проф. Л.Л. Шестакова (Ресей).

Жауапты хатшы:
PhD, қауымд. проф. м.а. С.К. Серикова
Техникалық хатшы:
филол.ғ.к., аға оқытушы М.М. Хавайдарова

© Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті, 2023
Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109-Ж
Басуға 27.05.2023 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 15,3 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 934.
050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ
Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

Егембердиева Г.М., Дүйсенова К.Т. Особенности немецкого
языка Швейцарии в сравнении с литературным немецким язы-
ком..... 5

Егембердиева Г.М., Дүйсенова Қ.Т. Швейцариялық неміс
тілінің әдеби неміс тілімен салыстырғандағы ерекшеліктері
Yegemberdiyeva G.M., Duisenova K.T. Features of the german
language of switzerland in comparison with the literary german
language

Ержуманова А.Б. Түркі тілдеріндегі аспект пен шақтың
мағынасы мен формасының диахрония мен синхронияда
дамуы..... 9

Ержуманова А.Б. Значения и формы аспекта и времени в
тюркских языках: развитие в диахронии и синхронии
Yerzhumanova A. Meanings and forms of aspect and tense in the
turkic languages: development in diachrony and synchrony

Kiklewicz A. Cultural linguistics and ethnolinguistics: theoretical
foundations, concepts and research directions in contemporary Poland
and eastern Europe..... 16

Киклевич А. Лингвомәдениеттану және этнолингвистика:
қазіргі Польша мен Шығыс Еуропадағы зерттеудің теориялық
негіздері, тұжырымдамалары мен бағыттары

Киклевич А. Лингвокультурология и этнолингвистика:
теоретические основы, концепции и направления исследований
в современной Польше и Восточной Европе

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERARY STUDIES

Качалов В.В., Казарцев Е.В. Неслучайные и случайные четы-
рехстопные ямбы Н.А. Некрасова Сравнительный анализ рит-
мики стиха и прозы поэта..... 29

Качалов В.В., Казарцев Е.В. Н.А. Некрасовтың кездейсоқ
емес және кездейсоқ төрт қайырымды ямбылары. Ақын өлеңі
мен прозасының ырғағын салыстырмалы талдау

Kachalov V., Kazartsev E. Non-random and random four-step
iambic poems of N.A. Nekrasov Comparative analysis of the
rhythms of the verse and prose

Сәт Г.А. Көркемсөз шеберлерінің сахналық тіл айқын-
дылығы..... 38

Сат Г.А. Выразительность сценического языка мастеров
художественного слова

Sat G. Stage language clarity of art masters

Славина В.В. «Записки из подполья» Ф.М. Достоевского как
детерминант критериев нравственности..... 46

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки»
№1(83), 2023 г.

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор:

д.филол.н., проф. Абишева С.Д.

Зам. гл. редактора:

PhD, ст.препод. Найманбаев А.А.

Научный редактор:

PhD, и.о.ассоц.проф. Сабирова Д.А.

Члены редколлегии:

д.филол.н., проф. Танжарикова А.В.,

д.филол.н., проф. Абдигазизулы Б.,

д.пед.н., проф., член-корр. НАН РК

Ф.Ш. Оразбаева,

д.филол.н., проф. Ильясова Н.А.,

д.филол.н., проф. Мусатаева М.Ш.,

д.филол.н., проф. Есенова К.У.

к.филол.н., доцент Маймакова А.Д.

PhD, ст.препод. Конкабаева Н.Н.,

к.филол.н., ассоц. проф. Жиренов С.А.,

к.филол.н., доц., Институт языкознания имени А.

Байтурсынова

Ананьева С.В.,

д.филол.н., проф., КазНУ имени аль-Фараби

Джолдасбекова Б.У.,

к.филол.н., доц., Институт литературы и искус-

ства имени М.О.Ауэзова

Фазылжанова А.М.,

PhD доктор, проф. Белобровцева И.З.

(Эстония),

д.филол.н., проф. Казарцев Е.В. (Россия),

д.филол.н., проф. Киклевич А.К. (Польша),

д.филол.н., проф. Нефагина Г.Л. (Польша),

проф. Нонако Сусуму (Япония),

PhD, проф. Роллберг Петер (США),

PhD, проф. Табачникова О.М.

(Великобритания),

д.филол.н., проф. Туркмен Фикрет (Турция),

д.филол.н., проф. Шестакова Л.Л. (Россия),

Ответственный секретарь:

PhD, и.о.ассоц.проф. Серикова С.К.

Технический секретарь:

к.филол.н., ст.препод. Хавайдарова М.М.

© Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2023

Зарегистрировано

в Министерстве культуры и информации РК

8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 27.05.2023.

Формат 60x84 1/8. Объем 15,3 уч-изд.л.

Тираж 300 экз. Заказ 934.

050010, г. Алматы,

пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлагат»

Казахского национального педагогического университета имени Абая

Славина В.В. Ф.М. Достоевскийдің «Жер асты жазбалары» адамгершілік критерийлерінің детерминанты ретінде
Slavina V. “Notes from underground” by F.M. Dostoevsky as a determinant of dealing with morality

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ
PROBLEMS OF PEDAGOGY AND METHODOLOGY

Кабышева Г.Д., Букабаева Б.Е. Шет тілдік академиялық жазылым күзіретін қалыптастырудағы сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясының рөлі..... 54

Кабышева Г.Д., Букабаева Б.Е. Роль технологии обучения критическому мышлению в формировании компетенции академического письма на иностранном языке

Kabysheva G., Bukabaeva B. The role of critical thinking development technology in the formation of foreign language academic writing competence

Куралбаева А.А., Омиртай З.М. 4-сынып оқушыларына мәтінмен жұмыста оқылым стратегияларын қолданудың маңыздылығы..... 66

Куралбаева А.А., Омиртай З.М. Важность использования читательских стратегий в работе с текстом для учащихся 4 класса

Kuralbaeva A., Omirtay Z. The importance of using reading strategies in working with text for 4th grade students

Larionova I., Fedossova S. Pedagogical aspects of speech activity evaluation in training guides..... 75

Ларионова И.Ю., Федосова С.А. Гидтердің тілдік даярлығында сөйлеу әрекетін бағалаудың педагогикалық аспектілері

Ларионова И.Ю., Федосова С.А. Педагогические аспекты оценки речевой деятельности в языковой подготовке гидов

Nosko A., Shayakhmetova D. Organization of dual education in the training of foreign language teachers in Kazakhstan..... 85

Носко А., Шаяхметова Д.Б. Қазақстанда шет тілдері мұғалімдерін даярлау кезінде дуальды білім беруді ұйымдастыру

Носко А., Шаяхметова Д.Б. Организация дуального образования при подготовке учителей иностранных языков в Казахстане

Танкибаева М.Х., Канабек М. Ересек жастағы оқушылардың қарым-қатынас қабілеттері мен дағдылары және шет тілін оқытудағы коммуникативті тәсілдер..... 91

Танкибаева М.Х., Канабек М. Коммуникативные способности и навыки старших школьников и коммуникативные подходы в обучении иностранному языку

Tankibaeva M., Kanabek M. Communication abilities and skills of older students and communicative approaches in teaching a foreign language

Abai Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Chief Editor

Doctor of Philology, Professor **Abisheva S.**

Deputy Chief Editor

PhD, senior lecturer **Naimanbaev A.**

Scientific editor

PhD, Associate Prof. **Sabirova D.**

EDITORIAL TEAM:

Doctor of Philology, Assoc. Professor

Tanzharikova A.

Doctor of Philology, Professor

Abdigaziuly B.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

Orazbayeva F.

Doctor of Philology, Professor **Piyasova N.**

Doctor of Philology, Professor

Mussatayeva M.

Doctor of Philology, Professor **Essenova K.**

Candidate of Philology Science, Associate Professor

Maimakova A.

PhD, Senior Lecturer **Konkabayeva N.**

Candidate of Philology Science, Assoc. Professor

Zhirenov S.

Ph.D. in Philology, Associate Professor, *M.O.Auezov*

Institute of Literature and Art **Ananyeva S.**

Doctor of Philology, Professor, *Al-Farabi KazNU*

Dzholdasbekova B.

Candidate of Philology Science, Associate Professor,

A. Baitursynov Institute of Linguistics

Fazylzhanova A.

Doctor of Philology, Professor (Russia)

Bakhtikireeva U.

PhD, professor (Estonia)

Belobrovtsseva I.

Doctor of Philology, Professor (Russia)

Kazartsev E.

Doctor of Philology, Professor (Poland)

Kiklevich A.

Doctor of Philology, Professor (Poland)

Nefagina G.

Master, Professor (Japan)

Nonako Susumu

PhD, Professor (the USA) **Rollberg Peter**

PhD, Professor (the UK) **Tabachnikova O.**

Doctor of Philology, Professor (Turkey)

Turkmen F.

Doctor of Philology, Associate Professor (Russia)

Shestakova L.

Executive Secretary

PhD, Associate Prof. **Serikova S.**

Technical Secretary

Candidate of Philology Science, Senior Lecturer

Khavaidarova M.

©Abai Kazakh National Pedagogical University,

2023

Registered in the Ministry of Culture and Information

of the Republic of Kazakhstan

8 May 2009 No10109-Zh/Ж

Signed in print 27.05. 2023.

Format 60x84 1/8. Volume 15,3

teaching and publishing lists.

Number of copies 300. Order 934.

050010, Almaty, Dostyk avenue 13, Abai KazNPU

Publishing House "Ulagat" of the Abai Kazakh Na-

tional Pedagogical University

ЖУРНАЛИСТИКА

ЖУРНАЛИСТИКА

JOURNALISM

Гиниятова А.А., Әлжан А. Instagram әлеуметтік желісі Қазақстан медиасының қалыптасуына қалай әсер етуде?..... 97

Гиниятова А.А., Әлжан А. Как социальная сеть Instagram влияет на формирование медиа Казахстана?

Giniyatova A., Alzhan A. How does the Instagram social network influence the formation of media in kazakhstan?

Курманбаева А.Ә., Жаппар Қ.З., Алдабергенқызы Л. Қоғамдағы мәдени жаңарулар мен кітап мәдениетін ізгілендіру..... 104

Kurmanbayeva A., Zhappar K., Aldabergenkyzy L. Cultural modernisations in society and humanisation of book culture

Курманбаева А.Ә., Жаппар Қ.З., Алдабергенқызы Л. Процесс культурной модернизации в обществе и популяризации культуры чтения

Курманбекова З.Р., Сарекенова Қ.Қ. Желі қолданушысының коммуникативтік типтері..... 111

Курманбекова З.Р., Сарекенова Қ.Қ. Коммуникативные типы пользователей социальных сетей

Kurmanbekova Z., Sarekenova Z. Communicative types of social networks users

Біздің авторлар..... 123

Наши авторы

Our authors

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

МРНТИ 16.31.41

10.51889/1728-7804.2023.14.1.010

Г.М. Егембердиева¹, К.Т. Дуйсенова²

¹Технологиялық университет, Алматы қ., Қазақстан

*²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: karakat.72@mail.ru*

ШВЕЙЦАРИЯЛЫҚ НЕМІС ТІЛІНІҢ ӘДЕБИ НЕМІС ТІЛІМЕН
САЛЫСТЫРҒАНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Кез-келген тіл өзінің даму барысында адам өмірінің барлық салаларын қамтиды. Шет тілін біле отырып, әлемнің түкпір-түкпірінен келген адамдарды түсінуге болады және бұл өзара түсіністікке ықпал етеді. Швейцариялық неміс тілі диалектілердің алуан түрлілігімен ерекшеленеді, және де ол неміс және ағылшын тілдерінің әсерінен үнемі өзгеріске түсіп отырады. SMS, E-Mail сияқты жаңа технологиялардың пайда болуымен, негізінен жазбаша сөйлеу түрі боп саналатын швейцариялық неміс тілі де ауызша тіл мен жазбаша тілдің ортақтығын күшейте отырып, ауызша сөйлеуге кірді. Бұл жерде кең таралған стандарттың болмауына байланысты әркім өзінің емлесін қолданады. Мәтіндік хабарламаларда таңбаларды үнемдеу үшін аббревиатуралар мен англицизмдер де жиі қолданылады. Немістің әдеби тілі мен швейцариялық неміс тілін салыстыру кезінде осы тілдердің емлесі, айтылуы, семантикасы мен грамматикасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталды, бұл швейцариялық неміс тілін үйренуге көмектеседі.

Түйін сөздер: диалект, неміс тілі, тестілеу, лингвистикалық зерттеулер, ауызша сөйлеу, жазбаша сөйлеу, салыстыру.

Егембердиева Г.М.¹, Дуйсенова К.Т.²

¹Технологический университет, г. Алматы, Казахстан

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан
e-mail: karakat.72@mail.ru*

ОСОБЕННОСТИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА ШВЕЙЦАРИИ В СРАВНЕНИИ С
ЛИТЕРАТУРНЫМ НЕМЕЦКИМ ЯЗЫКОМ

Аннотация

Любой язык развивается и это захватывает все сферы жизнедеятельности человека. Зная иностранный язык, можно понимать людей со всего мира и это способствует взаимопониманию. Швейцарский немецкий язык отличается своим многообразием диалектов, постоянно изменяется из-за влияния немецкого языка Германии и английского языка. С появлением новых технологий, таких как SMS, E-Mail, швейцарский немецкий язык, на котором говорят преимущественно в письменной форме, также вошел в устную речь, усилив тем самым общность устного языка и письменную речь. Из-за отсутствия широко распространенного стандарта, каждый использует свою собственную орфографию. Для экономии символов в текстовых сообщениях также часто используются сокращения и англицизмы. При сравнении немецкого литературного языка и швейцарского выявлены схожести и различия в правописании.

сании, произношении, семантике и грамматике данных языков, что поможет в изучении немецкого языка Швейцарии.

Ключевые слова: диалект, немецкий язык, тестирование, лингвистические исследования, устная речь, письменная речь, сопоставление.

Yegemberdiyeva G.M.¹, Duisenova K.T.²

¹Technological University, Almaty, Kazakhstan

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: karakat.72@mail.ru

FEATURES OF THE GERMAN LANGUAGE OF SWITZERLAND IN COMPARISON WITH THE LITERARY GERMAN LANGUAGE

Abstract

Any language develops and it captures all spheres of human activity. Knowing a foreign language, you can understand people from all over the world and this contributes to mutual understanding. Swiss German is distinguished by its variety of dialects, constantly changing due to the influence of the German language of Germany and the English language. With the advent of new technologies, such as SMS, E-Mail, Swiss German, which is spoken mainly in written form, has also entered oral speech, thereby strengthening the commonality of oral language and written speech. Due to the lack of a widespread standard, everyone uses their own spelling. Abbreviations and anglicisms are also often used in text messages to save characters. When comparing the German literary language and Swiss, similarities and differences in spelling, pronunciation, semantics and grammar of these languages are revealed, which will help in learning Swiss German.

Keywords: language development, dialect, German, testing, linguistic research, oral speech, written speech, comparison.

Введение. Развитие языка – проблема, которая постоянно и непрерывно касается всех сфер жизнедеятельности человека. Язык играет объединяющую роль, когда он не препятствует взаимопониманию людей. Все языки мира устроены по одному лекалу, более-менее одинаково и во всех языках мира есть предложение, которое состоит из обозначения или действия, выражаемым словами. Слово состоит из морфем и во всех языках мира существует система фонем. Чем ближе языки по родству, их похожесть становится явным [1]. Приветствия от Moin (в Северной Германии) до Grüßgott (в Южной Германии), Grüssecha (в Берн), Grüssi (в Цюрихе) и Servus (в Австрии) немецкий язык имеет множество разновидностей, то, что обычно используется в отличие от верхненемецкого – стандартного письменного немецкого языка. Schwiizerdüütsch – это общий термин для немецко-швейцарских диалектов, таких как бернский немецкий, базельский немецкий, цюрихский немецкий и др., которые значительно различаются. Таким образом, кожух с яблочными косточками называется Gröibsch, в зависимости от местности, Gigetschi, Gürbschi, Güegi, Bätzi, Bitzgi, Bütschgi, Butze, Vixi, Üürbsi. Диалекты Немецкой Швейцарии – древнейшие диалекты немецкой языковой области, относящиеся к алеманнским диалектам немецкого языка. В основном их можно разделить на южноалеманнские (Центральная Швейцария, Северная и Восточная Швейцария), горноалеманнские (альпийский регион), а также в незначительной мере на нижнеалеманнские (Базель) диалекты. Новейшие исследования швейцарских лингвистов, занимающихся диалектологией, приходят к выводу, что социальное восприятие различных диалектов Немецкой Швейцарии неоднородно. Так, команда исследователей, под руководством А.Леманна, разработала специальную методику проведения тестов, в ходе которых тестов разыгрывались различные сценарии: прием на работу, выбор врача, компаньона для путешествия и т. д. В процессе тестирования испытуемым из разных немецкоязычных кантонов

предлагалось сделать выбор между говорящими на бернском диалекте, цюрихском диалекте и на литературном немецком языке. В результате выяснилось, например, что цюрихский диалект более престижен в социальном восприятии, а говорящие на нем воспринимаются как более компетентные лица [2]. Ряд лингвистов высказывают мнение о том, что в настоящее время можно говорить о тенденции превращения диалектов в своего рода койне, относительно единый швейцарско-немецкий язык, с вероятным восточным и западным вариантом [3]. К. Рэбер утверждает: «Диалект, на котором говорят все слои населения и по любому поводу, диалект, который постепенно становится и стал самостоятельным средством коммуникации, такой диалект больше уже не является диалектом» [4]. Некоторые исследователи в последнее время приходят к выводу, что диалекты герmanoшвейцарцев все же являются одним из факторов языкового и этнического разобщения в Швейцарии. Возможным вариантом решения данной проблемы, по их мнению, могло бы стать развитие швейцарского диалекта в направлении полноценного языка [5].

Что касается истории, то до первой мировой войны положение швейцарского немецкого языка было похоже на положение других немецких диалектов: в общественной жизни он все больше и больше вытеснялся стандартным языком. Швейцарской особенностью, в конце концов, было то, что высшие классы некоторых городов, таких как Берн и Базель, владели французским языком. Французский язык был предпочтителен в повседневной жизни. Многие французские заимствованные слова напоминают об этом: Parterre, Trottoir, Merci (партер, тротуар, Мерси). Из-за двух мировых войн и продолжающегося в то же время национализма, в Швейцарии появился швейцарский немецкий язык, определяющим немецко-швейцарскую идентичность и средством изолировать себя от Германии.

С конца 1960-х годов наблюдается общенациональная волна. Швейцарский немецкий язык проникает во многие области, в которых ранее использовался исключительно письменный немецкий язык. С частных радиостанций, созданных в 1980-х годах, волна устной речи затем распространилась на экраны государственных передач. Таким образом, чем дальше, тем больше на национальном уровне было самых разных региональных диалектов. Параллельно с этим и очень важным фактором был успех музыкантов, поющих на местном наречии. Бернд-немецкие песни *Mani Matters* стали популярными и исполнялись с участием Поло Хофера Цюрих Вест. С появлением новых технологий, таких как SMS, E-Mail, швейцарский немецкий язык, на котором говорят преимущественно в письменной форме, также вошел в устную речь, усилив тем самым общность устного языка и письменную речь. Из-за отсутствия широко распространенного стандарта, каждый использует свою собственную орфографию. Для экономии символов в текстовых сообщениях также часто используются сокращения и англицизмы.

Методы. Цель нашего исследования - сравнить немецкий язык Швейцарии с немецким языком в Германии. Мы использовали филологический метод, при котором исследуются главным образом письменные тексты. Сравнение как научный прием очень широко используется в филологии. При помощи сравнения устанавливаются общие и специфические черты сходных явлений одного или разных родственных языков. Поэтому сравнение как общенаучная операция мышления присутствует во всех методах лингвистического анализа. В методике лингвистических исследований выделяют внутриязыковое и межъязыковое сравнение. При внутриязыковом сравнении изучаются категории и явления одного и того же языка, при межъязыковом сравнении – разных языков [6]. Для исследования рассматриваем два текста: на диалекте Швейцарии и на немецком языке Германии.

Schweizerdeutsch

Nachdem mer alles zügletend, simmerall zemeid Beiz go mampfe und bächere. Natürlich hemmer wieder ma so umebblödelet, dass Serviertochter zimlich verruckt worde isch. Merci aber au, weg somene Nienü tee ligouus rüefe und sowiso die Prise wos füre Stange dete heuschet...

Hochdeutsch

Nachdem wir alles erledigt gezügelt) hatten, sind wir alle zusammen in die Kneipe gegangen, um zu essen und zu trinken. Natürlich haben wir wieder mal so rumgeblödel, dass die Serviererin ziemlich verrückt geworden ist. Danke/Vielen Dank aber auch, wegen so einer Kleinigkeit reklamieren und sowieso sind die Preise für ein Glas Bier dort (viel) zu hoch...

Результаты. Сравнивая вариант текста немецкого языка в Швейцарии и вариант текста немецкого языка в Германии можно отметить, что первое слова в тексте везде одинаково и правописание, и произношение, и семантическое значение слова. Кроме того есть еще такие слова как natürlich, alles, wieder, so, dass, aber имеющих сходство в семантике и правописании. Что касается грамматики, то глаголы umgeblödel и rumgeblödet написаны в прошедшем времени и имеют в корне одинаковое слово blöd. Вспомогательный глагол haben / hemmer имеют одинаковое грамматическое значение, т.е. передают действие в прошедшем времени, но пишутся и произносятся по-разному. Кроме того можно обратить внимание на порядок слов в предложении после союза dass. В данном предложении он одинаков, то есть сразу после союза пишется подлежащее, а изменяемая часть сказуемого занимает последнее место. Такие слова как: zimlich (нет буквы -e), Serviertochter, verrückt (без умлаута), worde (-n нет), Merci, Preise можно понять, так как в этих словах отсутствуют некоторые буквы, которые в общем, не мешают пониманию. Трудности возникают в таких словах как züglenhend, simmerall zemeid Beiz go tampe u m. д., так как практически нет ничего общего с немецким языком ни в произношении, ни в правописании. Это затрудняет понимание. Резюмируя данные сопоставления можно утверждать, что зная литературный немецкий язык, можно понять швейцарский немецкий язык не полностью, а частично.

Интернет источники предлагают изучение швейцарского немецкого языка Schwiizerdüütsch за 5 дней. Для этого необходимо, во-первых, спрашивать после каждого предложения: odr? Это относится и к таким утверждениям, как: Ich habe Hunger, odr? (Я голоден, не так ли?) Во-вторых, буквосочетание **ch** произносится даже после **-i** или **-e** очень далеко в задней части горла, чтобы он звучал как «громкий храп». В-третьих уменьшительная форма **-chen** превращается в **-li**, например: Das Blümchen становится Blümli, a der Laden- Lädeli. В-четвертых, в двухсложных словах ударение падает в основном на первый слог: Fondue, Detail. В-пятых, для некоторых слов помогает только запоминание: Sprich öppisfüretwas, zmörgele [7].

Заключение. По сей день швейцарцы общаются в устной форме исключительно на своих разнообразных диалектах, которые все еще сохранили звучание средневекового немецкого языка. Молодые ведущие развлекательных программ Швейцарии любят говорить на англошвейцарском немецком языках. Таким образом, немецкий язык в Швейцарии является наполовину иностранным языком, который используется в основном в письменной форме. Однако, как и любой живой язык, диалекты, постоянно меняются. Благодаря развитию аудиовизуальных средств массовой информации и повышению мобильности населения, диалекты обновляются все чаще на выражениях стандартного немецкого языка и английского.

Список использованной литературы:

1. Шынғыс Мұқан. 10 причин, почему важно знать и говорить на казахском языке. – Алматы полиграфкомбинат ЖШС 2013. - 420с.
2. Leemann A. Apps for capturing language variation and change in German-speaking Europe: //Linguistic Vanguard. 2021.
3. Baur A. Schweizerdeutsch - woher und wohin? Monografie. Deutsche Digitale Bibliothek: 1990.
4. Raeber K. Das Deutsch der Schweizer: Zur Sprach- und Literatursituation der Schweiz. Aarau: Heiner Loeffler, 1986.
5. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. – М.: РГГУ, 2000.
6. Чувакин А.А. Основы филологии: учеб. пособие. – М.: Наука, 2011. - 240с.
7. Maria Hornung, Franz Roitinger. Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1950. – 132с.

References

1. Shyngys Mukhan. *10 reasons why it is important to know and speak the Kazakh language.* – Almaty polygraph combine ZHSHS 2013. - 420s.
2. Limann A. *Applications for capturing language variations and changes in German-speaking Europe: //Linguistic avant-garde.* 2021.
3. Baur A. *Swiss-German - from where and where? Monograph.* German Digital Library: 1990.
4. Reber K. *Swiss German: about the linguistic and literary situation in Switzerland.* Aarau: Heiner Leffler, 1986.
5. Altermatt U. *Ethnonationism in Europe.* – Moscow: RSUH, 2000.
6. Chuvakin A.A. *Basic philology: etch. proposal.* – M.: Nauka, 2011. - 240s.
7. Maria Hornung, Franz Reutinger. *Austrian Federal Publishing House of Education, Science and Art, 1950.* – 132с.

МРНТИ 16.01.11

10.51889/1728-7804.2023.14.1.011

А.Б.Ержуманова¹

¹*Абылқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті,
Қарағанды, Қазақстан
гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, azizaerjik@mail.ru*

**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ АСПЕКТ ПЕН ШАҚТЫҢ МАҒЫНАСЫ МЕН
ФОРМАСЫНЫҢ ДИАХРОНИЯ МЕН СИНХРОНИЯДА ДАМУЫ**

Аңдатпа

Түркі тілдеріндегі аспект (түр) пен шақтың мағынасы мен формасының берілуі лингвистикада әлі де өз шешімін таппаған мәселенің бірі. Бұл мақалада түркі тілдерінің лингвистикасында түр мен шақтың мағынасы мен формасының диахрония мен синхронияда дамуы қарастырылған. Түркітанушы ғалымдарының түркі тілдерінде етістіктің түр категориясы шақ категориясы арқылы берілетіні және түркі тілдерінде **аспект грамматикалық тұрғыда дербес категория статусына ие болмағандықтан, шақ категориясы арқылы** көрсетілетіні нақты мысалдармен дәлелденген. Түркі тілдерінде түр мен шақ мағынасы тығыз байланысты. Түркі тілдерінде грамматикалық аспект ұғымы жоқ болғандықтан, түркі тілдерінде аспект мағынасы мүлдем жоқ деп айтуға болмайды, өйткені түркі тілдерінде шақ мағыналары түрдің қосымша реңктерін қабылдап алған.

Түйін сөздер: түркі тілдері, аспект категориясы, түр категориясы, шақ категориясы, диахрония, синхрония.

Yerzhumanova A.¹

¹*Abylkas Saginov Karaganda Technical University,
Karaganda, Kazakhstan
master of humanities, senior lecturer, azizaerjik@mail.ru*

**MEANINGS AND FORMS OF ASPECT AND TENSE IN THE TURKIC LANGUAGES:
DEVELOPMENT IN DIACHRONY AND SYNCHRONY**

Abstract

The transfer of the meaning and form of aspect (type) and tense in the Turkic languages is one of the problems which still has not found its solution in linguistics.

This article examines the development of the meaning and form of the aspect and tense in diachrony and synchrony in the linguistics of the Turkic languages. Turkologists have proved by concrete examples that in the Turkic languages the specific category of the verb is transmitted through

the category of tense, since the aspect does not grammatically have the status of an independent category. In the Turkic languages, the meaning of type and tense are closely related. Since there is no concept of grammatical aspect in the Turkic languages, it cannot be said that the Turkic languages do not have the meaning of aspect at all, because in the Turkic languages the meanings of tense have taken on additional shades of aspect.

Keywords: Turkic languages, aspect category, type category, tense category, diachrony, synchrony.

Ержуманова А.Б.¹

¹Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова,

Караганда, Казахстан

магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, azizaerjik@mail.ru

ЗНАЧЕНИЯ И ФОРМЫ АСПЕКТА И ВРЕМЕНИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: РАЗВИТИЕ В ДИАХРОНИИ И СИНХРОНИИ

Аннотация

Передача значения и формы аспекта (вида) и времени в тюркских языках-одна из проблем, которая еще не нашла своего решения в лингвистике.

В данной статье рассматривается развитие значения и формы вида и времени в диахронии и синхронии в лингвистике тюркских языков. Тюркологами доказано на конкретных примерах, что в тюркских языках видовая категория глагола передается через категорию времени, поскольку аспект грамматически не имеет статуса самостоятельной категории. В тюркских языках значение вида и времени тесно связано. Поскольку в тюркских языках нет понятия грамматического аспекта, нельзя сказать, что тюркские языки вообще не имеют значения аспекта, ведь в тюркских языках значения времени приняли дополнительные оттенки вида.

Ключевые слова: тюркские языки, категория аспекта, категория вида, категория времени, диахрония, синхрония.

Кіріспе. Түркі тілдері – Шығыс Еуропадан, Сібір мен Батыс Қытайға дейінгі кең аумақта тұратын 180 млн. адамның ана тілі, 210 млн. адамның екінші тілі боп табылатын, көбі бір біріне өте жақын болған 40 тілден тұратын тілдер тобы. Түркі тілдер жанұясы Алтай тілдері әулетіне жатады. Қазақ тілі соның бірі боп табылады.

Барлығы 40-тан аса тілден тұратын, 180 млн. адамның ана тілі боп табылатын түркі тілдері Алтай тілдері әулетіндегі ең үлкен тіл тобы болып табылады.

Түркі тілдерінің көбінің фонологиясы, морфологиясы және синтаксисі бірдей. Тек, Шуаш, Якут және Солтүстік Сібір тілдері бұл жағынан өзгеше сипатқа ие. Түркі тілдері 6 топқа бөліне отырып, әр топқа кірген тілдер сол тілді білетін адамдар бірібірін түсіне алатындай жақын болады. Түркі тілдерінің өзара жақындығын көрсету үшін келесі (халық саны бойынша) маңызды бірнеше тілден мысал сөздер келтіріліп тұр.

Қазақ тілі түркі тілдерінің ішіндегі қыпшақ тілдері тобына кіреді. Онда қазақ тілінен басқа қарайым тілі (жоғалуға жақын), құмық тілі, қарашай балқар тілі, Қырым татар тілі, татар тілі, башқұрт тілі, ноғай тілі, қарақалпақ тілі және қырғыз тілі кіреді. Олардың көбінің фонологиясы, морфологиясы және синтаксистері бірдей деп айтып кеткеніміздей, біздің зерттеп отырған аспектіміз морфологияға жатады. Түркі тілдерінде аспектті көбінде «түр формалары» деп атайды. Түркі және Алтай тіл біліміне арналған теориялық еңбектерде аспектология мәселелері мынадай Кеңес Үкіметі мен Шетел авторларымен зерттелген Н.А.Баскаков, Ф.А.Ганиев, Э.А.Грунина, В.Г.Гузев, С.Н.Иванов, А.Н.Кононов, Э.В.Севортян, Б.А.Серебреников, А.Ходжиев, Л.Н.Харитонов, А.М.Щербак, А.А.Юлдашев,

Вл.Котвич, Л.Юхансон, К.Шёнинг және т.б. қазіргі заманғы М.Б.Балақаев, Д.М.Насилов, Ю.Маслов, Н.П. Дыренкова, Э.Н.Гаджиев.

Әдістеме. Ізденіс барысында материалды жинақтау, жүйелеу, саралау, сипаттама беру, бақылаудың жалпы ғылыми әдістері, сонымен қатар лингвистикалық, яғни оның ішінде сипаттамалық немесе синхронды әдіс, құрылымдық және салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау. Алтай тілдеріндегі түр формалары жайында жасалған зерттеулер түр категорияларының олар үшін маңызды екенін және көбіне тән екенін дәлелдеп тұр. Алайда, қазақ тілінде етістіктің түр категориясы тек теориялық жүзінде ғана бар. Түркі тілдеріндегі аспектология мәселесі 1956 жылдан бастап зерттелініп келе жатқанына қарамастан, әлі күнге дейін зерттеушілердің назарын аударуда және толық зерттелмеген. 1956 жылы Алматыда «Түркі тілдеріндегі грамматика мәселелері» атты кеңесте түркі тілдеріндегі аспектология мәселесі талқыланды. Ғалымдар мәселені орыс тіліндегі «вид» категориясымен салғастырмалы түрде қарастырды. Сол дискуссия жайлы А.А.Юлдашев былай деген « әр-түрлі түркі тілдерінде түр әр-түрлі дамыған, ал түр формалары әр-түрлі тілдерде мағынасы да, характері да және қолданылу сфералары да әр-түрлі» [1, 43].

Қазіргі таңда жалпы аспектология көптеген жетістіктерге жетті, әсіресе жалпы аспектологиялық түсініктемелер мен терминдерді нақтылауында, тілдік фактілерді анализдеу әдістемесінде, аспектуальдық семантиканы анықтауда, аспектуалдық контексттер мен жағдаяттарды сипаттауда. Аспект категориясының қазіргі түркі тілдеріндегі статусын анықтау үшін зерттеушілердің теориялық және практикалық тұжырымдамаларына назар аударайық.

Көптеген түркітанушылар түркі тілдерінде аспекттің грамматикалық категориясы жоқ, тек аспект мағынасын білдіру үшін қолданылатын тармақталған шақ жүйесі мен іс-әрекеттің өту ерекшелігін сипаттайтын амалдар бар деп негізсіз тұжырымдайды. Кейбір тілдерде етістікті сипаттайтын аспект категориясын шақпен байланыстырған.

Д.М. Насиловтың айтуынша, «түркі тілдерінде аспекттің етістіктің шақтық жүйесінен тыс жеке грамматикалық категория ретінде жоқтығы деген ой доминантты болып келе жатыр» [2, 111]. Ал А.Н.Тихоновтың ойынша, «түркі тілдерінде түр категориясының болмауы шақтық жүйенің байлығымен ғана емес, сонымен қатар іс-әрекет амалдары жүйесінің тармақталынуымен орнын толтырады, осы ерекшеліктерін түркітанушылар түр категориясымен шатастырады [3, 206].

Түркі етістігінің түр мәселесін қарастырған А.М.Щербак былай деп жазады, «түрдің автономдық грамматикалық категория екенін дәлелдеудің қажеті жоқ. Тек түрдің «жеке» берілу амалдарының жоқтығын және түрдік мағынасы бар морфологиялық туындылардың әр-түрлі шақтық формалардың қисындастыруын білдіретінін айта кету керек» [4, 72]. Егер А.М.Щербактың айтуымен келіссек, онда аспект категориясын шақ категориясымен біріктіріп, етістіктің аспект категориясының жоқтығын растап отырғанымызбен бірдей болады.

А.М.Щербак пікірімен келіспейтін Д.М.Насилов мынадай көзқарасын білдіреді: «Бұған қарамастан түркі тілдеріндегі аспект мәселесін сызып тастауға болмайды, тек қана етістіктің шақ формаларын, етістік іс-әрекетінің амалдарын жүйелі және толық зерттеу арқылы, аспектілік контексттер мен жағдаяттарды, етістіктің семантикалық топтарын сипаттау арқылы оның шешімін табуға болады» [2, 118]. Д.М.Насилов көзқарасын жақтайтын А.А.Юлдашев «алдымен әр тілдің жеке материалын қарастырып, әр түр формасының табиғаты жайында, яғни оны жан жақты зерттеп, оның басқа түр формаларымен байланысы мен сол тілдің жалпы грамматикалық жүйесіне қатынасын қарастыру керек» [1, 43] деп айтып кетеді.

Нәтижелер. Севортян Э. және Ширалиев М. өздерінің «Әзірбайжан тілінің грамматикасы» атты кітабында әзірбайжан тілінде түр категориясының бар екенін және оның басқа да

түркі тілдеріндегідей аналитикалық жолмен, яғни көмекші етістік пен көсемшенің көмегімен жасалатынын айтады. Түр конструкцияларының лексикалық мағынасы көсемше арқылы беріледі, ал етістік бұл тіркеске түр мағынасын береді. Сондықтан да, түр конструкциясының бірінші компоненті шартты түрде «басты етістік» деп атауға болады, ал екіншісі «көмекші етістік». Әзірбайжан тілінде көсемшелер өте көп, бірақ олардың барлығы түр конструкцияларын жасауда қолданылмайды. Түр конструкцияларының құрамына -(j)ыб көсемшелерінен басқа мынадай көсемшелер кіреді -(j)араг//-әрәк; -(j)а, -(j)ә. Көмекші етістіктер ретінде мына етістіктер қолданылады: дурмаг - тұр, тұру, отурмаг - отыр, отыру, галмаг - қалу, кетмәк - кету, кәлмәк - келу және гуртармаг - аяқтау. Бұлардың әрқайсысының өз лексикалық мағынасы бар. Түр конструкцияларында бұлардың көбісі өзінің лексикалық мағынасын жоғалту арқылы грамматизацияланады.

Әзірбайжан тілінде түр екіге бөлінеді: біріншісі – аналитикалық және синтетикалық, ал екіншісі – етістіктің шақ семантикасына кіретін түр мағыналары. Аналитикалық және синтетикалық жолмен жасалатын түр категориялары мынадай мағынаны білдіреді: мағыналы етістіктің көсемше түрі мен дурмаг - тұр, тұру, отурмаг - отыр, отыру, галмаг - қалу көмекші етістіктерінің жіктелген формаларымен қолданылады:

1. «Дурмаг - тұр, тұру» көмекші етістігі -(j)ыб // -(j)иб // -(j)уб // -(j)үб-және (j)араг//-әрәк қосымшаларына аяқталатын көсемшелермен бірге созылықы іс-әрекетті көрсетеді. Мысалы: О дежинип дурур, Имран исә сакит-скаит ону динләжирди (И.Чахаибахш). Ол күңкілдеп тұрды, ал Имран ақырын ғана оны тыңдап тұрды.

2. «Отурмаг - отыр, отыру» көмекші етістігі -(j)ыб // -(j)иб // -(j)уб // -(j)үб қосымшаларына аяқталатын көсемшелермен бірге іс-әрекеттің қалпы өзгерместен созылықылығын көрсетеді. Мысалы: Онә көрә дә ағзыны јумуб отурубдур (Ч.Чаббарлы) Сондықтан ол аузында су бардай үндемей отыр.

3. «Кетмәк» көмекші етістігі -(j)ыб // -(j)иб // -(j)уб // -(j)үб қосымшаларына аяқталатын көсемшелермен бірге іс-әрекеттің шектеусіз дамуын көрсетеді. Жоқ болып кету немесе қайтыс болуды білдіретін етістіктермен іс-әрекеттің толығымен аяқталғанын білдіреді.

4. «Кетмә» етістігі түр конструкциясының құрамында болымсыз аспекте қолданылып, іс-әрекеттің немесе қалыптың сол қалпында өзгеріссіз қалғанын білдіреді. Мысалы: Китаб јандырылырса, шаирин әсәрләри мәһв олуб кетмир (Һ.Мәһди). Кітап өртенген күнде де, ақын еңбектері өлмейді.

5. «Галмаг» көмекші етістігі -а // -ә көсемшелерімен бірге қолданылғанда, іс-әрекеттің сол қалпында созылықылығын көрсетеді. Мысалы: Бичарә арвад әли гәјнунда нала едә едә галыбдыр. (Н.Вәзиров) Бейшара әйел екі қолын кеудесінде аяқастырып алып, ыңырысып тұр.

Бұл негізгі бөлінуі, егер тереңдей берсек, әзірбайжан тілінде түрдің тағы басқа да мағыналарын көруге болады.

«Әзірбайжан тілінде, басқа да түркі тілдерінде сияқты, түр мен шақ мағынасы тығыз байланысты. Өте жиі жағдайларда шақ мағыналары түрдің қосымша реңктерін қабылдап алады. Егер орыс тілінің етістік жүйесінде түр мен шақ мағыналары бір бірінен анық бөлініп тұрса, онда әзірбайжан тілінде екі категория грамматикалық тұрғыдан (форма мен мағынасы жағынан) айырылып тұрғанымен, кейде шақ пен түр шекарасы ауытқып тұрады» [5, 105].

Башқұрт тіл білімінде түр категориясын, түр мағыналарын және етістік арқылы берілетін іс-әрекеттің амалдарын зерттеудегі ең үлкен және жалғыз жұмыс, ол А.И.Харисовтың «Башқұрт тіліндегі етістік түрлерінің категориялары» (1944) атты монографиялық еңбегі. Бұл еңбекте А.И.Харисов аспектілік мағыналы тілдік бірліктерді туындылар негізінде жасауда бірнеше жолдар бар екенін айтады. Оның айтуынша, «аспектілік мағына етістік сөзінің өз көмегімен және өз көмегінсіз, яғни сырттай берілуі мүмкін, бұдан етістікті және етістіксіз аспектілік деген мағына туады». Зерттеуші агглютинативті-аналитикалық башқұрт тілінің ерекшеліктерін зерттей отырып, аспектілік саладағы туындылар: синтаксистік (аналитикалық), морфологиялық (аффиксация және редупликация), лексикалық, сонымен қатар кон-

текстік (контекстуалдық) және құрамдастырылған амалдар арқылы берілетінін айтты. Осылардың ішіндегі башқұрт тілі үшін ең тиімдісі ол, екі немесе үш аналитикалық етістіктер құрылымы арқылы жасалған аспектілік мағынаны білдіру амалы тән. Бұндай құрылымда басты мағынаны көсемше не инфинитив формасындағы етістік білдіреді, ал көмекші етістік мағыналы етістіктің аспектілік модификаторы ретінде қолданылады, яғни бұл түркітілдерінің көбіне тән құбылыс. Башқұрт тіліндегі тағы бір тиімді амалдардың бірі, ол морфологиялық, яғни аффиксация (негізге суффикс жалғау арқылы) немесе морфематикалық амал деп айтуға болады және редупликация арқылы (толық не бөлшекті) жасалуы.

Дүркінділікті және қарқындылықты білдіретін аспектілік мағынаны білдіретін етістік формасын жасау үшін, мына аспектілік туындылар, яғни аффикстер қолданылады кыла/-кла, -ыштыр/-штыр, -л/-ла/-ала, -кисла, -ылда, -н/-ын, -ш/-ыш, -ыңқыра, аңқыра, -ымқыра/-мқыра, -та, -иын, -анда, -мокла. Сонымен қатар аспектілік туындылар саласында редупликацияланған модификаторлар, қайталанатын етістік баяндауыштыр, сөйлем негіздері және синтаксистік қолданылады құрылымдар қолданылады.

А.И.Харисов функционалды грамматиканың теориясы мен фактіге негізделген тілдік материал негізінде башқұрт тілінде дүркінділік, қарқындылық, шектілік, созылыңқылық, сатылық және т.б. аспектілік категориялардың бар екен дәлелдеді, алайда башқұрт тілінде етістіктің түр категориясы дербес категория болып саналмайды, ол тек қана шақ категориясымен біріге отырып іс-әрекеттің өтуін уақыт бойында белгілейді. Сондықтан, қазіргі башқұрт тілінің етістігі мынадай категорияларға ие: шақ, рай, жақ, түр (лицо), етіс. Башқұрт тілінің қазіргі грамматикасында тармақталған шақ жүйесі бар: осы шақ (барам күрәм, бараһың күрәһең, бара күрә), келер шақтың екі түр бар: белгісіз келер шақ (күрермен-көрермін) және белгілі келер шақ (күрәсәкмен - міндетті түрде көремін), өткен шақтың да екі түрі бар: белгілі өткен шақ (барзым-бардым, күрзем-көрдім, күрделі түрі: *барған ине-м (барғайным)* 'мен барып келгенмін'); және белгісіз өткен шақ (барғанмын, күргәнмен, күрделі түрі: *килгән булғандар* 'олар келіпті'). Бұған қоса өткен шақтың күрделі формалары бар, олар мынадай шақтарды құрайды: аяқталмаған өткен шақ (*ала ине-м (ала торғайны-м)* - мен (өткенде) алғам).

Татар тіліндегі түр және шақ категориялары туралы әр-түрлі көзқарастар **В.Н.Хангильдин (1959), Ф.А.Ганиев (1968), З.М.Валиуллина (1983), Д.Г.Тумашева (1986), М.З.Закиев (1995) және т.б. грамматикаға арналған еңбектерінде; А.Х.Нуриева (1961), Р.С.Абдуллина (1988), Ф.Г.Миннулина (2000), М.Н.Закамулина (2001), В.Н.Хисамова (2006), Э.Р.Биккинина (2006) және т.б. диссертациялық еңбектерінде берілген.**

Аталған салада елеулі еңбек еткен ірі лингвистердің бірі Д.Г.Тумашева осы саланың дамуына көп үлесін қосты. Оның көптеген еңбектерінде етістік мәселелеріне қатысты көзқарастары беріледі. 1986 жылы шыққан «Татар етістігі» атты монографиясында бір жағынан етістік формаларының көп мағыналылығы көрсетілсе, екінші жағынан грамматикалық бір мағынаның әр-түрлі формалармен берілу мүмкіншілігі көрсетілген. Бұл жұмыста татар тілі етістігінің формалары зерттелген, олардың көп атқарымдылығы көрсетілген, құрамдық талдау әдісін қолдана отырып етістік шақтарының мағынасын парадигматикалық және синтагматикалық деңгейлерде зерттеген. Тумашева Д.Г. татар тіл білімінде «таксис» терминін алғаш рет қолданып, бір шақ формасының басқа шақ формасының мағынасында қолданылғанын көрсеткен адам болған. «Грамматикалық формалар мен категориялардың мағынасының құрылымын функционалды семантикалық зерттеу дегеніміз ол, оны тек тіл жүйесінде ғана емес, сонымен бірге тіл фактілері мен сөйлеу фактілері тығыз байланысқа түскен кезде, яғни жұмыс істеу барысында зерттеу» [6, 6].

Татар тілінде ағылшын тіліндегідей анықталған түр формасы жоқ. Онда басқа да түркі тілдеріндегідей тармақталған шақ жүйесі бар. «Татар тіліндегі шақ жүйесі (хикэя фиғыль

заманнары) тоғыз формамен беріледі, осы тоғыз форма үш мүшелі қатарды құрайды: сөйлеп тұрған сәтпен бір уақыттылық (осы шақ - хәзерге заман), сөйлеу алдында болған (өткен шақ - уткон заман) және сөйлеу сәтінен кейін болған сәт (келер шақ - килэчэк заман). Осы тоғыз формадан тұратын грамматикалық категория темпоральдіктің функционалды-семантикалық өзегін құрайды, оған бұдан басқа айналасындағы (периферийные) мынадай формалар кіреді: «бул» көмекші етістігімен жасалатын, сипаттайтын (перифрастические) формалар (барған булған «ол барған», бара торған булған «ол (әдетте) баратын» және т.б.) және барғаным бар «мен (онда) болғанмын» және т.б. сияқты есімшелік орамдар» [7]. Кейбір оқулықтарда әртүрлі диалектерге байланысты татар тілінің шақтары онға дейін, ал кейбіреулерінде оның саны он төртке дейін барады. Хисамова В.Н. айтуынша әрбір шақ формасы темпоральдікті белгілеуден басқа аспектуальдік мағынаға да ие болады. Мәселен, татар тілінде өткен шақтың бес түрі бар, олардың әрқайсысы мағынасы, құрылымы және қолданылуы тұрғысынан әртүрлі. Бес шақтың ішінде екеуі – синтетикалық, қалғандары – күрделі (аналитикалық): *билгеле үткән заман* – анықталған өткен шақ -ды қосымшасына аяқталады; **билгесез (нәтижәле) үткән заман** – анықталмаған/нәтижәлі өткен шақ -ган қосымшасына аяқталады; *тәмамланмаған үткән заман* – аяқталған өткен шақ (-а иде); *күптән үткән заман* – Бұрынғы өткен шақ (-ган иде); *кабатлаулы үткән заман хикәя фигыль* – қайталанған өткен шақ - (а торған иде). Енді бір түрі, формасы жағынан келер шаққа жатады, бірақ мағынасы жағынан өткен шақты білдіреді: *килэчэк үткән заман* – келер-өткен шақ (-ачак).

Татар тілін грамматика оқулықтарының алғаш авторлары тілді орыс тіліндегі ұқсас құбылыстардың әсері арқылы қарап, оларды «үлгілі тілдің» белгілі бір категориясына сәйкестендіруге тырысты. Осындай жұмыстың нәтижесі ретінде басқа жүйелі тілдердің өзіндік құбылыстары көзден тыс қала берді, оның ішінде түркі тіліндегі аспектуальді мағынаның ерекше берілуі де бар.

Түрік тілінде аспект пен шақ категориясына әртүрлі көзқарастар ресейлік мына түркітанушылардың еңбектерінде берілген: Н.А.Баскаков, Э.Н.Гаджиев, Ф.А.Ганиева, Р.Б.Гасанов, Э.А.Грунин, В.Г.Гузов, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Д.М.Насилов, Б.А.Серебренников, М.М.Текуев, Л.Н.Харитонов, А.М.Щербак, А.А.Юлдашев және т.б., танымал шетелдік түркітанушылардың жұмыстарында: Л.Йохансон, Г.Эйюп, М.Эргин, М.А.Эроглу және т.б.

Түркітануда іс-әрекет амалдарын сипаттау бұрыннан бар болған жағдай екеніне қарамастан, түрік тілінде іс-әрекет амалдарының берілуі жолдарын тиянақты зерттеу жүргізілмеген. Оған бірден-бір себеп аспект тақырыбына деген бір жақты ғана қызығушылық, осының нәтижесінде аяқталған және аяқталмаған түрдің берілу жолдарын табу үшін және оларды грамматикалық тұрғыда дәлелдеу үшін зерттеушілердің саны екі еселенді. Бірақ басты мақсат аналитикалық формалардың грамматикалық статусын табуы болғандықтан, олардың лексико-семантикалық болмысы жайында мәселе тыс қала берді.

Түркітанушылар түркі тілдерінде іс-әрекеттің өту сипаттамасын көбінде көмекші етістіктер мен аффикстер жиынтығы арқылы берілетініне көп назар бөліп, басқа жолдар арқылы берілуін қарастырмаған.

Түркітанудың шетелдік өкілі Л.Йохансон түрік тіліндегі етістіктің негізгі категориясы ретінде түр немесе аспект екенін, және оның іс-әрекет амалымен байланыспайтынын айтады. Оның ойынша, бұл тілде зерттеу объектісі - сегменттер (морфемалар), олар етістік түбіріне жалғану арқылы етістіктің ақырғы формасын жасайды [8, 19].

Түрік тіліндегі түр категориясын зерттеу саласындағы түркітанушылардың жазған еңбектері бойынша, етістіктің лексикалық мағынасына байланысты іс-әрекеттің өтуі сипаттамасы бар деп табылады, ал түр категориясы бұл тілдерде не мүлдем жоққа шығарылады, не етістік арқылы берілетін іс-әрекеттер аяқтаған/аяқталмаған болып бөлінетіні жайында түсінік тудырады. Түркітанудағы тағы бір бағыт, ол – жоғарыдағыдай бөліп қарастырмайды, етістіктің әр іс-әрекетін түрлік (видовые) деп анықтайды. Түр категориясы жайында бұндай ортақ түсініктеме Н.А.Баскаковтың еңбектерінде кездестіреміз. Оның ойынша, «түр (вид) іс-әрекет

барысының сипатын орындаушының қатынасынсыз болатынын және іс-әрекеттің объективті сипаттамасы болмайтынын көрсетеді» [9, 306].

Кононов А.Н. түрік тілінің грамматикасына арналған еңбегінде түрік тіліндегі етістіктің аспект категориясы шақ категориясы арқылы берілетінін көрсетеді. **Түрік тілінде аспект грамматикалық тұрғыда дербес категория статусына ие болмағандықтан, шақ категориясы арқылы** көрсетіледі. Түрік етістігінің шақ түрлері екіге бөлінеді: жай және күрделі түрі. Оның ішінде мысал ретінде біз тек қана өткен шақты алып қарайық: *görülen geçmiş zaman* – шешімді өткен шақ (**аяқталған**); *öğrenilen geçmiş zaman* – анықталмаған өткен шақ; *şimdiki zamanın hikayesi* – белгілі имперфект (аяқталмаған өткен шақ); *öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi* – Бұрынғы бірінші өткен шақ; *görülen geçmiş zamanın hikayesi* – Бұрынғы екінші өткен шақ, *geniş zamanın hikayesi* – белгісіз өткен шақ; *gelecek zamanın hikayesi* – *келешек-өткен шақ*; *görülen zamanın şekli* – созылыңқы өткен шақ. Шақ формаларының атауларының өзі іс-әрекеттің өту амалын көрсетіп тұр, яғни аяқталған/аяқталмаған, созылыңқылықтың дәрежесі, нәтижелілігі, қайталанулығы және т.б.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Түркітанушы ғалымдардың еңбектері негізінде жасалған зерттеу жұмысы нәтижесінде мынадай тұжырым туындайды: түркі тілдерінде аспект категориясы бар екенін мойындай отырып, түркі тілдеріндегі жоғарыда көрсетілген етістік формаларын тек шақ категориясы деп атап қоймай, ондағы аспектлікті білдіретін ерекшелікті аспектуальді деп тану керек. Демек, Көптеген түркітанушылар түркі тілдерінде аспекттің грамматикалық категориясы жоқ, тек аспект мағынасын білдіру үшін қолданылатын тармақталған шақ жүйесі мен іс-әрекеттің өту ерекшелігін сипаттайтын амалдар бар, яғни түркі тілдерінде етістіктің түр категориясы тек теориялық жүзінде ғана бар деген тұжырымды негізсіз деп танамыз.

А.М.Щербактың «түрдің автономдық грамматикалық категория екенін дәлелдеудің қажеті жоқ. Тек түрдің «жеке» берілу амалдарының жоқтығын және түрдік мағынасы бар морфологиялық туындылардың әр-түрлі шақтық формалардың қисындастыруын білдіретінін айта кету керек» [4, 72] деген тұжырымымен келіспей отырып, түркі тілдерінде аспектлік саладағы туындылар: синтаксистік (аналитикалық), морфологиялық (аффиксация және редупликация), лексикалық, сонымен қатар контекстік (контекстуалдық) және құрамдастырылған амалдар арқылы берілетінін, түр мен шақ мағынасының тығыз байланысты екенін көрсеттік.

Түркі тілдерінің тарихын зерттеу бойынша жасалған еңбектердің бар болуы түркі тілдерін сипаттау және зерттеудің әлі де аяқталмаған екенін көрсетеді. Кейбір тілдерді жеке қарастырып, ондағы сұрақ тудыратын мәселелерді жан-жақты қарастыру керектігі мәселесі, содан кейін түркі тілдерін жалпы алып зерттеу маңызды болып тұр. Біздің ойымызша, қазіргі аспектология саласында теориялық зерттеу жасау түркі тілдеріндегі аспектология мәселесін зерттеуін алға қарай жылжытып, өз нәтижесін берер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Юлдашев, А.А. *Аналитические формы глагола в тюркских языках* / А.А. Юлдашев. – М.: Изд-во «Наука», 1965.
2. Насилов, Д.М. *Еще раз о виде. К истории вопроса* / Д.М. Насилов // *Turkologica. К 70-летию акад. А.Н.Кононова.* – Л.: Наука. - 1976.
3. Тихонов, А.Н. *Существует ли категория вида в тюркских языках?* / А.Н. Тихонов // *Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова. Материалы конференции.* - Т. I. - Самарканд. - 1964.
4. Щербак, А.М. *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Глагол)* / А.М.Щербак; Отв. ред. – Л.: Ленингр. отд-ние, 1981. – 184с.
5. Севортян, Э., Ширалиев, М. *Әзірбайжан тілінің грамматикасы* / Э.Севортян. – М. Ширалиев. - издательство «Элм», Баку. 1971.
6. Тумашева, Д.Г. *Татарский глагол* / Д.Г. Тумашева. – Казань, 1986.

7. Хисамова, В.Н. Глагольная система татарского языка в сравнении с английским языком: диссертация ... доктора филологических наук. - Казань, 2005. - 355 с.
8. Johanson, L. *Aspekt im Türkischen* / L.Johanson. *Studia Turcica Upsaliensia*. 1971.- 334pp.
9. Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык /Н.А.Баскаков/ Т. I-II. – Москва, 1951-1952.

References

1. Yuldashev, A.A. *Analiticheskie formi glagola v tyurkskih yazikah [Analytical forms of the verb in the Turkic languages]* / A.A. Yuldashev. – M.: Publishing house "Science", 1965.
2. Nasilov, D.M. *Esche raz o vide. K istorii voprosa [Once again about the form. To the history of the issue]* / D.M. Nasilov // *Turkologica. To the 70th anniversary of Academician A.N.Kononov.* - L.: Nauka. - 1976.
3. Tikhonov, A.N. *Suschestvuet li kategoriya vida v tyurkskih yazikah? [Is there a category of species in the Turkic languages?]* / A.N. Tikhonov // *Topical issues of modern linguistics and linguistic heritage of E.D.Polivanov. Materials of the conference.* – Vol. 1. - Samarkand. - 1964.
4. Shcherbak, A.M. *Ocherki po sravnitelnoi morfologii tyurkskih yazikov:(Glagol) [Essays on the comparative morphology of the Turkic languages: (Verb)]* /A.M.Shcherbak; Ed. – L.: Leningrad. publishing House, 1981. – 184s.
5. Sevortyan, E., Shiraliev, M. *Azirbayzhan tilinin grammatikasy [Grammar of the Azerbaijani language]* / E.Sevortyan, M. Shiraliev.- Elm Publishing House, Baku. 1971.
6. Tumasheva, D.G. *Tatarskii glagol [Tatar verb]* /D.G. Tumasheva. - Kazan, 1986.
7. Hisamova, V.N. *Glagolnaya sistema tatarskogo yazika v sravnenii s angliiskim yazikom_ dissertaciya doktora filologicheskikh nauk [The verbal system of the Tatar language in comparison with the English language: dissertation of Doctor of Philology].* - Kazan, 2005. - 355 p.
8. Johanson, L. *Aspekt im Türkischen [Aspect in Turkish]* / L.Johanson. *Studia Turcica Upsaliensia*. 1971.- 334pp.
9. Baskakov, N.A. *Karakalpakskii yazik [Karakalpak language]* /N.A.Baskakov/ Vol. I-II.– Moscow, 1951-1952.

MPHTI 16.21.07

10.51889/1728-7804.2023.14.1.001

Kiklewicz Aleksander¹

¹University of Warmia and Mazury, Poland
professor, habilitated doctor

CULTURAL LINGUISTICS AND ETHNOLINGUISTICS: THEORETICAL FOUNDATIONS, CONCEPTS AND RESEARCH DIRECTIONS IN CONTEMPORARY POLAND AND EASTERN EUROPE

Abstract

The author reviews contemporary cultural linguistics (as one of the fields of anthropological linguistics) in two Slavic regions: Poland and Eastern Europe. The first part of the article discusses the general theoretical foundations of cultural linguistics, as well as the circumstances in which it was established in Poland and Eastern Europe (USSR). In the second part, the author discusses the distinguishing features of both these linguistic traditions. So, he writes that, in Eastern Europe, researchers are more interested in linguoculturology, particularly in the description of concepts and the so-called conceptosphere. In Poland, there is a stronger tradition of folk culture research, folk psychology and folk language. For this reason, the methodology of Polish research is based to a greater extent on empirical procedures, such as field research and surveys.

Keywords: cultural linguistics, anthropological linguistics, ethnolinguistics, linguoculturology, language vs. cultural determinism, heuristic function of language, linguistic worldview

Киклевич Александр¹

*¹ Варминьско-Мазурский университет, Польша
профессор, хабилитированный доктор*

**ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ И ЭТНОЛИНГВИСТИКА:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, КОНЦЕПЦИИ
И НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ
В СОВРЕМЕННОЙ ПОЛЬШЕ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ**

Аннотация

Автор рассматривает современную лингвокультурологию (как одну из областей антропологической лингвистики) в двух славянских регионах: Польше и Восточной Европе. В первой части статьи рассматриваются общие теоретические основы лингвокультурологии, а также обстоятельства, при которых она была создана в Польше и Восточной Европе (СССР). Во второй части автор обсуждает отличительные черты обеих этих лингвистических традиций. Так, он пишет, что в Восточной Европе исследователи больше интересуются лингвокультурологией, особенно описанием концептов и так называемой концептосферой. В Польше существует более сильная традиция исследования народной культуры, народной психологии и народного языка. По этой причине методология польских исследований в большей степени основана на эмпирических процедурах, таких как полевые исследования и опросы.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвистика культуры, антропологическая лингвистика, этнолингвистика, лингвокультурология, язык против культурного детерминизма, эвристическая функция языка, языковая картина мира.

Александр Киклевич¹

*¹Варминь-Мазур университеті, Польша
профессор, хабилитациялық доктор*

**ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ ЖӘНЕ ЭТНОЛИНГВИСТИКА:
ҚАЗІРГІ ПОЛЬША МЕН ШЫҒЫС ЕУРОПАДАҒЫ
ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ, ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ
МЕН БАҒЫТТАРЫ**

Аңдатпа

Автор екі славян аймағында: Польша мен Шығыс Еуропада заманауи лингвомәдениеттануды (антропологиялық лингвистиканың бір саласы ретінде) қарастырады. Мақаланың бірінші бөлімінде лингвомәдениеттанудың жалпы теориялық негіздері, сондай-ақ Польша мен Шығыс Еуропада (КСРО) құрылған жағдайлар қарастырылады. Екінші бөлімде автор осы екі лингвистикалық дәстүрдің ерекшеліктерін талқылайды. Сонымен, ол Шығыс Еуропада зерттеушілер лингвомәдениеттануға, әсіресе тұжырымдамаларды сипаттауға және концептосфера деп аталатындарға көбірек қызығушылық танытады деп жазады. Польшада халықтық мәдениетті, халықтық психологияны және халықтық тілді зерттеудің күшті дәстүрі бар. Осы себепті поляк зерттеулерінің әдістемесі далалық зерттеулер мен сауалнамалар сияқты эмпирикалық процедураларға негізделген.

Түйінді сөздер: лингвомәдениеттану, мәдениет лингвистикасы, антропологиялық лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, мәдени детерминизмге қарсы тіл, тілдің эвристикалық қызметі, әлемнің тілдік бейнесі.

Introduction. The foundations of contemporary cultural linguistics were laid in the works of the German psychological school of the second half of the 19th century (K. Brugman, O. Schrader, H. Steinthal, W. Wundt, E. Cassirer and others), which, in turn, was founded on philosophical theories of the Enlightenment (especially by J. G. Herder) and the era of Romanticism (especially by W. von Humboldt). These theories are based on the ideas of realism, relativism and linguistic actualism (more on this in: Chruszczewski 2011: 17), as well as empirical research in the field of (then new) field linguistics (dialectology in particular). Scientists from Slavic countries also contributed to the development of this subject area. In Eastern Europe, a major contribution to open (idioethnic) linguistics was made by such researchers as: I.I. Sreznevsky, F.I. Buslaev, P.A.Lavrovsky, D.N. Ovsianiko-Kulikovsky, and especially by A.A. Potebnya as a leading representative of the Kharkiv School. In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century, a tradition of anthropological linguistics (with a strong ethnographic and psychological emphasis) also developed in Poland. Its representatives were: A.A. Kryński, J. Łoś, J.Rozwadowski, W. J. Porzeziński, L. Malinowski, A. Gawroński, M. Rudnicki, H. Ułaszyn, S.Szober, K. Nitsch and others. The anthropological trend in Poland was so strong that it significantly influenced the critical reception of structuralism, which has never become such a significant phenomenon as in the USSR or in the neighboring Czech Republic (more on this matter: Kiklewicz 2002: 276 ff.). A special case is the research activity of J. N. Baudouin de Courtenay and M.Kruszewski – Poles who worked for a long time at Russian universities and, at the same time, represented both schools. However, according to K. Nitsch (1960: 262), the theories of these linguists “in Polish linguistics [...] stand more or less isolated”.

Today, in Poland and Eastern European countries, as well as, for example, in Kazakhstan, cultural linguistics enjoys the greatest interest – compared to other European countries. This is confirmed by, for example, the iSybislav online database of the Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences: the largest number of documents (monographs and articles) with the *cultural linguistics* descriptor are in Polish and Russian. This tendency is manifested not only in the number of publications, but also in the topics of scientific conferences, dissertations, grant policy, framework curricula for higher education, and others. The bibliometric data do not show that cultural linguistics or ethnolinguistics is the mainstream of research (see: Kiklewicz 2015: 40), but it must be admitted that, both in Poland and in Eastern Europe, it is more and more noticeable in key scientific discourses and their key positions. For example, one of the plenary papers opening the 16th International Congress of Slavists in Belgrade (in August 2018) was delivered by J. Bartmiński, a leading representative of Polish ethnolinguistics, and the title of the paper was: “Language in the context of culture”.

Cultural linguistics: theoretical foundations and research methods. The Polish and Eastern European traditions of cultural linguistics have a common basis – a functional approach to language as a tool and, at the same time, a product of social and cognitive activity carried out within a specific cultural community. This view is derived from the theory of linguistic naturalism (biologism): dependence on the environment is a property of living or adaptive systems, as opposed to non-living systems (see Gofman-Kadoshnikov 1984: 325, Arnold 1991: 119). The adaptive nature of language is most obvious in its folk version: the cultural factor of linguistic behavior is most materialized in this case.

Functionalism in linguistics is usually considered in opposition to structuralism, although in reality this opposition is relative. In both cases, the idea of emergentism plays a key role. It is essential for structural analysis to postulate that the whole is not just the sum of the component parts, because the way they are configured creates new values (see Lotman, Uspensky 1971: 151, Miller 1972: 38; Szymańska 1980: 3). Similarly to structuralism, which, according to C. Rówiński (1984: 292), strives to capture the object as a whole, culturalism is based on the assumption about the emergent nature of culture, which is not reduced to the sum of personal images of the world or

types of behavior, cf. the concept of emergent cultural cognition (Sharafian 2008: 109 ff.; 2016: 36). In É. Durkheim's theory, "social facts" have such a character (2007: 34-35).

A. Dąbrowska (2004-2005: 141) writes that cultural linguistics, whose the subject is a description of the relationship between language and culture, belongs to a more general direction of research that takes into account the dependence of language on external factors (such an approach is referred to as interactionism or connectionism). Therefore, Dąbrowska emphasizes the need to distinguish between anthropological and cultural linguistics: the subject area of the former is broader and includes such aspects as the area of existence of a linguistic community (cf. the concept of physical anthropology), lifestyle (including rituals and ceremonies), system of social relations, biological (especially racial) and psychological (e.g. cognitive styles, types of temperament) characteristics of individuals, etc. (Manelis Klein 2006: 296). The tradition of anthropological linguistics was formed on the basis of research on illiterate, uncodified languages that meet the communication needs in the sphere of everyday, private interpersonal relations (the so-called natural communication) and are not or only slightly influenced by urban, industrial and official (elite) culture. Such an environment is believed to be the most natural and underlies the formation of humankind and language. In the literature, one can also encounter an opinion that anthropology is not basically the study of cultural communities (especially ethnic ones), as some forms of human knowledge and human behavior (embedded in language) are universal (see Zaniewski et al. 2016: 158).

Such an ambivalent approach to linguistic phenomena was characteristic of the views of J.N. Baudouin de Courtenay. On the one hand, he wrote that a belief in the psychic and social nature of human speech should be an essential requirement of linguistic research. The scholar argued that the nation's centuries-old cognitive experiences accumulate in language – in this sense it is a source of a "separate linguistic knowledge" (cited after: Skarżyński 2016: 166), necessary in anthropological, ethnological and sociological research. For example, a comparative analysis of vocabulary, according to Baudouin de Courtenay, allows one to draw conclusions about the contacts between communities and their history. The cultural factor does not exhaust all the interactions of language with the environment – the biological factor also plays an important role. Writing about the evolutionary process of "gradual shifting of the locations of phonation works from bottom to top and from back to front, [...] from the inside to the outside of the organism, in accordance with the direction of each phonation expiration" (Skarżyński 2016: 148), Baudouin de Courtenay explained it with a two-legged gait.

According to G. Palmer (1996: 5 et seq.), cultural linguistics is an integration of several fields of idioethnic knowledge: 1) anthropological linguistics (following F. Boas); 2) ethnosemantics (e.g. the theory of the linguistic worldview); 3) speech ethnography; 4) cognitive linguistics. The already-mentioned Dąbrowska (2004-2005: 141) points to the fact that J. Anusiewicz, by rejecting the handy term ethnolinguistics, which was used to study the relationship between folk language and folk culture (folklore), treated cultural linguistics as a discipline with a broader scope, taking into account the relationship between literary (general) language and general culture. Taking into account the above findings, the following hierarchy of concepts can be presented:

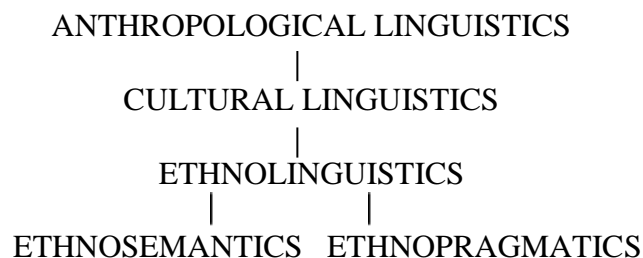

Fig. 1. *The hierarchical arrangement of directions in anthropological linguistics*

The relations between language and culture are of a two-way nature: on the one hand, culture is reflected in language, primarily in the vocabulary system (Grzegorzczkova 2014: 124). On the other hand, language, especially in the pre-scientific period of human development (see Zaniewski et al. 2016: 159), affects the behavior of its users and the content of cognitive categories. E. Sapir (1993: 227) described this function of language as heuristic. Neo-Humboldists dealt with the issue of the social functioning of language in a similar spirit (see Radczenko 1990: 46). The heuristic function of language is particularly clearly manifested in the ontogenesis and acquisition of language: both of these processes contribute to socialization significantly. Moreover, as the authors of the concept of anthropo-linguistics write (Zaniewski et al. 2016: 168), the progress of scientific knowledge depends on the development of specialist vocabulary (i.e. terminology).

The concept of linguistic determinism, according to which the language system determines the cultural worldview, is a strong version of cultural linguistics. Its theoretical foundations were developed by E. Sapir and B. L. Whorf in the USA, and L. Weisgerber in Germany, and empirical research became the subject of the first-generation psycholinguistics (the mid-twentieth century). The idea of linguistic determinism is at the heart of ethnolinguistics as conceived by N. I. Tolstoy. According to his statements for this discipline,

it is important to consider not only and not so much the reflection of folk culture, psychology and mythological images in the language, [...] as the creative role of language and its impact on the shaping and functioning of folk culture, folk psychology and folk creativity (Tolstoj 1995: 34).

In the second half of the twentieth century, the heuristic (in Sapir's terminology) approach to language became less popular, perhaps because experimental attempts to prove the so-called Sapir | Whorf hypothesis did not yield the expected results. However, the concept of cultural determinism, whose precursor was F. Boas, became widespread. This is a weak version of ethnolinguistics, based on the thesis on the cultural motivation of the language system and speech behavior: language is considered as a "means of preserving the ethnic worldview" (Zhuravlev 1995: 9). The idea that language and cultural environment are inseparable, and that cultural experiences are reflected in language and other symbolic systems, is at the heart of methodical culturalism (or constructivism) – a research direction of the Marburg School (founded by P. Janich). In the same spirit, J. Anusiewicz (1994: 10), the founder of contemporary Polish cultural linguistics, wrote about language as a reservoir containing the most important content of culture.

The idea of a linguistic reconstruction of culture follows naturally from the postulate about the isomorphism of culture and language, about which A. F. Zhurawlew (1995: 10) writes, among others, (cf. Grzegorzczkova 2014: 129). Since linguistic signs, as M. L. Kovshova (2013: 34) claims, contain cultural information (i.e. additional, added, resulting from people's intellectual or practical experiences), linguistic analysis of the most conventionalized units, for example phraseologisms, may lead to learning their "general cultural background" (Mokienko 2001: 6). In this way, general vocabulary, conventionalized (including figurative) collocations, phrases, key texts (proverbs, aphorisms, prayers, songs, anecdotes, etc.) are interpreted by ethnolinguists as forms of representation and tools for reconstructing the cultural code specific to each community. According to Tolstoy (1995: 26), this historical element distinguishes ethnolinguistics from sociolinguistics, which studies the functioning of modern languages.

General considerations about the influence of culture on language can be refined using three integrated parameters: 1) factor (or effector); 2) area of application; 3) receptor (or reception range). Assuming that each of these categories (variables) is represented by a scale of values, the general picture of the interaction can be presented in the form of the following diagram (Fig. 2).

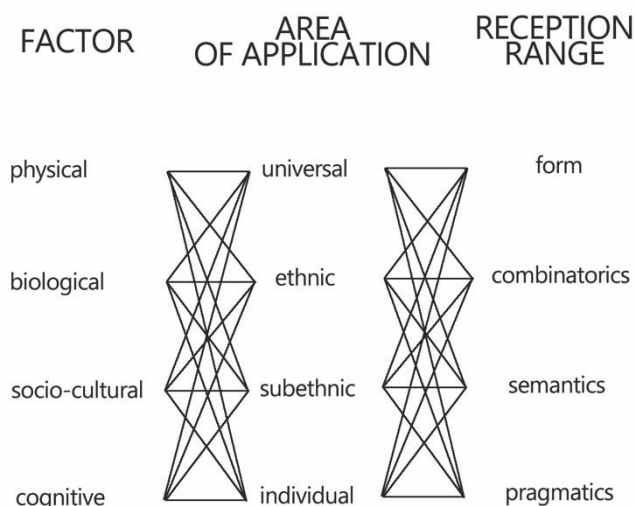

Fig. 2. *The matrix of language system conditioning by external factors*

The diagram shows four main categories of factors: physical, biological, socio-cultural and cognitive. Of these, only the last two are related to culture; although the first two are important in a broader, anthropological perspective. By postulating four areas of application, I realize that a more detailed specification is possible. At the sub-ethnic level, there are various types (of a larger or smaller format) of social groups in terms of region, class, nation, profession, gender, age, denomination, etc. By distinguishing four areas of reception: form, combinatorics (e.g. syntax), semantics and pragmatics, I take into account that external influences concern not only the content of linguistic units (their semantic and pragmatic functions), but also their expression. While cultural linguistics deals mainly with the former aspect, sociolinguistics and stylistics deal with the latter, i.e. socially acceptable and permissible forms of linguistic behavior, as well as the formal differentiation of the language system under the influence of social factors.

All categories in the diagram are connected by lines that indicate the directions of the conditions. The diagram allows for the distinguishing 64 possible combinations, i.e. types of conditions. They can all be represented as symbols:

P-U-F	P-E-F	P-S-F		B-U-F	B-E-F
P-U-C	P-E-C	P-S-C		B-U-C	B-E-C
P-U-S	P-E-S	P-S-S	...	B-U-S	B-E-S
P-U-P	P-E-P	P-S-P		B-U-P	B-E-P

For example, the formula S-E-P means: “the socio-cultural factor at the ethnic level affects the pragmatics of the language”, the formula C-I-S means: “the cognitive factor at the individual level affects the semantics of the language”, the formula B-U-F means: “the biological factor at the universal level affects the form of the language”, etc.

The above conditioning types are partly described in the scientific literature. Most often, the subject of research is the impact of the social factor on language activities (speech acts and discourses) and the impact of the cognitive factor on the lexical meaning and the lexical-semantic classes. It should be noted that there is a tendency in both Polish and Russian publications to treat a narrow understanding of culture as collective knowledge. For example, M. L. Kovshova defines culture “as a space of essentially evaluating cultural senses, created by people in the process of depicting reality” (2013: 70). Similarly, Dąbrowska (2004-2005: 141) believes that cultural linguistics (as well as anthropological linguistics) begins with the study of language and tries to “reach culture and the way of perceiving the world related to it”. P. Chruszczewski (2011: 15) shares the opinion that culture is “a dynamically changing symbolic system of knowledge”, however (which is important) he

adds: “based on historically developed social patterns of behavior shared by a specific speech community and on the products of these behaviors”. The verbocentric approach to culture is not justified, for example, due to the fact that the cognitive-semantic aspect of the “language and culture” problem is only one of several aspects (cf. Manelis Klein 2006: 296).

The complex, multidimensional nature of culture is expressed in the diversification of research. In this regard, one can refer to the two paradigms of cultural research proposed by S. Hall (1980: 60 ff.): one is reflective and ideational, while the other one emphasizes social practices. Both paradigms are integrated with the functional approach to culture (p. Malinowski 2000a; 2000b) as a system of social institutions ordered in accordance with the necessity to meet human needs (at various levels of social organization), as well as forms of mental representation of reality shaped on their basis and tools for their verbalization. Such an approach to culture is declared by the authors of the Białystok Manifesto (see Zaniewski et al. 2016: 164), who (as a factor conditioning language activity) take into account not only spiritual culture, but also material culture. These researchers, for example, write that for the needs of industrial production in Europe (especially in England and Scotland) in the 18th and 19th centuries, an extensive technical terminology was created, especially a system of compound terms. Moreover, the authors from Białystok draw attention to the innovative phenomena in language (the processes of specialization and social diversification of vocabulary), whose source is the urban culture.

Semantic phenomena in language and speech are not necessarily directly determined by collective knowledge – social, pragmatic, behavioral factors also contribute to it. For example, sociological research shows that the ideological and political polarization of a society has increased in recent decades (particularly in Eastern and Central European countries). This phenomenon is reflected in language communication, namely in the intensification of verbal aggression, the “rhetoric of war” (Kolbuszewska 2008: 185) through the use of colloquialisms and vulgarisms in public discourses, in the semantic profiling of keywords, suspension of the category of truth, and others. This type of rich Russian-language material is collected in an article by E. M. Vereščagin (2002).

Diversification of research concepts and practices. Cultural linguistics became popular in Slavic countries in the 1970s, and especially in the 1980s. However, several circumstances influenced its development in Poland and Eastern Europe. In the USSR, ethnolinguistics (focusing on folk culture research) was perceived as an alternative to structuralism, which was shaped by the elitist modernist culture (see Kiklewicz 2012: 32). N. I. Tolstoy (1995: 25) openly declared that ethnolinguistics stands in opposition to general semiotics, which is based on the structuralism of F. de Saussure. On the other hand, ethnolinguistics, to some extent, alluded to Marxist linguistics, most notably to Marx’s thesis on the social nature of language. In the Polish linguistics of the 1970s and 1980s, however, there was no such open antagonism between culturalism and structuralism, perhaps because structuralism, as already noted in the introduction, did not play such a significant role in Poland as it did in the USSR.

Despite general theoretical assumptions, the Polish and East-European traditions of cultural linguistics and ethnolinguistics differ with regard to several important features. First of all, attention should be paid to the differences in conceptual and nominal categorization of the “language and culture” thematic field. Each scientific community has developed its own methods of profiling this problem. The very direction of research in Slavic countries is relatively rarely referred to as *cultural linguistics* – the iSybislaw online database contains 49 documents with this keyword in Polish and Russian. The alternative terms *linguoculturology* and *ethnolinguistics* are more frequently used (but, as noted in the previous section, they cannot be considered synonyms). The first term is much more common in Russian publications: in the online database e-library.ru there are 2259 documents with the keyword *linguoculturology* and only 803 documents with the keyword *ethnolinguistics*. However, in the iSybislaw database, there are 103 Polish documents with the keyword *ethnolinguistics* and no document with the keyword *linguoculturology*. Moreover, Russian scientists

actively use the derivative term *linguoculture* (Russian: *lingvokultura*), which is practically not found in Polish publications (except for a few by Russian scholars).

Another difference concerns the basic categories of the linguistic worldview. In Russia, such a status is granted to the category of the concept – it is a form of integration of various types of information about objects and states of affairs – referents of signs. The theoretical basis of these studies was established by J. S. Stepanov (1997). Polish researchers mainly refer to the concept of a stereotype as a set of the most general and conventionalized (confirmed by contexts) connotations of the meanings of lexical units. In the iSybislav database, there are 73 documents in Russian with the keyword *concept* and only 14 documents with the keyword *stereotype*. In the documents in Polish, the proportion is reversed: *concept* — 28 documents, *stereotype* — 158 documents.

The most important concepts of linguistic analysis in Russia include the *conceptosphere* as a set of concepts, yet this term is practically absent in Polish publications. In practical research, the “conceptosphere” is the same as the lexical-semantic class referred to in structural linguistics.

There are different lines of linguistic research. In Eastern Europe, the problem of linguistic personality (Russian: *yazikovaya lichnost*) has gained popularity. Research in this area was initiated by J. N. Karaulov (1987). The Polish terms *personal language*, *idiolekt*, and *idiostyl* are used in sociolinguistics and stylistics, and they mainly refer to the formal properties of the language of writers. On the other hand, Polish researchers are more interested in the functioning of stereotypes within sociolects and discourses (media, political, academic, marketing, etc.). Therefore, W. Kajtoch (2008: 14 ff.) develops the concept of the textual worldview, although this concept also appears in Russian literature. The difference is that Kajtoch refers to the ethnolinguistic theory of the linguistic worldview, which, in relation to the textual worldview, is a generic (higher-order) concept; while in Russia this research is conducted within imagology. The Russian e-library database holds 934 documents with the keyword *imagologiya*, while the Polish POL-index database includes only 33 such documents. It should be noted, however, that research in the field of imagology refers to comparative literary studies and discourse, without directly touching the issues of cultural linguistics or ethnolinguistics.

The contemporary Polish ethnolinguistic tradition has been shaped, to some extent, by the influence of American cognitive semantics, in particular by the theories of such scholars as G. Lakoff or R. Langacker. Concepts previously developed within cognitive science, such as: idealized cognitive model, cognitive base, domain, profile, facet, etc., have been used for empirical research (see Bartmiński, Niebrzegowska 1998; Bartmiński 1990). In Russian research, especially when the subject is a historical reconstruction of folk culture, this conceptual instrumentation is absent. Most often, researchers use an etymological or historical analysis of derivative units, as well as an analysis of their linkage or contextual analysis.

In the case of linguoculturology, however, references to cognitivism can be encountered (and even quite often). It happens that the terms *linguoculturology* and *linguocognitology* are used side by side as synonymous (see Akhmetzhanova, Mussatayeva 2013). Unfortunately, it should be said that these references are mostly superficial and even speculative: the declarations are not backed by any serious research, whose object would be cognition (individuals, categories, processes, cognitive mechanisms). An example of this is a monograph by V. A. Maslova (2004), often quoted in Eastern Europe and Central Asia, in which there are practically no references to the publications of Western specialists, and the cognitive (essentially pseudo-cognitive) study of texts boils down to an analysis of the semantic connotations of individual lexemes.

There is a more developed empirical component in the Polish tradition. J. Bartmiński (1998: 66) includes not only the system of language, utterances, texts and linguistic intuition as sources of ethnolinguistic information, but also surveys. One of the first empirical studies of this kind (on national stereotypes) was conducted by K. Pisarkowa (1994), and M. Fleischer (1997) is a widely recognized authority in this field. Surveying is considered an indispensable method in axiolinguistic research (see Bartmiński, Grzeszczak 2014: 29).

In the Polish version of cultural linguistics, the axiological component is also more important (which is confirmed by the data from the iSybislaw bibliographic database). The Polish concept of ethnolinguistics takes into account the subjective nature of the reception of reality, which manifests itself in evaluative semantics as the most significant element of the connotative content of signs. The canon of values (as well as anti-values) largely determines the linguistic worldview. Researchers from the Lublin group have attempted to prepare an axiological dictionary of Polish (Bartmiński, Grzeszczak 2014: 24).

In Eastern Europe, evaluative concepts are also studied (for example, in the works of S.G.Vorkachev), but the number of these studies is negligible (according to the e-library, they account for approximately 0.06%). In Russian publications, the following terms are distinguished more consistently than in Polish: *value*, *rating*, and researchers' attention is more focused on the latter category. In the theoretical aspect, this research refers to another field – intensional semantics, and it has little in common with cultural linguistics.

The peculiarity of East-European ethnolinguistics is a broad understanding of this discipline, which goes beyond the limits of strictly linguistic problems directly related to the description of linguistic forms. In many cases, the anthropology of everyday life or ethnography is hidden behind the facade of ethnolinguistics. The linguistic component of such studies is almost marginal. For example, it is difficult to see linguistic problems in A. F. Zhuravlev's monograph entitled *Farm animals in the beliefs and magic of the Eastern Slavs* (1994) or in a monograph by A. B. Strachov entitled *The cult of bread of the Eastern Slavs. Ethnolinguistic study* (1991). In a similar way, A.A.Kamalova and L. A. Savyolova, the authors of a monograph entitled *The linguistic description of the northern Russian countryside* (2007), despite the presence of the linguistic element in the book's title, mostly describe elements of the material and spiritual culture of dialect users. Similarly, the ethnolinguistic study by V. V. Usacheva (2008: 18 ff.) consists in a description of folk rituals, micro-rituals and ceremonies, while the linguistic elements present in their structure (the so-called ritualisms) have a subordinate status.

This state of affairs is explained by the general attitude of East-European ethnolinguistics, which Tolstoy interpreted as a kind of special semiotics. It aims to expose a set of sign tools and symbols functioning in the cultural system, their mutual relations, ordering, their similarities in the area of Slavic cultures, as well as their local differences (1995: 25). Tolstoy wrote that specialists in ethnogenesis and Slavic antiquities use archaeological and linguistic data, while ethnolinguists rely on folklore and ethnographic data (which clearly indicates a non-linguistic attitude).

In Russian publications (especially in the study of the “conceptosphere”), the subject of investigation is literary language as a tool for recreating general culture with national characteristics. The task of researchers often boils down to highlighting *the key words of Russian culture* (see Zaliznyak et al. 2005). A. V. Pavlova and M. V. Bezrodny (2013: 141 ff.) pointed out that in many publications there is an apologetic pathos, i.e. glorification of Russian culture. This research trend is criticized by Zarecki 2008; Shafikov 2013; Kiklewicz 2017, or Berezovich 2018 et al. Thus, V. M. Mokienko (2007: 50), a well-known phraseology researcher, notes that ethnolinguistic research focuses “on the search for the national specificity of language as a cultural phenomenon”. According to Mokienko, the implementation of this task is hindered by a too vague and subjective interpretation of linguistic facts, excessively treated as exponents of specific national features. Mokienko states: “[a] general methodological feature of many studies of this kind is the globality of conclusions based on an inappropriate compilation of facts from different languages, or the lack of a compilation” (ibidem: 50). Mokienko also criticizes the idea of a “monocultural worldview”, whose supporters, in his opinion, disregard the fact that universal and, above all, borrowed elements have always organically coexisted in folk cultures and folklore (ibidem: 51; see also: Shafikov 2019). This remark is even more fair when applied to the urban or general culture.

There seems to be an ideological theme behind this discussion. The idioethnic concept of language in Russia still evokes associations with Marrism – a version of vulgar materialism, just as in

Germany – with neo-Humboldtism (see Radchenko 2014: 96 ff.). In both cases, linguistics became a tool of political propaganda, an element of totalitarian systems: the communist one in the USSR and the national-socialist one in Germany. In the USSR, the opponents of the “new theory of language” by N. Y. Marr became victims of mass political repression; many of them were executed in the 1930s. This explains why ethnolinguistic issues were considered taboo in the post-war German linguistics. Similarly, in contemporary Russia, the reference in linguistic publications to ideological rhetoric, especially Great Russian, raises concerns among part of the scholarly community.

In the history of Polish linguistics, ethnolinguistics seems to have never been involved in ideological discourses. Yes, it can be noticed that in the “canon of European values” described by ethnolinguists (at least in some of its versions) a lot of space is occupied by Christian values. However, firstly, it reflects the objective state of affairs, to some extent, and secondly, it does not fundamentally affect the general ambivalent nature of the image of culture.

In conclusion, it should be noted that in contemporary Polish linguistics, the anthropological and cultural direction is more significant, more clearly exposed. This is facilitated by intentional institutional activities of groups of scientists concentrated in university centers in Lublin, Wrocław and Cracow. Ethnolinguistics is implemented in Poland as part of several long-term projects; there is an Ethnolinguistics Section in the Linguistics Committee of the Polish Academy of Sciences, and an Ethnolinguistics Committee in the International Committee of Slavists (which used to be headed by the late Jerzy Bartmiński for many years). Over 20 ethnolinguistic conferences have been held in Poland in recent years.

Polish researchers, to a greater extent, continue the tradition of this subfield of linguistics, originated by P. Smoczyński, the author of the *Questionnaire for the Dialect Atlas of Lubelszczyzna*. Contemporary Polish publications still refer to the folk language, although the scope of research is constantly expanding. In Eastern Europe, there is a noticeable tendency towards conceptological research, while ethnolinguistics is in the background.

Final remarks. Cultural linguistics (ethnolinguistics, linguoculturology) as a scientific direction has been actively developing in Poland and Eastern Europe. Both traditions have much in common, but also many differences. The differences result from the specificity of each cultural situation, and, above all, from the research tradition, related to the history of the nation (which is extremely important in the case of humanities and social sciences). A comparative description of research practices in both regions brings significant conclusions not only in a theoretical and metalinguistic perspective, but also in a practical and heuristic perspective: the awareness of alternative solutions to the problem of the relationship between language and culture, regardless of whether they can be considered correct or incorrect. Reflections of this kind are valuable because they enrich the research practices of each side, and scholars discover new possibilities of verifying hypotheses, as well as the possibility of putting forward new ones.

References

1. Ahmetzhanova, Z.K., Mussatayeva, M.S. (2013). *Aktual'nyye problemy lingvokognitologii i lingvokul'turologii*. [Actual problems of linguocognitology and linguoculturology.] Алматы: [in Russian].
2. Anusiewicz, J. (1994). *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. [Cultural linguistics. Outline of the problem.] Wrocław: [in Polish].
3. Arnold, I. V. (1991). *Современные лингвистические теории взаимодействия языка и среды* [Modern linguistic theories of the interaction of language and environment] // *Voprosy yazykoznanija* Vol. 3, 118–126 [in Russian].
4. Bartmiński, J. (1998). *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem — na przykładzie stereotypu matki* [Foundations of linguistic research on the stereotype — on the example of the mother's stereotype] // *Język a kultura* Vol. XII, 63–83.

5. Bartmiński, J. & Grzeszczak, M. (2014). *Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?* [How to reconstruct the canon of national and European values?] // *Etnolingwistyka* Vol. 26, 22–44.
6. Bartmiński, J. & Niebrzegowska, S. (1998). *Profile a podmiotowa interpretacja świata.* [Profiles and subjective interpretation of the world] // J. Bartmiński & R. Tokarski (eds.), *Profilowanie w języku i w tekście.* [Profiling in language and in text] (pp. 211–224). Lublin: [in Polish].
7. Chruszczewski, P. (2011). *Językoznawstwo antropologiczne. Zadania i metody.* [Anthropological linguistics. Tasks and methods.] Wrocław: [in Polish].
8. Dąbrowska, A. (2004-2005). *Współczesne problemy lingwistyki kulturowej* [Contemporary problems of cultural linguistics] // *Postscriptum* Vol. 2-1(48-49), 140–155.
9. Durkheim, É. (2007). *Zasady metody socjologicznej.* [Principles of the sociological method.] Warszawa. [in Polish].
10. Fleischer, M. (1997). *Das System der russischen Kollektivsymbolik. Eine empirische Untersuchung.* [The system of Russian collective symbolism. An empirical study.] München: [in German].
11. Goddard, C. (2004). *The ethnopragmatics and semantics of “active metaphors”* // *Journal of Pragmatics* Vol. 36, 1211–1230.
12. Gofman-Kadoshnikov, P. B. (1984). *Sistemnyy analiz iyerarkhii urovney zhizni.* [System analysis of the hierarchy of living standards] // D. M. Gvishiani (ed.), *Systems Research 1984* (cc. 322–328). Москва: [in Russian].
13. Grzegorzczkova, R. (2014). *O dwóch typach badań semantycznych* [On two types of semantic research] // *Prace Filologiczne* Vol. LXIV (2), 123–139.
14. Hall, S. (1980). *Cultural Studies: Two Paradigms* // *Media, Culture, and Society* Vol. 2 (1), 57–72.
15. Kajtoch, W. (2008). *Językowe obrazy świata i człowieka w prasie młodzieżowej i alternatywnej, 1.* [Linguistic images of the world and man in the youth and alternative press.] Kraków: [in Polish].
16. Karaulov, J. N. (1987). *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'.* [Russian language and language personality.] Москва: [in Russian].
17. Kiklewicz, A. (2002). *Paradygmaty lingwistyczno-filozoficzne w kontekście słowiańskich tradycji kulturowych.* [Linguistic and philosophical paradigms in the context of Slavic cultural traditions] // B. Zieliński (ed.), *Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański* [National and supranational model of culture. Central Europe and the Balkan Peninsula] (ss. 263–278), Poznań: [in Polish].
18. Kiklewicz, A. (2012). *Czwarte królestwo. Język a kontekst w dyskursach współczesności.* [Fourth Kingdom. Language and context in contemporary discourses.] Warszawa: [in Polish].
19. Kiklewicz, A. (2015). *W kierunku socjologii językoznawstwa: dywersyfikacja współczesnej wiedzy lingwistycznej w świetle socjologii nauki i teorii paradygmatów.* [Towards a sociology of linguistics: diversification of contemporary linguistic knowledge in the light of the sociology of science and the theory of paradigms] // *Biuletyn PTJ* Vol. LXXI, 27–46.
20. Kiklewicz, A. (2017). *Yazykovayakartina mira kak problema antropologicheskoy lingvistiki* [Language picture of the world as a problem of anthropological linguistics] // *Filologicheskie nauki* Vol. 1, 9–16.
21. Kovshova, M. L. (2013). *Lingvokul'turologicheskiy metod vo frazeologii. Kody kul'tury.* [Linguistic and cultural method in phraseology. Culture codes.] Москва: [in Russian].
22. Malinowski, B. (2000a). *Dziela. T. 8. Jednostka, społeczność, kultura.* [Works. T. 8. Individual, community, culture.] Warszawa: [in Polish].
23. Malinowski, B. (2000b). *Dziela. T. 9. Kultura i jej przemiany.* [Works. T. 9. Culture and its changes.] Warszawa: [in Polish].

24. Manelis Klein, H. E. (2006). *Anthropological Linguistics: Overview* // K. Brown (ed.), *Encyclopedia of Linguistics* (pp. 296–304). Amsterdam, Boston & Heidelberg etc.
25. Maslova, V. A. (2004). *Kognitivnaya lingvistika*. [Cognitive linguistics.] Минск: [in Russian].
26. Mokienko, V. M. (ed.) (2001). *Slovar' russkoy frazeologii. Istoriko-etimologicheskii spravochnik*. [Dictionary of Russian phraseology. Historical and etymological reference book] Санкт-Петербург: [in Russian].
27. Mokienko, V. M. (2007). *Yazykovayakartina mira v zerkale frazeologii* [Linguistic picture of the world in the mirror of phraseology] // W. Chlebda (red.), *Frazeologia a językowe obrazy świata przelomu wieków* [Phraseology and linguistic images of the world at the turn of the century] (pp. 49–66). Opole: [in Russian].
28. Nitsch, K. (1960). *Ze wspomnień językoznawcy*. [From the memories of a linguist.] Kraków: [in Polish].
29. Palmer, G. (1996). *Toward a Theory of Cultural Linguistics*. Austin.
30. Pavlova, A. V. (ed.) (2013). *Ot lingvistiki k mifu: lingvisticheskayakul'turologiya v poiskakh «etnicheskoy mental'nosti»*. [From Linguistics to Myth: Linguistic Culturology in Search of "Ethnic Mentality"] Санкт-Петербург: [in Russian].
31. Pisarkowa, K. (1994). *Z pragmatycznej stylistyki, semantyki i historii języka. Wybór zagadnień*. [From pragmatic stylistics, semantics and language history. Selection of issues.] Kraków: [in Polish].
32. Radchenko, O. (2014). *Антагонизм универсалистского и идиоэтнического подходов в современной философии языка в России и Германии* [Antagonism of universalistic and idioethnic approaches in modern philosophy of language in Russia and Germany] // A. Kiklewicz (ed.), *Paradymaty filozofii języka, literatury i teorii tekstu* [Paradigms of philosophy of language, literature and text theory] (ss. 93-103). Szupsk: [in Russian].
33. Radchenko, O. A. (1990). *Языковая картина мира или языковое мирозидание? (К вопросу о постулатах Й. Л. Вайсгербера)* [Linguistic picture of the world or linguistic world-building? (On the question of the postulates of J. L. Weisgerber).] // ИАН ОЛЯ Vol. 5/49, 444–450.
34. Sapir, E. (1993). *Izbrannyye trudy po yazykoznaniiyu i kul'turologii*. [Selected works on linguistics and cultural studies] Москва: [in Russian].
35. Sharafian, F. (2008). *Distributed, emergent cultural cognition, conceptualisation, and language*. // R. M. Frank & R. Dirven & T. Ziemke et al. (eds.), *Body, Language, and Mind. 2: Sociocultural Situatedness* (pp. 109–136). Berlin & New York.
36. Skarżyński, M. (ed.) (2016). *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa. II. Jan Baudouin de Courtenay. Teksty mniej znane*. [Materials for the history of Polish linguistics. II. Jan Baudouin de Courtenay. less known texts.] Kraków: [in Polish].
37. Stepanov, J. S. (1997). *Konstanty. Slovar' russkoy kul'tury. Opyt issledovaniya*. [Constants. Dictionary of Russian culture. Research experience.] Москва: [in Russian].
38. Shafikov, S. (2013). *Лингвокультурология, язык и национальный менталитет* [Linguoculturology, language and national mentality] // Вестник Башкирского университета Vol. 18/3, 763–777.
39. Tolstoy, N. I. (1995). *Yazyk i narodnaya kul'tura: Ocherki po slavyanskoymifologii i etnolingvistike*. [Language and Folk Culture: Essays on Slavic Mythology and Ethnolinguistics.] Москва: [in Russian].
40. Wierzbicka, A. (1991). *Cross-Cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction*. Berlin.
41. Zaliznyak, Anna. A., Levontina, I. B., Shmelev, A. D. (2005). *Klyuchevyye idei russkoy yazykovoy kartiny mira*. [Key ideas of the Russian language picture of the world.] Москва: [in Russian].

42. Zaniwski, J. & Grinev-Griniewicz, S. & Nizhneva, N. (2016). *Antropolingwistyka Dzisiaj: Wyniki i Perspektywy [Anthropolinguistics Today: Results and Prospects] // Scripta Neophilologica Posnaniensia Vol. XVI, 157–169.*

43. Zarecky, J. V. (2008). *Bezlichnyye konstruksii v russkom yazyke: kul'turologicheskiye i tipologicheskiye aspekty (v sravnenii s angliyskim i drugimi indoyevropeyskimi yazykami). [Impersonal constructions in Russian: cultural and typological aspects (in comparison with English and other Indo-European languages).] Астрахань: [in Russian].*

44. Zhuravlev, A. F. (1995). *Slavyanskaya etnolingvistika v rabotakh N. I. Tolstogo (predisloviye redaktora). [Slavic ethnolinguistics in the works of N. I. Tolstoy (editor's preface)] // Tolstoj 1995, 8–12.*

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERARY STUDIES

МРНТИ 17.01.07

10.51889/1728-7804.2023.14.1.005

Качалов В.В.,¹ Казарцев Е.В.¹

¹Национальный исследовательский университет
«Высшая школа экономики», Москва, Россия

НЕСЛУЧАЙНЫЕ И СЛУЧАЙНЫЕ ЧЕТЫРЕХСТОПНЫЕ ЯМБЫ
Н.А. НЕКРАСОВА. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РИТМИКИ
СТИХА И ПРОЗЫ ПОЭТА*

Аннотация

Статья посвящена исследованию ритмики стиха и прозы Н. А. Некрасова с помощью квантитативных методов. В ходе работы рассматриваются стихотворения поэта, написанные четырехстопным ямбом, анализируется их соответствие тенденциям в стихе 1840-х-1880-х гг. Анализ прозы проводится путем построения и сравнения языковой вероятностной модели размера с речевыми моделями. Полученные результаты по ритмике прозе Некрасова оказываются крайне схожими с данными других поэтов, пишущих прозу, в результате чего вновь может быть поднят вопрос о скрытой ритмической тенденции авторов, которые пишут как стихотворные, так и прозаические произведения.

Ключевые слова: Некрасов, русская поэзия, ямбы, ритмика, метрика, профили ударности, языковые модели размера.

В.В. Качалов,¹ Е.В. Казарцев¹

¹«Экономика жоғары мектебі» Ұлттық зерттеу университеті, Мәскеу, Ресей

Н.А. НЕКРАСОВТЫҢ КЕЗДЕЙСОҚ ЕМЕС ЖӘНЕ КЕЗДЕЙСОҚ ТӨРТ
ҚАЙЫРЫМДЫ ЯМБЫЛАРЫ. АҚЫН ӨЛЕҢІ МЕН ПРОЗАСЫНЫҢ ЫРҒАҒЫН
САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ*

Аңдатпа

Мақала Н.А. Некрасовтың өлеңі мен прозасының ырғағын квантитативті әдістермен зерттеуге арналған. Жұмыс барысында ақынның төрт қайырмалы ямбымен жазылған өлеңдері қарастырылады, олардың 1840-1880 жылдардағы өлеңдегі тенденцияларға сәйкестігі талданады. Прозалық талдау тілдік ықтималдық моделін құрастыру және сөйлеу модельдерімен салыстыру арқылы жүзеге асырылады. Некрасов прозасының ырғағы бойынша алынған нәтижелер проза жазатын басқа ақындардың деректеріне өте ұқсас болып шығады, нәтижесінде поэтикалық және прозалық шығармаларды жазатын авторлардың жасырын ырғақты тенденциясы туралы мәселе қайтадан көтерілуі мүмкін.

Түйінді сөздер: Некрасов, орыс поэзиясы, ямбылар, ырғақ, метрика, екпін профильдері, тілдік өлшем модельдері.

* Публикация подготовлена в рамках проекта «Современные компьютерные методы исследования стиха и прозы» в рамках Программы «Научный фонд Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (НИУ ВШЭ)» в 2023 г.

Kachalov V.,¹ Kazartsev E.¹

¹National Research University Higher School of Economics

NON-RANDOM AND RANDOM FOUR-STEP IAMBIC POEMS OF N. A. NEKRASOV. COMPARATIVE ANALYSIS OF THE RHYTHMS OF THE VERSE AND PROSE

Abstract

The article is devoted to the study of the rhythm of verse and prose by N.A. Nekrasov using quantitative methods. In this work, the poet's poems written in iambic tetrameter are considered, their correspondence to the trends in the verse of the 1840s-1880s is analyzed. Prose analysis is carried out by constructing and comparing a language probabilistic model with speech models. The results obtained on the rhythm of Nekrasov's prose turn out to be extremely similar to the data of other poets writing prose. As a result, the question of the hidden rhythmic tendency of authors who write both poetic and prose works can be raised again.

Keywords: Nekrasov, Russian poetry, iambs, rhythm, metrics, stress profiles, language models of meter

Введение. Лирику Н.А. Некрасова принято называть «прозаичной». На этот аспект неоднократно обращали внимание даже современники поэта. Так, например, в своём отзыве на первый сборник стихов «Мечты и звуки» В.Г. Белинский советовал автору писать в прозе, а В.А. Жуковский, на которого поэт ориентировался во время написания своих первых стихотворений, вообще отказывался называть его произведения поэзией.

Естественно, что и филологов интересовал вопрос прозаичности некрасовской поэзии, и на сегодняшний день существует много работ, исследующих этот феномен. Однако, как правило, гораздо большее внимание в этих работах уделяется лексическому репертуару поэта, в то время как о метрике и ритмике, которые, как кажется, должны наиболее наглядно показать близость стиха Некрасова к прозе, либо говорится совсем немного, либо вообще не упоминается. В данной работе мы представим данные квантитативного анализа ритмики четырёхстопных ямбов поэта, а также его прозаических текстов с помощью новой компьютерной программы. Подробнее о возможностях программы см. в следующем пункте «Методика».

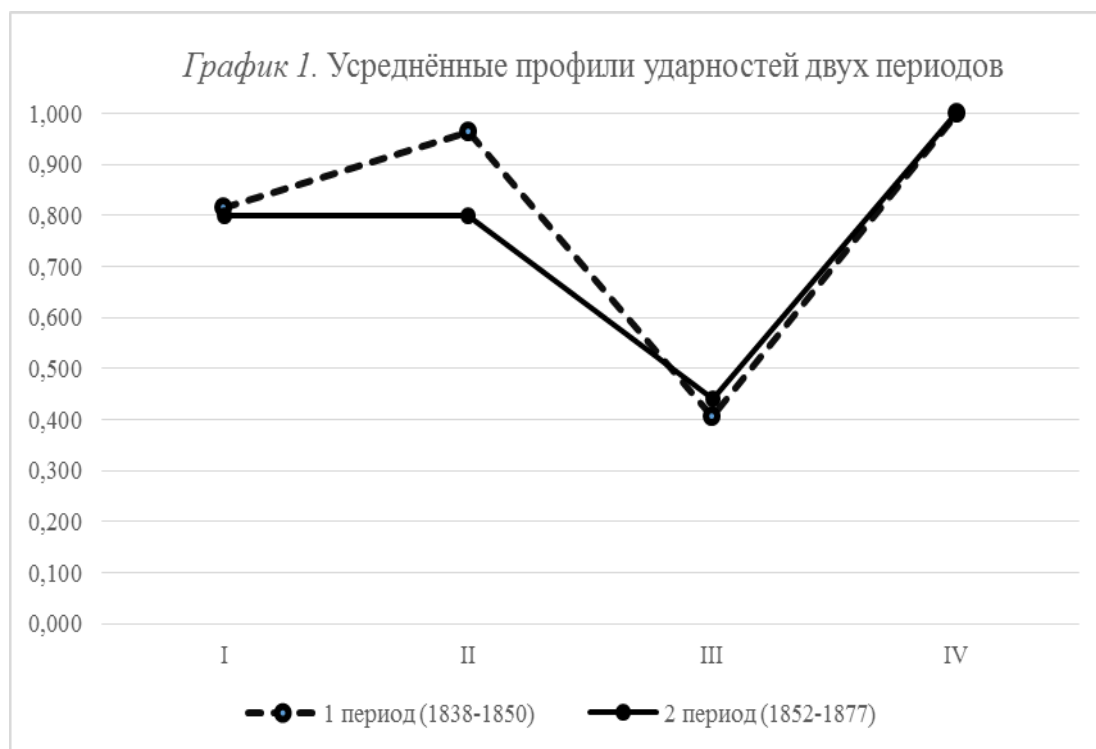
Методика. Для лингво-статистического анализа стиха были выбраны стихотворные тексты Я4 Н. А. Некрасова. Разметка проводилась по методике В.М. Жирмунского. Он выделил три группы ритмических слов: 1) слова безусловно ударные (существительные, прилагательные, большинство глаголов, большинство наречий), 2) безусловно безударные (служебные слова), 3) слова метрически двойственные (вспомогательные глаголы, междометия, односложные числительные, местоимения, а также местоименные наречия и союзы) [1, 6]. В соответствии с этими критериями в тексте проставлялись ударения и словоразделы между ритмическими словами. Расчеты ритмических словарей, ЯМ и РМ осуществлены при помощи специальной компьютерной системы исследования просодических параметров текста (СИПТ), разработанной В. Э. Вашченковым и Е. В. Казарцевым в рамках проекта «Современные модели поэтики: реконструктивный подход», поддержанного РНФ. Результатом работы системы является подсчет количества строк, составление профиля ударности, подсчет частотности разных форм ямба, указание встречающихся нестандартных форм ямба.

Компьютерная система также позволяет анализировать прозу. В стиховедении сложилась традиция изучать ритмику стиха на фоне прозы, причем пристальное внимание к анализу прозы возникло в 1960-е и позже в 1980-е годы, после того как А. Н. Колмогоров предложил так называемую языковую вероятностную модель размера (ЯМ). В ее основе лежат две гипотезы: о независимости и об однородности. Гипотеза о независимости заключается в том, что

в прозаическом тексте появление каждого нового ритмического слова¹ не зависит от предшествующего (не зависит от контекста). Гипотеза об однородности предполагает, что одни и те же ритмические слова появляются в разных текстах с одинаковой вероятностью [2, 163—181]. Испытания этих гипотез показали, что «полную независимость, как и полную однородность, можно рассматривать лишь как свойства нейтрального эталона» [3, 163—181], в то время как реальный текст поэта лишь приближается к нему. При этом ряд предыдущих исследований показал, что ритмика прозы поэта заметно отличается от эталона, что, вероятно, связано с влиянием на нее стихотворной практики.

Результаты. *Четырехстопный ямб.* Данная статья посвящена исследованию предполагаемого влияния стихотворного ритма на прозу Н. А. Некрасова, чье творчество особенно примечательно тем, что развивалось в эпоху «прозаического доминирования» в литературе, которое было настолько сильным, что ритмика стиха могла уподобляться прозе (а не наоборот). Так, в монографии М. Л. Гаспарова «Очерк истории русского стиха» описано, что «общим требованием к поэзии в это время была простота и естественность, а критерием — близость к прозе» [4, 169]. Гаспаров также утверждает, что доля четырехстопного ямба (далее — Я4), который долгое время господствовал в русском стихосложении, заметно снижается «с 70 до 50% в лирике, с 77 до 57% в поэзии в целом» [Там же].

Но несмотря на ориентацию лирики второй половины XIX века на прозу, ямб с его «стихотворным» звучанием всё равно остаётся одним из самых часто используемых метров. Это заметно и в творчестве Некрасова, так как корпус его ямбических стихотворений довольно обширен. Мы проанализировали 2635 строк его Я4. Усредненные профили ударности продемонстрированы на графике 1:

Данные к графику 1

¹ Ритмическим словом называют последовательность слогов, объединенную одним главным ударением. При этом предлоги, а также односложные союзы, вспомогательные глаголы или местоимения (и т. п.) рассматриваются как про- или энклитики и входят в состав ритмического слова: *но́ он* (двусложное ритмическое слово с ударением на втором слове), *от го́ря* (трехсложное ритмическое слово с ударением на втором слове) и т. д.

Икты	1838–1850	1852–1877
I	0,814	0,799
II	0,962	0,799
III	0,404	0,439
IV	1,000	1,000

Разделение на периоды в данном случае довольно условное и сделано с целью показать динамику ритмической организации некрасовского стиха. Оно основано на периодизации, которую предлагает Гаспаров. В соответствии с тенденциями в русском стихе он выделяет три условных этапа развития ритмики в середине–второй половине XIX века: 1840—1850, 1850—1870, 1870—1880 [4, 212]. На третий этап, выделенный им, в нашей выборке пришлось лишь 5 стихотворений, поэтому было принято решение присоединить их к предыдущему периоду.

В целом, полученные данные соответствуют основным ритмическим тенденциям русского стиха того времени, когда на смену естественному языковому ритму ударений пришел альтернирующий ритм с чередованием четных и нечетных сильных мест при том, что нечетные позиции ударяются слабее, чем четные: для Я4 характерна высокая ударность второй стопы по сравнению с первой и третьей [4, 192]. В 4-стопниках Некрасова эта тенденция вполне отчетливо наблюдается. Как известно, альтернирующий ритм является результатом действия так называемого закона регрессивной акцентной диссимилиации (ЗРАД), сформулированным К. Ф. Тарановским: «Акцентная диссимилиация в русском стихе действует регрессивно, начиная с последнего (самого сильного) икта, и образует волнообразную линию ударений...» [5, 244]. Кроме того, как отмечает М. А. Краснопёрова, несмотря на то что процессы в языке, соответствующие, этому закону, запустились ещё в первой половине XVIII века, в ритмике Я4 ЗРАД начинает проявлять себя лишь после 20-х годов XIX века [6, 120-121]. На нашем материале мы наблюдаем, что стих Некрасова, особенно первый период его творчества, который совпадает с активностью ЗРАД, хорошо иллюстрирует проявление акцентной альтернации в стихе. Процент ударности 2-ой стопы в период 1838—1850 всегда находится в пределах 90-100%, а случаев более высокой ударности 1-ой стопы в сравнении со 2-ой не зафиксировано.

Кажется, что постоянный альтернирующий ритм в раннем стихе Некрасова является результатом сознательной интенции поэта. Подтверждением тому может служить статистика ритмических форм ямба, которыми пользуется поэт. Если мы посмотрим на стихотворения 1838-1839 гг., то мы увидим, что процент 3-ей формы 4-стопника, как, например: «*Подальше от людей унёс*» – в этих сочинениях либо ничтожно мал (самый высокий показатель составляет 0,071), либо вовсе равен нулю. Нужно сказать, что третья форма сама по себе мало частотна у поэтов в это время, но её полное отсутствие — случай редкий. Видимо, полный отказ от использования этой формы объясняется внутренней установкой начинающего поэта на максимальную альтернацию ритма 4-стопника, на то, чтобы сделать ритм стиха двухвершинным, с максимальной ударностью 2-ой и 4-ой стопы. В последствии альтернирующий ритм становится для Некрасова привычным, и вместе с этим пропадает внутреннее стремление к полноударности 2-ой стопы. Как результат, встречаемость 3-ей формы заметно возрастает и порой достигает 20%.

На графике 1 и в таблице к нему (см. выше) показано, что ударность 2-ого икта во втором периоде уже не такая безусловная, и в целом становится заметна тенденция на её понижение. Это происходит не потому, что, Некрасов хочет «вернуться» к ритмике стиха произведений предыдущего времени, когда «каноничным» ритмом было равенство ударности первых двух стоп. Это доказывает знаменитое стихотворение «Поэт и Гражданин», в котором ритмика стиха меняется в зависимости от говорящего. Отчётливо видно, что профиль ударности реплик Гражданина альтернирующий, и, как мы помним, на тот момент он считался самым по-

пулярным и передовым, в то время как Поэта наблюдается полное равенство первых двух стоп, характерное для предшествующей стихотворной традиции.

Таблица 1. Ритмика стиха Поэт и Гражданина в стихотворении «Поэт и Гражданин»

Персонажи / Икты	I	II	III	IV
Поэт	0,846	0,846	0,504	1,000
Гражданин	0,802	0,932	0,481	1,000

Нет оснований сомневаться, что это было сделано намеренно, так как к моменту неальтернирующий ритм считался «архаической манерностью» [4, 192], и такая ритмическая организация стиха прекрасно коррелирует с семантическим наполнением произведения, в котором прогрессивный Гражданин пытается вернуть к жизни Поэта, который закрывает глаза на происходящие в обществе перемены.

Пример со стихотворением «Поэт и Гражданин» показывает, что уменьшение ударности 2-го икта во втором периоде нельзя связать с возвращением к более ранней ритмике. Скорее всего, здесь обнаруживается тенденция перехода лирики к рамочному ритму с высокой ударностью 1-ой и 4-ой стоп. В период творческой активности Некрасова он еще не очень популярен, однако через некоторое время он будет встречаться в Я4 повсеместно.

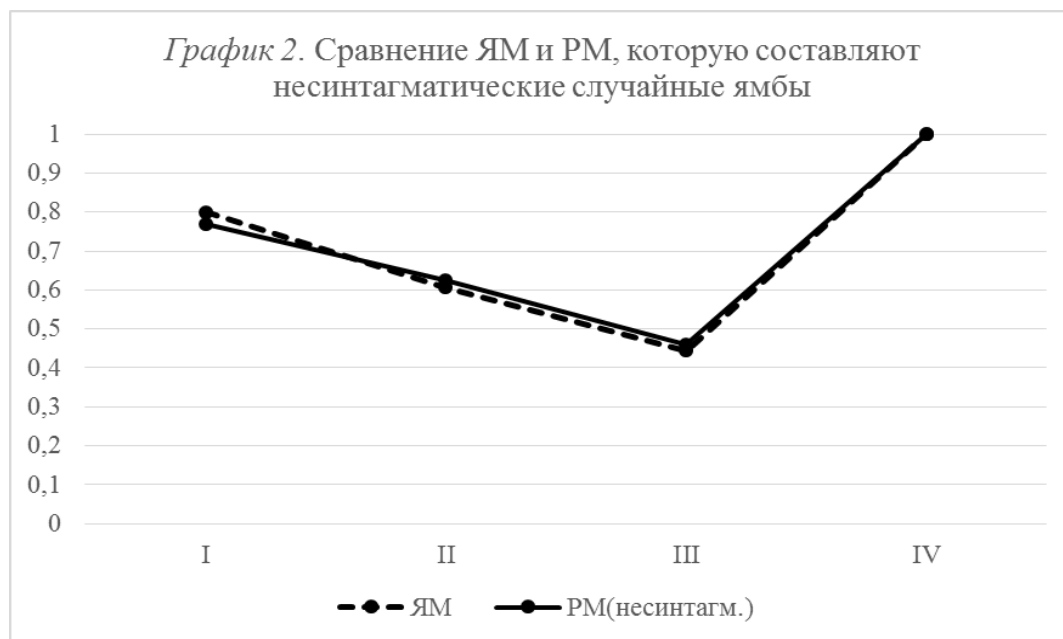
Проза поэта. Для нашего исследования было размечено примерно 24000 ритмических слов прозы Н. А. Некрасова. Больших романов он не писал, поэтому корпус размеченных текстов составляют рассказы и повести: «Макар Осипович Случайный» (1840), «Необыкновенный завтрак» (1843), «Петербургские углы» (1845), «Тонкий человек, его приключения и наблюдения» (1853—1855).

Как уже упоминалось во введении, доказать верность гипотезы о ЯМ — непростая задача. Для ее проверки А. В. Прохоров предложил [2, 163—181] составлять речевую модель (РМ), которую составляют найденные в тексте так называемые «случайные» ямбы — специально отобранные отрезки прозы, ударения в которых приходятся только на четные слоги, причем 8-й слог всегда ударный. Гипотеза о ЯМ верна, если ЯМ и РМ совпадают.

Так, например, в прозаическом отрывке: «Еще третьего дня играл ты до рассвета в карты, гулял по Невскому с полным самонаслаждением...» нами выделялся стихоподобный фрагмент «играл ты до рассвета в карты», который составляет третью форму ямба с ударениями на втором, шестом и восьмом слогах. Такие случайные ямбы, встречающиеся в прозе поэта, очень важны, так как создают «микроситуацию стиха», когда поэтическое начало поэта «проявляет себя» в нестихотворном тексте. Ниже в таблице приведены основные формы Я4, где « \smile » — безударный слог, « \dashrightarrow » — ударный.

Номер ²	Схема	Пример
1	$\smile \dashrightarrow \smile \dashrightarrow \smile \dashrightarrow \smile \dashrightarrow$	Не жди добра в другое время
2	$\smile \text{---} \smile \dashrightarrow \smile \dashrightarrow \smile \dashrightarrow$	Я ничего не мог найти
3	$\smile \dashrightarrow \smile \text{---} \smile \dashrightarrow \smile \dashrightarrow$	Тайнственно сказал Грачов
4	$\smile \dashrightarrow \smile \dashrightarrow \smile \text{---} \smile \dashrightarrow$	Я чаю больше не хочу
6	$\smile \text{---} \smile \dashrightarrow \smile \text{---} \smile \dashrightarrow$	А иногда и по ночам...
7	$\smile \dashrightarrow \smile \text{---} \smile \text{---} \smile \dashrightarrow$	И делали красноречивым

Первоначально мы отобрали из прозаических текстов все стихотворные фрагменты, напоминающие 4-стопный ямб с женским или мужским окончание, имеющие обязательное ударение на 8-ом слоге. Из-за этого в финальном перечне случайных ямбов появляется большое количество синтагматически не цельных стихоподобных фрагментов, таких как: «недавно из Москвы; любовь»; «его семейную жизнь. Он». Как известно, А. В. Прохоров, стоявший у истоков применения РМ, строил ее без учета синтагматической цельности отбираемых фрагментов. В начале мы шли таким же путем. Сравнение ЯМ и РМ, которую составляют все найденные нами случайные ямбы, продемонстрировано на графике 2. РМ была построена на основе 1774 таких фрагментов, обнаруженных в прозе Некрасова.

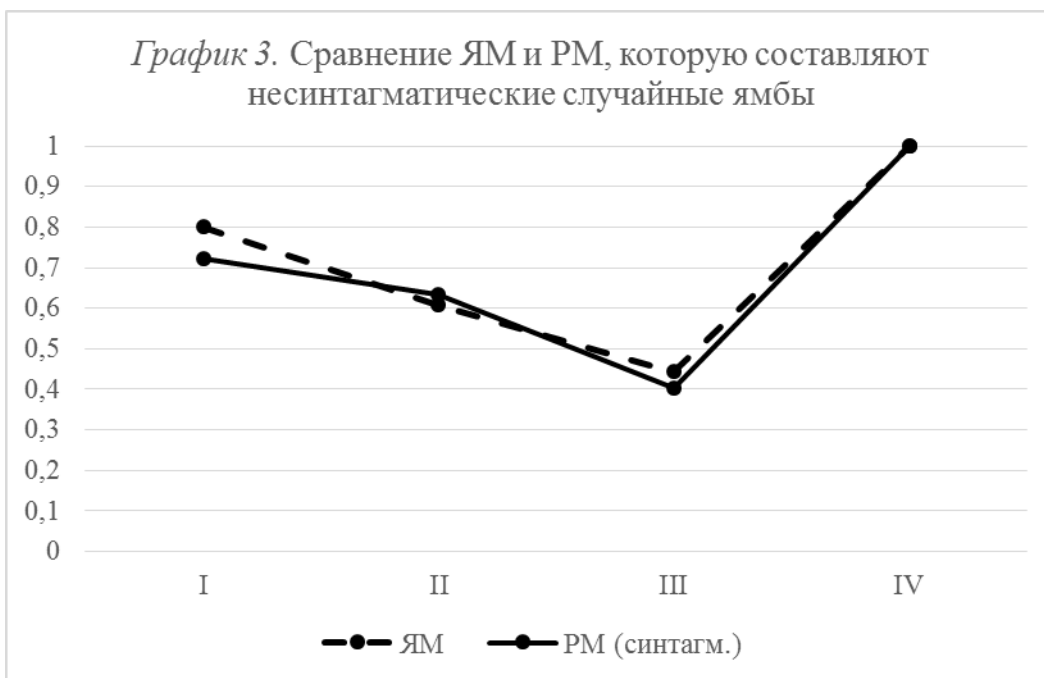

Данные к графику 2

Икты	ЯМ	РМ (несинтагм.)
I	0,800	0,768
II	0,607	0,625
III	0,444	0,459
IV	1,000	1,000

Как мы видим, РМ и ЯМ практически полностью совпадают. Далее мы решили вычленишь из общего списка случайных Я4 только синтагматически цельные, то есть те фрагменты, которые обладают смысловой и синтаксической цельностью, если рассматривать их обособленно. Это такие фрагменты прозы, которые являются действительно стихо-подобными, как, например, «прислала папеньке билет», «она в душе негодовала» и др. Синтагматически цельные фрагменты максимально приближены к стихотворной строке и наиболее достоверно воссоздают микроситуацию реального ямба. В общей сложности, из 1774 несинтагматических случайных ямбов мы нашли только 390 синтагматических, что составляет примерно 22 % от общего количества. По идее этот отбор никак не должен влиять на характер профиля ударности и графики РМ и ЯМ должны совпадать.

² 5-я и 8-я формы ямба не представлены в таблице, потому что они очень специфичны и встречаются в лирике крайне редко. В корпусе стихов Некрасова не было обнаружено случаев употребления этих форм.

Данные к графику 3

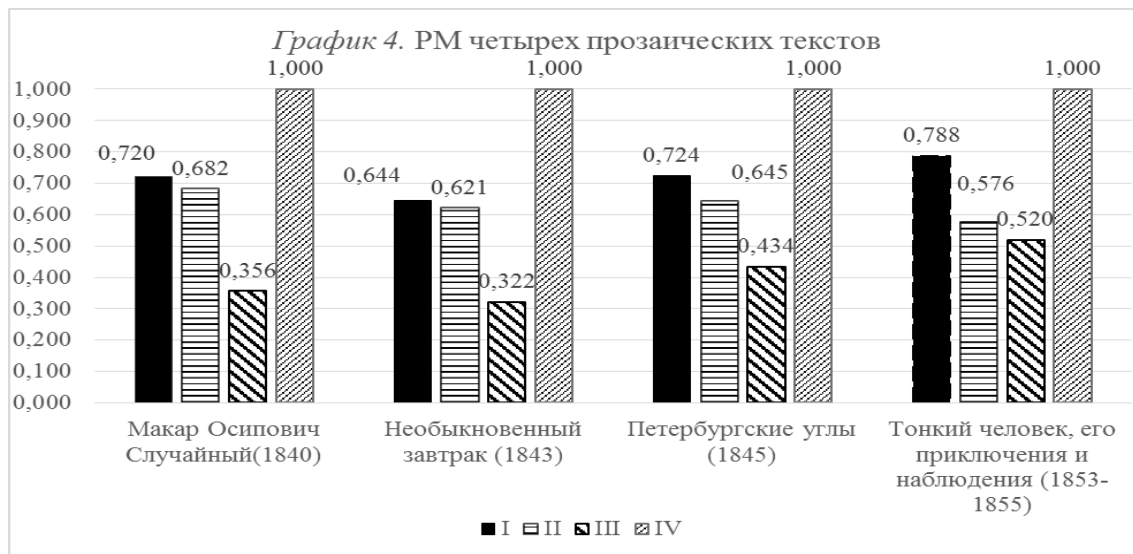
Икты	ЯМ	РМ (синтагм.)
I	0,800	0,721
II	0,607	0,635
III	0,444	0,404
IV	1,000	1

Однако в этом случае это не так: РМ изменилась, причем достаточно заметно. Сходство ЯМ и РМ исчезло несмотря на то, что профиль ударности РМ всё равно остаётся рамочным, ударность 1-ой стопы заметно падает, а 2-ой, наоборот, возрастает. В получившейся новой РМ заметно понижается ударность нечетных иктов и повышается ударность второго сильно-го места, что соответствует стихотворной тенденции. Ниже представлена сводная таблица показателей двух РМ.

	I	II	III	IV
Несинтагм.	0,768	0,625	0,459	1,000
Синтагм.	0,721	0,635	0,404	1,000

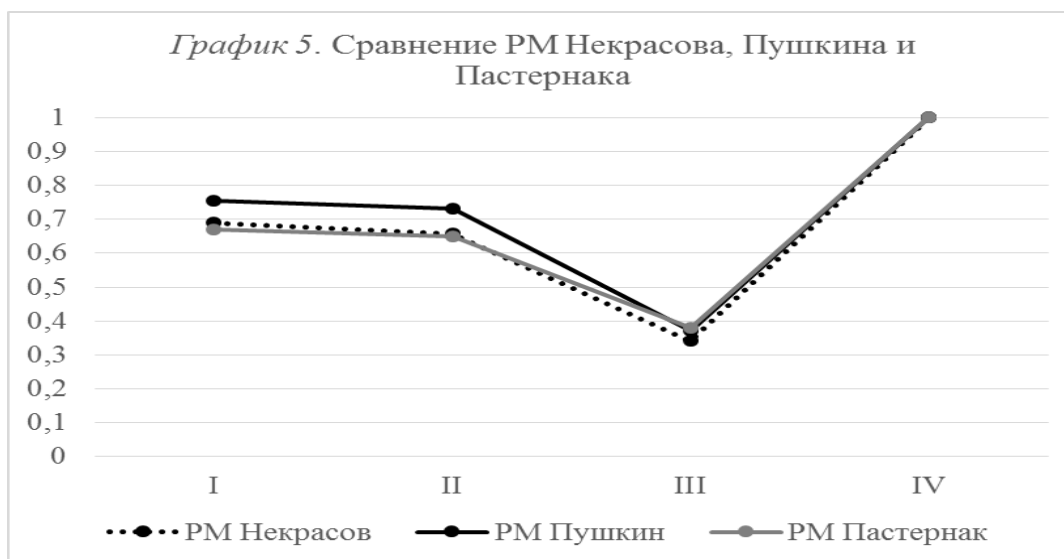
Обнаруженное отличие может быть весьма существенным, он ставит вопрос о важности вычленения синтагматически цельных стихоподобных фрагментов при изучении прозы поэта. В дальнейшем, в нашей работе мы будем приводить данные РМ, которые получены по синтагматически цельным ямбическим фрагментам прозы.

Для анализа мы брали тексты, написанные с в период с 1840 по 1855 гг., с разницей в несколько лет. Это было сделано с целью выявить возможные перемены в ритмике прозы с ходом времени. Поэтому далее мы составили РМ каждого текста в отдельности. Результаты продемонстрированы ниже на графике 4:

Если мы обратим внимание на РМ первых двух произведений, в обоих случаях заметно почти полное равенство 1-го и 2-го иктов. Важно отметить, что профиль ударности РМ, в котором первые две стопы равны, во-первых, не наблюдается в реальном стихе Некрасова, а во-вторых, встречается у многих поэтов, пишущих прозу, например у Пушкина [8, 140], творчество которого принадлежит к предыдущей стихотворной традиции. В русском стихе такой тип профиля ударности был обнаружен Тарановским в так называемый «переходный период» от рамочного профиля ударности к альтернирующему. Ко времени Некрасова такой ритм стиха уже не был актуален.

Таким образом, получается, что хотя во время создания исследуемой прозы равенство 1-ой и 2-ой стопы в стихе уже практически исчезло, а при этом сам Некрасов в реальных ямбах стремился добиться «чистого» альтернирующего ритма, в его прозе более ранняя тенденция Я4 всё ещё могла проявлять себя. Как было установлено ранее на примере прозы Пушкина и Пастернака, это далеко не единственный случай вероятного влияния ритмики стиха «переходного периода» на прозу поэта – такое влияние получило определение «пушкинской доминанты» [7, 58—61]. На графике 5 показано очевидное сходство показателей РМ, построенных по прозе поэтов совершенно разных эпох.

Данные к графику 5

	I	II	III	IV
РМ (Некрасов)	0,678	0,667	0,348	1,000
РМ (Пушкин)	0,755	0,730	0,372	1,000
РМ (Пастернак)	0,670	0,650	0,380	1,000

Однако, если вернуться к показателям ритма, представленным на графике 4, мы увидим, что далее ритмика прозы Некрасова претерпевает заметные изменения. «Пушкинская доминанта» исчезает, ударность первого «икта» постепенно повышается, а второго ослабевает. Тенденция к альтернации исчезает. В последнем прозаическом тексте Некрасова «Тонкий человек, его приключения и наблюдения» имеет место крайне низкий процент ударности на 2-ой «стопе». При этом растет частота ударности 3-й «стопы»: показатели 2-го и 3-го «иктов» оказываются практически равными, а не самая популярная 3-я форма встречается слишком часто, ее употребление возрастает до 32%. Вероятно, данный факт особенно ярко свидетельствует об уклонении Некрасова от стихотворной альтернации.

Заключение. В ходе исследования выявлено, что ритмика стиха Некрасова, в целом, развивалась в соответствии со стихотворной традицией его времени, сложившейся в результате действия ЗРАД. В 1838-1850-х гг., за очень редким исключением, все произведения имеют альтернирующий профиль ударности с очень высоким процентом ударности на 2-ой стопе, примерно 95%. Отмечено, что во втором периоде творчества Некрасова ударность этой стопы заметно понижается и колеблется в диапазоне 85-87 %. В этом прослеживается постепенная прозаизация ритма русского ямба, как известно, данная тенденция проявит себя наиболее ярко в конце XIX - начале XX вв.

Анализ ЯМ и РМ по прозе Некрасова в целом поддерживает те гипотезы, которые лежат в основе ЯМ, показатели ЯМ и РМ совпадают при несинтагматическом подходе к выбору случайных ямбов, однако данные «синтагматической» РМ отличаются от ЯМ. Очевидно, в этом сказывается бессознательное влияние стихотворного ритма. Обнаружилось также, что в ритмике первых прозаических текстов Некрасова имеет место влияние доминанты классического русского стиха «переходного периода» с равенством 1-го и 2-го иктов. Ранее в других исследованиях схожий профиль ударности РМ был обнаружен в прозе Пушкина и Пастернака. Подобный результат в очередной раз наводит на мысль о существовании типологически родственных ритмических тенденций в ритмике русской прозы поэта.

Однако профиль ударности РМ двух последних текстов из нашей выборки отличается от предыдущих, так как в нем ударность 2-го «икта» оказывается ниже ударности 1-го. Кроме того, было отмечено, что в поздней прозе 3-я «стопа» имеет довольно высокий процент ударности, особенно в сравнении с ранними произведениями писателя. Есть основания считать, что в данном случае имеет место сознательное изменение ритмики прозы, так как в силу языковых особенностей в русском стихе 3-й «икт» всегда менее ударный чем все другие, и высокие показатели его акцентной выделенности — это, как правило, результат сознательных усилий автора.

Список использованных источников

1. Жирмунский В.М. Теория стиха. — Л., 1975.
2. Колмогоров А.Н. Труды по стиховедению / Ред.-сост. А. В. Прохоров. — М., 2015. 256 с.
3. Красноперова М.А. К вопросу о распределении ритмических слов и случайных ямбов в художественной прозе // Русский стих. — М., 1996. С. 163-181.
4. Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. Метрика. Ритмика. Рифма. Строрфика / Ред. Л.И. Тимофеев. — М.: «Фортуна Лимитед», 2000. — 352 с.
5. Тарановский К. О поэзии и поэтике / Сост. М. Л. Гаспаров. — М.: Языки русской культуры, 2000. — 432 с.

6. Красноперова М.А. Основы сравнительного статистического анализа ритмики прозы и стиха: Учеб. пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. 152 с.
7. Казарцев Е.В. Ритмика случайных четырехстопных ямбов в прозе поэта // Вестник С.-Петербургского университета. Серия 2. История, языковедение, литературоведение. СПб.: 1998. С. 53-61.
8. Холшевников В.Е. «Случайные» четырехстопные ямбы в русской прозе // Русское стихосложение. Традиции и проблемы развития: Сб. науч. тр. – М.: Наука, 1985. С. 134-142.

References

1. Zhirmunskiy V.M. Teoriya stikha. L. 1975.
2. Kolmogorov A.N. Trudy po stikhovedeniyu / Red.-sost. A. V. Prokhorov. – M. 2015. 256 s.
3. Krasnoperova M.A. K voprosu o raspredelenii ritmicheskikh slov i sluchaynykh yambov v khudozhestvennoy proze // Russkiy stikh. – M. 1996. S. 163-181.
4. Gasparov M.L. Ocherk istorii russkogo stikha. Metrika. Ritmika. Rifma. Strofika / Red. L.I. Timofeyev. M.: «Fortuna Limited». – 2000. – 352 s.
5. Taranovskiy K. O poezii i poetike / Sost. M. L. Gasparov. – M.: Yazyki russkoy kultury. 2000. – 432 s.
6. Krasnoperova M.A. Osnovy sravnitel'nogo statisticheskogo analiza ritmiki prozy i stikha: Ucheb. posobiye. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta. 2004. 152 s.
7. Kazartsev E.V. Ritmika sluchaynykh chetyrehstopynykh yambov v proze poeta // Vestnik S.-Peterburgskogo universiteta. Seriya 2. Istoriya. yazykoznaniiye. literaturovedeniye. SPb: 1998. S. 53-61.
8. Kholshchikov V.E. «Sluchaynyye» chetyrehstopynyye yamby v russkoy proze // Russkoye stikhoslozheniye. Traditsii i problemy razvitiya: Sb. nauch. tr. –M.: Nauka. 1985. S. 134-142.

МРНТИ 18.45.01

10.51889/1728-7804.2023.14.1.013

Ғ.А. Сәт¹

¹Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан E-mail: aggafon@bk.ru

КӨРКЕМСӨЗ ШЕБЕРЛЕРІНІҢ САХНАЛЫҚ ТІЛ АЙҚЫНДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Сахна тілі мектебінің негізгі салалары өз алдына жеке-жеке зерттейтін ғылым саласы. Ал осы мақаланың басты ерекшелігі, жаңалығы – көркемсөз оқу шеберлерінің сахналық тіл айқындылығының негізі – дикция, дем, дауыс, орфоэпия мәселелері көтеріліп, көркем мәтіндегі сахналық тілдің даму үдерістері талқыланып, ғылыми негізде дәлелдермен пайымдап, көркемсөз өнерін өркендету жолындағы ғылыми жұмыстарға тереңірек тоқталып, толыққанды сараптама жүргізу.

Біздің мақсатымыз – кәсіби маман-педагогтар салған шығармашылық сара жолды заманауи үлгіде одан әрі дамыту, жетілдіру болмақ. Бұл мақала бүгінгі егемен еліміздің өмірінде жүріп жатқан мәдени, әлеуметтік өзгерістермен тығыз байланысты. Үнемі даму мен жаңару үстіндегі қоғам, өнердің әр алуан салаларын зерттеуді қажет ететін күрделі мәселелерді алға шығарады. Бүгінгі таңда қазақ сахна тілі мектебіндегі көркемсөз шеберлігінің қалыптасуы мен дамуы – ғылыми тұрғыда жүйеленіп, зерттеліп, саралауды қажетсінеді. Демек, сахна тілі саласындағы көркемсөзді оқуды жетік меңгеру жолының техникасын, идеясымен бірге, теориялық-практикалық зерттеу жұмысын биік дәрежеге

жеткізу бұл мақаланың өзектілігі деп білеміз. Қазақ сөз өнерінің тарихын зерттеп, оның жай-күйіне сын-пікір айтып, ғылым тілінде оған зерттеу жұмысын жүргізетін кәсіби сала – сахна тілі мектебі. Соның ішінде көркемсөз өнері – бүгінгі күнде күрделі әрі сан салалы өнердің түрі.

Түйін сөздер: көркемсөз шебері, дем, сөз қасиеті, идея, елестету, сөз астары, дауыс, ой-өріс, сөзге жан бітіру.

Г.А. Сам¹

*¹Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова
Алматы, Казахстан E-mail: aggafon@bk.ru*

ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ СЦЕНИЧЕСКОГО ЯЗЫКА МАСТЕРОВ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СЛОВА

Аннотация

Основные отрасли школы сценического языка – это самостоятельная область науки. А главная особенность, новизна данной статьи заключается в том, что на основе ясности сценического языка мастеров художественного чтения поднимаются вопросы дикции, дыхания, голоса, орфоэпии, обсуждаются процессы развития сценического языка в художественном тексте, аргументировано рассуждаются на научной основе, углубляются в научные работы по развитию художественного слова, проводят полноценную экспертизу.

Наша цель – дальнейшее развитие, совершенствование творческого пути, проложенного профессионалами-педагогами, в современном стиле. Эта статья неразрывно связана с культурными, социальными изменениями, происходящими в жизни сегодняшней суверенной страны. Общество, постоянно развивающееся и обновляющееся, выдвигает сложные проблемы, требующие изучения различных сфер искусства. Сегодня становление и развитие художественного мастерства в казахской школе сценического языка требует научной систематизации, изучения и дифференциации. Отсюда следует, что актуальностью данной статьи является доведение до высшей степени теоретико – практической исследовательской работы, наряду с идеей, техники пути к совершенному овладению чтением художественного слова в области сценического языка. Школа сценического языка-профессиональная область, изучающая историю казахского словесного искусства, критикующая его состояние и проводящая исследовательскую работу на языке науки. В том числе художественное искусство – это сегодня сложный и многогранный вид искусства.

Ключевые слова: мастер художественного слова, дыхание, свойство слов, идея, воображение, полутона, голос, мысль, подтекст.

Sat G¹.

*¹Kazakh National Academy of Arts by named Temirbek Zhurgenov
Almaty, Kazakhstan E-mail: aggafon@bk.ru*

STAGE LANGUAGE CLARITY OF ART MASTERS

Abstract

The main branches of the school of stage language are in themselves a branch of science that is studied individually. The main feature and novelty of this article is that the Masters of artistic reading raise the issues of the basis of the clarity of the stage language – diction, breath, voice, orthoepy, discuss the processes of development of the stage language in the artistic text, argue with arguments on a scientific basis, delve into scientific work on the development of artistic art, conduct a full – fledged examination.

Our goal is to further develop and improve the creative path laid by professional teachers in a modern way. This article is closely related to the cultural and social changes taking place in the life of our sovereign country today. A society in constant development and renewal brings to the fore complex problems that require the study of various branches of art. Today, the formation and development of artistic speech skills in the Kazakh School of the stage language requires a scientific systematization, study and differentiation. Therefore, the relevance of this article is to bring to a high level theoretical and practical research work, along with the idea of the technique of mastering the art reading in the field of stage language. A professional field that studies the history of Kazakh speech art, criticizes its state, conducts research on it in the language of Science-the school of stage language. In particular, art is a complex and diverse art form today.

Key words: master of art, breath, quality of words, idea, imagination, undertones, voice, thought, subtext.

Кіріспе. Білімділік, руханилық, мәдениеттілік және басқа да қасиеттерді адам сөйлеген сөзінен-ақ байқаса болады. Дана қазақ халқы «мәнді сөзді мәнді дыбыс құлпыртады» – деп бекер айтпаған шамасы. Адам үшін сөйлей білу – бұл ең керемет қасиет, ең ғажайып құбылыс, оның өзіне тән белгілі бір даму жолы бар және адам өмірінде маңызды роль атқаратыны сөзсіз.

Ал сөйлейтін сөзді туғызу процесі оңай жолмен жасалмайды, ол ең жетілдірілген механизмнен асып түспесе, кем түспейді. Сонымен қатар, адам мәдениетінің қалыптасу негізінің өзі де – сөз болып табылады. Тіпті, жүрек сезімін шертіп, қуанышта да, қайғыда да тебіреніске түсіре алады. Оның көркемдік қуаты мен саздылық сипаты сахна тілі саласында айрықша орын алады.

Сөздің қасиеті мен құдіретін терең түсіндіріп, ұғындырып, жүректен жүрекке жеткізіп оқытатын пәннің бірі және де бірегейі – сахна тілі болып табылады. Сахна тілі әдемі, таза, анық, шешен, шебер, мәдениетті сөйлеуге үйретеді, дұрыс деммен дыбыстауға, әуезді, жұмсақ, тартымды дауыспен сөйлеуге, сөздің аяғын жеп қоймауға, жақтың ашылуына көмектесетін пән.

Сахна тілі – сөз өнері саласын зерттейтін іргелі мектеп. Сахна тілі саласының іргелі арнасы – тұлғатану болып табылады.

Қазіргі таңда сахна тілі мектебі жаңа заман талаптарына сай теориялық жүйеге негізделген саланың қалыптасуы мен дамуын ғылыми тұрғыда қарастырып, жаңа саланың күрделі міндеттерін шешуге бағытталып жатыр. Сахна тілі саласының ғылым ретінде дамуындағы көкейкесті маңызды мәселесінің бірі – сахна тілі мектебіндегі көркемсөз өнерінің кәсіби маңыздылығын арттыру.

Өнердің қай түрі болмасын арнайы мектепсіз аяғынан тұруы мүмкін емес. Сондықтан, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясында «Сахна тілі» кафедрасы да сахна тілі мектебі, сөз өнері мен тіл мәдениетін дамыту жолында өлшеусіз қызмет етіп, еліміздің мәдениетіне аянбай үлес қосуда.

Әдістеме. Н.Назарбаев: «Әр ұрпақ тарихты қайта жазып шығады – деген сөз бар. Бәлкім, ол ақиқаттан онша алыс кете қоймайтын тұжырым шығар» – деп жазды «Ғасырлар тоғысында» атты кітабында [1, 3 б]. Осы мәселелерді ескере отырып, мақаламыздың барысында «Сахна тілі» мектебіндегі көркемсөз өнеріне байланысты жазылған еңбектерге шолу жасай отырып, Д.Т.Тұранқұлова, М.С.Омарбаева, М.Н.Әбзелбаев сынды ірі сөз мамандарының ғылыми еңбектеріне сараптама жасап, қорытынды шығардық.

Нәтижелер. Қазақ сөз өнерінің тарихын зерттеп, оның жай-күйіне сын-пікір айтып, ғылым тілінде оған зерттеу жұмысын жүргізетін кәсіби сала – сахна тілі мектебі. Соның ішінде көркемсөз өнері – бүгінгі күнде күрделі әрі сан салалы өнердің түрі. Ғылыми-зерттеу жұмысының басты мақсаты сахна тілі жүйесіндегі көркемсөзге үйретудің теориялық-практикалық негіздерін толықтыру. Осы мақсатқа жету үшін төменгі міндеттерді қойдық:

Отандық сахна тілі мектебінің теориясына үлес қосқан мамандардың ғылыми еңбектерінің ғылыми жаңалықтары мен теориялық сипатын, ерекшеліктерін анықтау; сахна тілі мектебіндегі кәсіби мамандардың көркемсөзге орай жазған еңбектерін сараптау; сахна тілі мектебінің ірі мамандарының (қазақ, орыс) теориялық жұмыстарының сипатына тоқталу; көркемсөз оқушының сахналық тілдегі дем, дауыс, дикцияның орны мен маңызын теориялық тұрғыда талдап, тіл өнерінің бастауы – орфоэпияның маңызын айқындау; көркемсөз оқушының сахналық дауысын тәрбиелеуге көркем мәтіндерді оқу және мәтінді жалпы талдау негіздері мен тиімді тәсілдерін айқындау.

Д.Т.Тұранқұлқызы «Көркемсөз оқушының жауапкершілігі мен ынта-жігері актерге қарағанда көп әрі кең» [2, 160 б.] – деп, бұл сөзімен көркемсөз оқушыны жоғары бағалаған. Шындығына келгенде, көркемсөз оқушы актерлерге қарағанда ұсынылған тосын жағдайға сай грим, костюм тіпті жарық пен музыка көмегінсіз жалғыз өзі сахнаға шығып өнер көрсете алады. Осы арада К.С.Станиславскийдің сөзін еске түсірсек: «Театрға келген үлкен топтың алдында бүкіл спектакль бойы қозғалыссыз, бір ғана бағытта отыру құқығын міндетті түрде қамтамасыз ету керек. Бұл құқық оған рольдің психикалық суретін айқындауда ішкі қимылды, рухани белсенділікті береді». Ұлы театр реформаторының бұл сөзі көркемсөз оқушыға да тікелей қатысты.

Көркемсөз шебері – өмірдегі өнер ұғымында өзіндік ерекше орны бар мамандық. «Көркемсөз оқу өнері – кең, қиын және ауыр өнер» [2, 159 б.]. Көркемсөз оқу өнерінің негізіне актер өнері де жатады. Бірақ, актер жалғыз өзі бір кеште үш немесе одан да көп рольдерді бірден ойнай алмайды, ал көркемсөз оқушы сол көріністегі басты және қосымша да рольдердің барлығын ойнап шыға алады. Ол үлкен де, кіші де, әйел немесе еркек те бола алады. Көркемсөз оқу өнерінің ең маңызды қырының бірі, ол шығармадағы әрбір кейіпкерді тірілтіп, олардың әр сөзіне жан бітіріп, тыңдаушысының жанына, жүрегіне жақындай түсіп, көркемдік және идеялық жағынан әсер етуі керектігі.

Сөзге «жан бітіру» дегенді түсініп көрелік. Мысалы: әріптердің әртүрлі орналасуы көптеген сөздердің құралуына септігін тигізеді. Ал, сол сөздердің орналасу тізбегі сөйлемді құрап, ол ойлар мен бейнелерді туғызады. Авторлар болса, бір ғана сөздік құрамды пайдалана отырып, әр сөзге «өмір» береді. Ал, сол сөздің өмірін көркемсөз шебері материалмен толық танысып, өзіне айқындап алу керек. Көркемсөз оқушының жұмыс барысындағы «жан бітіру» процессінде автордың сөзге «өмір» беру процессімен сәйкес келсе, керемет өнер туары сөзсіз. Бұл ең алдымен орындаушының өз алдына қоятын талаптарының бірі болуы керек.

«Адамға сөз өзін – өзі қанағаттандыру үшін емес, өз ойын, сезімін, шындықтың үлесін және шабытты іске асыру үшін берілген. Сахна өнерінің құдіреті де, қасиеті де – тіл. Сахна төрінде тұрып сөйлей білу ол үлкен өнер, үлкен жетістік. Сахна төрінен айтқан сөз әр көрерменнің құлағынан кіріп, жүрегінен орын алу керек. Сөз – желмен бірге ұшқан ойыншық шар емес. Бұл жұмыс қаруы: ол белгілі ауыртпалықты көтеру керек» - деген жазушы, журналист В.Г.Короленко. Ал, ол үшін әрбір сөздің мән-мағынасымен қатар оның табиғатын танып білу керек. Әр айтылған сөз арқылы залдағы әр көрерменнің тұла бойын тебірентіп, көңіліне мұң түсірердей немесе көкірегіне нұр төгердей сәулелі сөйлей білуді көркемсөз шеберлері үйренуі тиіс.

Қалай ойлайсыздар, бір адамның дауысымен бүкіл оркестрдің дауысын беруге бола ма, басқаша айтқанда, бір дауыстан бірнеше дауысты естуге бола ма? Біріншіден, естуге болады. Екіншіден, есту керек. Ол үшін көркемсөз оқушы ең алдымен бірнеше мінез-құлықты жадында ұстауы керек. Бұл бірнеше характер, яғни, бірнеше мінез-құлық оркестрде әр түрлі дауыста болады. Оның бірлігі, гармониялық дыбысталуы симфонияны құрайды.» [2, 223б.] «Актер – оркестрде ойнайтын солист, ал көркемсөз оқушы – бүкіл, біртұтас оркестр. Ол бүкіл картинаны сөзбен бейнелеуі керек, одан қиыны жоқ» - деген белгілі француз драматургі. Әрине, «актер – солистің» міндетті түрде айқын бейнесі болу керек.

Сол үшін, сөзбен жұмыс істеуге қажырлы еңбек керек. Бұл ретте қажетті материалдар ретінде көбінесе прозалық көркем шығармалар қолданылады. Көркемсөз сөйлеу шеберлігін қалыптастыруда тек драмалық емес, сонымен қатар әдеби көркем шығармаларды да пайдалануға болады. Көркемсөз өнерін меңгеру үшін алдымен қазақ әдебиеті, содан кейін басқа ұлттардың және шетелдің әдебиеті қолданылады. Әңгімелер мен поэмалардан, романдар мен повестерден, лирикалық өлеңдерден үзінділердің барлығы көркем шығармалармен жұмыс істеу үшін нақты материалдар болып табылады. Олардың жанрлары да, тақырыптары да әр түрлі бағытта болуы мүмкін. Мысалы: драма, трагедия, комедия сонымен қатар, патриотизм, адамның жеке немесе қоғамдық өмірі жайлы, оның ішкі жан дүниесінің түрлі жақтарын ашу болып келуі де мүмкін. Қандай шығарма болмасын, ең бастысы мәтінді таңдау барысында әдеби материалдардың көркемдік деңгейі өте жоғары болуы шарт.

Шығарманың идеясын түсініп, оның маңыздылығын тыңдаушысына сол қалпында жеткізу көркемсөз шеберінің негізі болып келеді. Идея – жазушының өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ой, сол өмір құбылысына деген көзқарасы. Анығырақ айтқанда, жазушы өзі суреттеп отырған өмір құбылыстары арқылы оқырман назарын неге аударса, қайда бағыттаса, сол идея болып табылады.

Шығарманың идеясын түсіне білу және сезіну, мәтіннің философиялық, азаматтық мән-мағынасын айқындау – негізгі ізденіс, басты жұмыс. Бұл ой-өрісті кеңейтіп, қалыптастырады. Берілген материалдарды қоғамдық тұрғыдан бақылауға үйретеді. Өнерде өмірдің дауын, оның қиындығы мен тереңдігін қамтып көрсетуге ұмтылады. Ұсынылған материалды талдай отырып, ол туралы біз өзіміздің білімімізді кеңейтіп, тереңдете түсеміз. Біртіндеп автор жасаған әлемді көз алдымызға елестетіп, ойымызды қалыптастыра бастаймыз. Бұл жерде елестету басты орын алады. Елестету жүйесінде шығарманың ішкі өмірі құрылады. Елестету – ашық, нақты, әрі әртүрлі келеді. Бұл ретте көркемсөз шеберінің өмірлік тәжірибесінің өзіндік көмегі ерекше болады. Елестету тізбегін құру өз танымы мен қызығушылығының көлемін кеңейтуге талпындырады. «Елестету бұл табиғи құбылыс болып табылады. Кейбір актерлерде елестету процесстері тапшы болғанмен, көпшілігінде жеткілікті. Сондықтан да елестету қабілетін жетілдіріп, жандандыру үшін актерге көп тер төгіп, талмай еңбек етіп, көптеген жаттығулар жасауға тура келеді. Елестетусіз сахнада орындалған рөл – жағасыз тігілген көйлекпен тең» [2, 16 б.].

Талқылау. Көркемсөз шебері әрдайым шығармашылық ізденіс үстінде болуы керек. Сондықтан, көркемсөз шеберлеріне жүктелген міндеттер өте көп. Шығармашылық ізденіс нәтижесінде ғана, кейіпкердің жан-дүниесін сезгенде ғана өз көрерменін толғандыра алады. Ол үшін көркемсөз шебері ата-балаларымыз, ақын-жазушыларымыз, шешен-көсемдеріміз бен батырларымыз, данагөйлеріміздің жазған өлең-жырлары, нақыл сөздері, шешендік сөздерімен таныс болуы керек. Көркемсөз шеберлері сол асыл сөздерді өз игілігіне пайдалана білуі керек. Осы ретте, көркемсөз оқушы төменде ұсынылған материалдар арқылы мәтінді меңгеру, идеялық мағынасын түсіну, көз алдына елестету, ұсынылған тосын жағдайды меңгеру жолдарын үйрене алады.

Көркемсөз шебері драматург ойымен үйлесім таба алса, ол ғаламат туындыға айналары сөзсіз. Тек сол сәтте ғана ақынның сөздері көркемсөз оқушының өз ойынан шыққандай әсерге бөлеп, сахнада көркем шынайылық пен нағыз өнер туады десе болады. Осы туралы сахна саңлағы актер-режиссер Т.Жаманқұлов: «Әр драматург театрға, әрине, өзінің шығармасымен, идеясымен, білімімен келеді, актер де сондай. Оның өзіндік дүниетанымы, айналасының табиғатына көзқарасы бар. Автордың ойын бірден түсінуге, оны одан әрі өрбітуге ұмтылған жөн, актер өзінің ақылы мен тең суреткерлік қарымы арқылы драматург пен театр қайраткерлерінің арасындағы өзара ұғынысу процесіне ықпал етуі абзал, сонда ғана таза өнер туындайды, спектакльдің жарыққа шығуы шын суреткердің шын қуанышына айналады» [3, 147 б.]. Демек, көркемсөз шеберлері драматург жазған мәтіннің әр сөзін өзінің

жүрегінен, ішінен шыққан жан дауысына, ішкі түйсігіне бағындырып, өзі айтқанын естіп, яғни түсініп айтуы керек. Егер көркемсөз оқушы өзін-өзі естімесе, демек оның дарыны ұйықтап жатыр деген сөз.

Сонымен, «сөз – киелі сахнаның сұлу сәулетті ғұмырнама ғимараты, спектакль деп аталатын күрделі дүниенің тас табалдырығы мен қыш қабырғаларынан қалайтын рухани әлем» [4, 247 б.] болып табылады.

Көркем сөз – көрікті ойдың көркем көрінісі болса, онда құнды сөз құнарлы ойдан ғана туады. Демек, сөз бен ойдың бірлігінің өмірлік нәрі – тіл. «Тіл тағдыры-ел тағдыры», «Сөз қадірін білмеген-өз қадірін білмейді» деген мақал – мәтелдер қазақ халқының асыл мұрасына айналды. Тіл байлығы елдің елдігін, ерлігін, ғылымын, әдебиетін, мәдениетін, өнерін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінің қандай дәрежеде тұрғанын көрсетеді.

Көркемсөз оқушы алдымен бір шығарманы таңдап, оқи бастайды. Әңгіменің мәтіні арқылы кейіпкерлерімен танысады. Әрбір жаңа сөйлем әңгіменің қызығына батырып, ары қарай не болады деген сұрақтарды туындатады. Сөйтіп, ол шығарманы асқан қызығушылықпен оқып, талдап, нақты мәнісіне жетеді. Мұндай танысу өз кезегінде шығарма мәтінін меңгеруге септігін тигізеді. Мысалға Әзілхан Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романынан үзінді келтіріп көрелік.

«Соғыстан кейінгі бейбіт бірінші жаңа жыл келе жатты. Жаңа жыл қарсаңында жұрт туған-туыс, жора-жолдастарына ашық хаттар жолдасып, асығыс телеграммалар жөнелтісіп, құттықтаулар қабылдасып, мээ-мейрам бола бастады. Осы кезде ауылдары астанаға жақын студенттер деканаттан жалынып жүріп рұқсат алысып үйді-үйіне кетісіп жатты.

Жаңа жыл қарсаңындағы соңғы лекциялардың аралығында Меңтай маған:

- Ағай, ертең жаңа жыл ғой, сіз елге қайтпайсыз ба? – деп сұрады.

Мен басымды шайқадым.

- Егер ешқайда бармасаңыз, - деді қыз маған қайта бұрылып, - ертең біздің бөлмеге келуіңізді сұраймын, ағай. Қасымдағы қыздардың барлығы кетіп қалды. Күні бойы елегізіп, бір бөлмеде бір кісінің отыруы қиын сияқты.

- Жарайды, - дедім әлденеге жүрегім дір ете қалып. – Бірақ мен сіздердің мекендеріңізді білмеймін ғой.

- Ә, солай ма еді? Сіз әлі жатақханаға бір рет барып көрген жоқсыз ба?

- Жоқ. [5, 173 б].

Романның басты кейіпкерлері Ербол мен Меңтайдың арасындағы осы диалогтағы үзіндіден кейін оқушының көңілінде екеуі кездесе ме, жоқ па деген сұрақтар туындайды. Бұл сұрақтар, әрине, өз кезегінде егер кездессе, олар не жайында әңгімелесті, болашақтарын қалай болжады, егер кездеспесе не себеп болды деген секілді сан алуан сұрақтар жалғасып, туындайтыны сөзсіз.

Көркемсөз оқушы романды оқи келе Ербол мен Меңтайдың қосылғанының куәсі болады. Алайда олардың тағдырының жалғасы не болады, армандаған мақсаттарына жете ала ма деген сұрақтар мазалайды. Міне, осындай асқан қызығушылықпен талғампаздықпен, ынтамен оқылған шығарма мәтінін меңгере алған көркемсөз шебері көрерменінің көңілін таба алады.

Сонымен қатар, көркемсөз шебері шығарманың идеясын түсініп, оны көрерменіне жеткізе білуі керек. Ол үшін жыраулардың өлең жолдарына көз жүгіртсек.

XV ғасырда өмір сүрген жырау, қазақ халқының қамын, болашағын ойлаған "дала философы", Асан Қайғы:

Еділ бол да, Жайық бол,
Ешкімменен ұрыспа.
Жолдасыңа жау тисе,
Жаныңды аяп тұрыспа.
Ердің құны болса да,

Алдыңа келіп қалған соң,
Қол қусырып барған соң,
Аса кеш те қоя бер,
Бұрынғыны қуыспа.

Бұл өлең жолдарында ақын кекшіл болмай, кешірімшіл болуды үйретеді.

Ақың болса біреуде,
Айыбын тап та ала бер,
Ерегесіп ұрыспа.
Сенікі жөн болса да,
Атың шықпас дұрысқа.
Мінезі жаман адамға
Енді қайтып жуыспа.
Тәуір көрер кісіңмен
Жалған айтып суыспа.

Сонымен қатар, өмір сүру үшін өзімшіл болма, бір-біріне деген көре алмаушылық сезімі болмасын, қандай жағдай болмасын сабырлы, байсалды бол, ол үшін асқан ақылдылық керек деп ескертеді.

Өлетұғын тай үшін,
Көшетұғын сай үшін,
Желке терің құрысып,
Әркімменен ұрыспа.
Ашу - дұшпан, артынан
Түсіп кетсең қайтесің
Түбі терең қуысқа!.. [6, 56 б].

Қашан да ашу дұшпан – ақыл дос екендігін айтады. Ашудың емес, ақылдың жетегінде жүрсең ғана адал боласын дегенді меңзейді.

От тілді, орақ ауызды Марғасқа жырау қазақ поэзиясында жауынгерлік рухты жырлап, көне дәстүрді жалғастырушы. Ол өзінің «Ей, **Қатағанның** хан Тұрсыны» атты өлеңінде Ташкент ханының қазақ ауылына опасыздықпен шабуыл жасағанын, жазықсыз жандарды қырып-жойғанын бетіне басып, оның қаталдығы мен жауыздығын суреттеген.

Өлеңнің әр жолын оқи отырып, әр адам тарих беттеріне үңіліп, ата-бабасының тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сол арқылы шығарманың нақты идеясын табуға болады. Ақын-жыраулардың өлең жолдарында өздері өмір сүрген кезеңнің көрінісін көз алдымызға әкеледі.

К.С.Станиславскийдің «Дикция ақауы тілде емес, қиялда түзетіледі» - деген сөзі көркем мәтінмен дұрыс шұғылдану техникалық дағдының қалыптасуына барынша көмектеседі, осы бағытта жұмыс істеудің нақты бағыт-бағдары болса керек.

Көркем мәтін – автордың ниетіне ,оның ойына зер салып үңілуге болатын бірден-бір жол. Мәселен: Абайдың «Білектей арқасында өрген бұрым» деген өлеңін алайық:

Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін? [7, 32 б].

Ақынның бұл өлеңін оқыған кезде, көркіне көз тоймайтын сұлу қызға деген ынтығын мен махаббатын байқаймыз. Абай жүрегінің қылын шертер ару қызды осылай елестеткен болар. Абай өлеңінің әр жолында қиялындағы ару қыздың көркі мен сымбатына оған деген ақынның ынтызар сезімі сезіліп тұр. Бұл өлеңді көркемсөз шебері оқу алдында өзіне бірнеше талап қоюы тиіс. Ұлы ақын Абайдың жүрегін тербеп, қаламының ұшынан туған бұл өлеңді көркемсөз оқушы өз қиялындағы сұлу қызды көз алдына елестете отырып, терең сезіммен, әр

сөзін нақышына келтіріп, таза дикциямен орындауы керек. «Сахнада елестету өз алдына жеке дербес өмір сүрмейді. Ол қиялмен қоректенеді» [2, 19 б.].

Қиялдана отырып елестету арқылы ой бір-бірімен жалғасып, өз орындарын толықтырып отырады. Қиял – құпия құбылыс. Сахнаға шыққан көркемсөз шебері қиялдап, болған оқиғаны көз алдына елестетіп жұмыс жасауы тиіс. Сол кезде ғана, көркемсөз оқушы осындай шешім талаптарын орындаумен, ақынның жүрегіндегі ойды көрерменге жеткізе алады.

Ал, енді, ұсынылған тосын жағдайларды меңгеру жолын қарастырайық:

Көркем мәтінді меңгеру барысында ұсынылған тосын жағдайдағы іс-әрекетті көз алдына елестету көркемсөз шебері үшін өте маңызды. Сахнаға қадам басқан көркемсөз оқушының кез келгені, алдына; егер де драматургтың ойдан шығарған дүниесі шындық болып шықса, мен не істеуім керек деген сұрақ қоюы шарт. Өйткені, сырт көзге осы сұрақтың қойылуына еш себеп жоқ болып көрінуі мүмкін. Бірақ, шын мәнінде айналасын қоршаған дүние – ақиқат емес ойдан шығарылған шарттылық екенін көркемсөз шебері білуі керек. «Сахна – нағыз өмірдің өзі емес – айнасы, солай бола тұра суреткер үшін өмірдің өзіндей болып көрініп, солай бағалануы тиіс.»

Міне, сахнадағы өмір дәл осы шарттылық шындығына сенім артқан. Мәселен, бір кейіпкер бейнесіне ену үшін, сиқырлы «егер де» сөзін пайдалану керек деген ұғым бар. Сонымен қатар, көркемсөз шеберінің сөз саптау сәтінде де «егер де» ұғымы автордың сөз астары мен ішкі ойын ашуға жәрдемдеседі деп есептеген. Көркемсөз шебері ойдан шығарылған автор дүниесіне мықтап сеніп, ол жердегі әрбір ойды «егер де» ұғымымен дамытып отыру керек.

Қорытынды. Мақаланың зерттеу нәтижесі бойынша мынандай тұжырым жасалды.

- Көркемсөз оқу шеберлігі сахна тілі жүйесіндегі сөз өнерін өркендетуге зор мүмкіндіктер беретін зерттеу нысаны екеніне көзіміз жетті;

- Демді толық пайдалана отырып, дауыс сұлулығын дұрыс қолдана білу, тіл тазалығын ұстартып әдеби тіл нормаларын сақтап сөйлеу – көркемсөз оқушының кәсіби деңгейде қалыптасуының негізі екенін айқындадық;

- Әр түрлі жанр мен стильдегі көркем мәтіндерді сәтті таңдап, талдап, тыңдаушы-көрерменіне жеткізе білу, бейнелі-ойлау қабілеттілігін арттырып, сөзбен әрекет ете білу көркемсөз оқушының жеке тұлға ретінде кәсіби өсуіне оң септігін тигізетінін аңғардық.

- Көркемсөз оқушының сөйлеу техникасын шыңдауға фольклорлық шығармалардың қолданылуы көркемсөз шеберлеріне дұрыс тыныс алу техникасын үйретуде, дауыс сұлулығын құбылтып дұрыс бағыттау сырын ұғындыруда, артикуляциялық алымдылық, дикциялық тазалық мәселелерін түсіндіруде таптырмас перспективалық қисынды құрал екенін анықтадық.

Қорыта айтқанда көркем мәтінді талдау барысында көркемсөз оқушы шығарманың идеясын түсіну, мәтінді меңгеру, қиял мен көз алдына елестету, ұсынылған тосын жағдайларды меңгеруді игереді. Сонымен қоса, ғасырлар бойы бабаларымыздың қанымен бойымызға дарыған, Тәуелсіз еліміздің мемлекеттік тілін биік деңгейде көтеру – өнер иелеріне, соның ішінде актерлер мен көркемсөз шеберлеріне тікелей байланысты. Өйткені, әлемдегі үлкен өзгерістердің барлығы тілімізге жағымды, әрі жағымсыз әсер етуде. Қазір ел-жұрттың санасы интернет, компьютер тіліне ауысып кеткендіктен, екеуара сөйлескенде, әңгімелерін тыңдап қарнын ашады. Тіпті, артистердің өздері театр сахнасында диалект сөздер қолданып, нәрсіз тілмен сөйлей бастаған.

Көркемсөз шебері өз сөзі арқылы көрермен санасын оятады, намысын қамшылайды.

Ой, сөз, тіл – көркемсөз шеберлері мен өнер адамдары атқарар тынымсыз еңбектің қайнар көзі, сарқылмас байлығы болып табылады. Сөзді зерттеу, оның мағынасын, астарын, мәнін аша отырып, түпкі төркінін тапжылтпай тану оңай шаруа емес.

Сөз – қуанышты да, қайғыны да, жақсы – жаманды да жылт еткен үміт отын жағатын да, қараңғы түнекке қамайтын да құрал. Орнымен пайдаланбаса орға да жығады. Атам қазақ

«Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі» - дейтін мұндайда. Сөз – жүректің қылын шертер нәзік саусақ, құмарын қандырап хош иіс, шөлін басар тәтті су болуы да, қарс айырап қанжар, өзекті жарар өксік, көмейді бітер тас болуы да бек мүмкін.

Көркемсөзбен шұғылдана білу тіл техникасының қалыптасуына да барынша жақсы әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»
2. Көркемсөз оқу шеберлігі: Оқу құралы./Д.Тұранқұлова – Алматы: Білім, 2016. – 234 б.
3. Әл-Тарази Тұңғышбай. Сөз (ғылыми-теориялық зерттеу). Т.І. – Алматы: Нұрлы әлем, 2008. – 272 б.
4. Байсеркенов М. Сахна және актер. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 253 б.
5. Нұршайықов Ә. «Махаббат қызық мол жылдар» – Алматы: Атамұра, 2002. – 320 б.
6. Мағауин М., Байділдаев. / «Бес ғасыр жырлайды», 1 том. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1. – 384 бет, суретті.
7. Құнанбаев Абай. Екі томдық шығармалар жинағы/ «Өлеңдер мен поэмалар» - Алматы: Жазушы, 1986.

References:

1. Nazarbayev N. "Orientation to the future: modernization of public consciousness"
2. Art reading skills: a manual / D. Turankulova. – Almaty: Education, 2016 – 234 p.
3. "I Don't Know,"He Said. Word (scientific and theoretical research) T. I. – Almaty: Nurly Alem, 2008 – 272 p.
4. Baiserkenov M. Stage and actor. – Almaty: Native language, 1993. – 253 p.
5. Nurshayikov A. "Mahabbat Kyzyk Mol zhyldar". – Almaty: Atamura, 2002 – 320 p.
6. Magauin M., Baidildaev M. / "Five centuries sings", Volume 1. – Almaty: writer, 1989. – Vol. 1. – 384 pages, illustrated.
7. Kunanbayev Abay. Collection of works in two volumes/ "Lyrics and poems" – Almaty: 1986.

МРНТИ 17.81.99

10.51889/1728-7804.2023.14.1.007

Славина В.В.¹

¹Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины
Гомель, Беларусь

¹Казахский национальный исследовательский технический университет
имени К. Сатпаева, Алматы, Казахстан

¹аспирант, старший преподаватель, E-mail: volyasna@gmail.com

“ЗАПИСКИ ИЗ ПОДПОЛЬЯ” Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО КАК ДЕТЕРМИНАНТ КРИТЕРИЕВ ПРАВСТВЕННОСТИ

Аннотация

Во время интенсивного развития информационных технологий актуализируются поиски новых возможностей интерпретации классических образцов русской словесности, их представления в медийном пространстве. В частности – свежего прочтения художественного произведения “Записки из подполья” Ф. М. Достоевского. Отражено исследование способов интерпретации литературного первоисточника в контексте интермедиального ресурса и кинотрудов, основой которых является повесть. Применяются описательный (исследование повести “Записки из подполья”), сравнительный (исследование кинопродуктов) методы. Автор

статьи стремится ответить на вопросы: что сдержит человека в его устремлении ко злу; имеет ли право повесть “Записки из подполья” являться детерминантом критериев нравственности; допустимо ли корректное внедрение художественного произведения в медийную сферу. Предпринята попытка обнаружения условий для создания благоприятной жизни подпольного человека в рамках литературного произведения, а шире – в медиа и реальном мире.

Ключевые слова: Достоевский, интермедальность, кино, литературоведение, образование.

Slavina V.¹

*¹Gomel State University of Francisk Skorina
Gomel, Belarus*

¹Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

¹graduate student, senior lecturer, E-mail: volyasna@gmail.com

“NOTES FROM UNDERGROUND” BY F.M. DOSTOEVSKY AS A DETERMINANT OF DEALING WITH MORALITY

Abstract

During the intensive development of information technologies, the search for new opportunities for the use of classical samples of Russian literature, their representations in the media space is being updated. In particular, a fresh reading of the work of art novella “Notes from Underground” by F.M. Dostoevsky. The study of ways of interpreting a literary source in the context of an intermedial resource and film works, the basis of which is the novella, is reflected. Descriptive (study of the novella “Notes from Underground”), comparative (study of film products) methods are used. The author of the article seeks to answer the questions: what will restrain a person in his striving for evil; does the novella “Notes from Underground” have the right to be a determinant of the criteria of morality; whether the correct introduction of a work of art into the media sphere is acceptable. An attempt has been made to discover the conditions for creating a favorable life for an underground person within the framework of a literary work, and more broadly - in the media and the real world.

Key words: Dostoevsky, intermediality, movie, literature, education.

В.В. Славина¹

*¹Франциск Скорина атындағы Гомель мемлекеттік университеті
Гомель, Беларусь*

*¹Қаныш Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті
Алматы, Қазақстан*

¹аспирант, аға оқытушы, e-mail: volyasna@gmail.com

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙДІҢ “ЖЕР АСТЫ ЖАЗБАЛАРЫ” АДАМГЕРШІЛІК КРИТЕРИЙЛЕРІНІҢ ДЕТЕРМИНАНТЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы кезінде орыс әдебиетінің классикалық үлгілерін түсіндірудің, оларды медиа кеңістікте ұсынудың жаңа мүмкіндіктерін іздеу өзекті болып табылады. Соның бірі ретінде Ф.М. Достоевскийдің “Жер асты жазбалары” көркем шығармасының жаңа қырынан оқылуы. Әдеби бастапқы дереккөзді интермедиялық ресурс пен кинотуындылар контекстінде түсіндіру тәсілдерін зерттеу, оның негізі әңгіме болып табылады. Мақалада сипаттамалық (“Жер асты жазбалары” әңгімесін зерттеу), салыстырмалы (кино өнімдерін зерттеу) әдістері қолданылады. Мақала авторы мынадай

сұрақтарға жауап беруге тырысады: адамды зұлымдыққа ұмтылуда не тежейді; “Жер асты жазбалар” әңгімесінің адамгершілік критерийлерінің детерминанты болуға құқығы бар ма; көркем шығарманы медиа салаға дұрыс енгізуге бола ма? Әдеби шығарма аясында, ал кеңірек – медиа мен нақты әлемде жер асты адамының қолайлы өмірін құру үшін жағдайларды анықтауға әрекет жасалды.

Кілттік сөздер: Достоевский, интермедиялық, кино, әдебиет, білім.

Введение. “Записки из подполья” создавались, когда “Время” уже закрыли, а с “Эпохой” читатель еще не познакомился. Пограничье – сложный период для каждого, однако в Федоре Михайловиче Достоевском продолжала пребывать парадоксальная вера. Нравственность, основанная на заповедях Божиих, затейливо материализовалась и в безымянном рассказчике “Записок”. Подпольный человек задается вопросом: “Господи боже, да какое мне дело до законов природы и арифметики, когда мне почему-нибудь эти законы и дважды два четыре не нравятся?” [Достоевский 1988: 124]. “Дважды два четыре” представляется деспотией истины, лишаящей человека свободы. Герой продолжает: “Дважды два четыре смотрит фертом, стоит поперек вашей дороги руки в боки и плюет. Я согласен, что дважды два – четыре – превосходная вещь; но если уже все хвалить, то и дважды два – пять – премилая иногда вещь” [Достоевский 1988 125]. Что такое “дважды два – пять”? Это символ своеволия, знаковое обозначение полемики, возникшей в литературе периода 60-х годов 19 века, а именно: что сдержит человека в его устремлении ко злу? Закон, совесть или разумный эгоизм, основанный на осознании своей выгоды? Рассказчик повести отвечает на вопрос эпохи: “Человеку надо – одного только самостоятельного хотенья, чего бы эта самостоятельность не стоила и к чему бы ни привела” [Достоевский 1988 132]. Подпольный человек сообщает, что люди нередко действуют вразрез здравому смыслу и даже своей выгоде. Причина этого явления – безудержное желание чувствовать себя своевольным. Достоевский подмечает в человеке начало частное, отдельное, стремящееся к обособлению. Достижение благодати жизни в пределах литературного произведения, медиа и реальном мире видится лишь же в объединении человеческих усилий, создании высокоинтеллектуального принимающего общества.

Методика. Материалами исследования являются:

- литературный первоисточник “Записки из подполья” Ф.М. Достоевского;
- кинотруды, ядром которых является повесть “Записки из подполья”: “Таксист”, режиссер Мартин Скорсезе (дата выхода – 1976г., США), “Двух гениев полет”, режиссер Игорь Золотусский (дата выхода – 2001г., Россия), “Внутри”, режиссер Зеки Демиркубуз (дата выхода – 2012г., Турция), “Джокер”, режиссер Тодд Филлипс (дата выхода – 2019г., США); сериал “Алиби”, режиссер Нурбек Эген (дата выхода – 2018г., Россия).

Исследовательский вопрос: поиск инструмента, сдерживающего человека в его устремлении ко злу; обнаружение оснований считать повесть “Записки из подполья” детерминантом критериев нравственности; исследование возможностей корректного внедрения художественного произведения в медийную сферу; поиск условий для создания благоприятной жизни подпольного человека в рамках литературного произведения, а шире – в медиа и реальном мире.

Тезис: решение вопроса видится в сознательном желании каждой личности совершенствоваться, осознании собственной ответственности за поступки свои и человечества. “Записки из подполья” содействуют обнаружению возможности составить образ личности-добродетеля путем анализа.

В труде представлен процесс развития сложных систем, основанных на взаимодействии художественного, реального и виртуального миров, что дает основание использовать синергетический подход. Такая техника позволяет обнаружить научную новизну – исследования в данной области только начинают проводиться. Среди литературоведческих работ, основанных на изучении частного спектра – произведения “Записки из подполья” Ф.М. Достоевского

– важно обозначить “О функции рассказа-воспоминания в “Записках из подполья” Ф.М.Достоевского” (Кошляков А.), “Récit et foi chez Fédor M. Dostoïevski: contribution narratologique et théologique aux “Notes d’un souterrain” (Larange Daniel), Психосоциологический дискурс Ф.М. Достоевского в повести “Записки из подполья” (Лесевицкий А.), “Записки из подполья” Ф.М. Достоевского: неклассическая концепция сознания” и “Записки из подполья” Ф.М. Достоевского: “живая жизнь” против “мертвой жизни” (Ерлампиев И.), “Струна в тумане” (Золотусский И.).

В основе научного труда содержатся описательный (исследование повести “Записки из подполья”), сравнительный (исследование кинопродуктов) методы.

Результат исследования: подтверждение позиции о потенциальной возможности создания условий для благоприятной жизни подпольного человека в рамках литературного произведения, а шире – в медиа и реальном мире.

Результаты. Реализация исследовательских замыслов позволит:

- обогатить личность знаниями по исследовательской теме;
- утвердить повесть “Записки из подполья” Ф.М. Достоевского – детерминантом критериев нравственности;
- начать подготовку питательной среды для эксперимента (виртуальное пространство, земельная территория).

Научный труд является опорой для мастеров системы образования и науки. В то же время устанавливается, что успех либо неуспех всего предприятия напрямую зависит от личностных установок и профессиональной оснащённости научных деятелей. И здесь необходимо ориентироваться на личностей, стремящихся развивать профессиональные навыки, увеличивать компетенции в иных областях наук с целью повышения эффективности.

Обсуждение. Творчество Федора Михайловича сопряжено с бескомпромиссной раздвоенностью: с одной стороны – красноречивая художественная демонстрация безмерности мучений человечества в потогонных условиях. С другой – подчеркнутый отказ от поиска возможностей радикальных вариантов борьбы за избавление человечества от страданий. Такой откровенный дуализм выявляется и в образе главного героя “Записок”. Подпольный человек предстает перед читателем отпрыском эгоизма. Рост индивидуализма вступает в прямую зависимость с трансформацией самоидентификации личности. Однако любое преобразование содействует обнаружению и новых троп, способных обеспечить движение человечества вперед. Движение – это процесс, смена состояний в развитии. Развитие каждой личности лишено явной систематичности, исключает запрограммированное движение. Чем больше знаний – тем шире область человеческой деятельности; чем больше умений – тем глобальнее перспективы для эксперимента. Ценность открытий каждой личности в том, что они содействуют расширению сферы мысли и способностей другого, формируя перед человечеством все больше дорог.

Максим Горький в своем докладе на Первом всесоюзном съезде советских писателей сообщал: “Достоевскому принадлежит слава человека, который в лице героя “Записок из подполья” с исключительно ярким совершенством живописи слова дал тип эгоцентриста, тип социального дегенерата” [ПВССП 1934: 10]. Действительно, “Записки из подполья” красочно обличают греховность человеческой души, ее неподготовленность к условиям окружающего мира. Индивид, постигая жизнь, имеет шанс перепутать истинную свободу и ее подобие. Свобода и своеволие тесно связаны с антиномией Добра и Зла. Есть опасность, что к порочности человек прибегает, испытывая чувство бессилия. Пороки становятся элементами рационального взгляда, согласно которому агрессивные столкновения индивида с обществом неминуемы, так как являются следствием деструктивности человеческой природы. Но наличие разрушительных устремлений в человеке не доказывает их преобладание и всемогущество. Выразительный рассказ о медленном мучительном умирании Лизы выявляет не только порочность сущности индивида. Описанная ситуация сообщает о слабости разума, его бес-

силлии в тех условиях жизни, в которых вынужден находиться индивид. Созданное людьми общество легко может стать источником угрозы для качественного развития и счастливой жизни личности. Существование же человека вне социума не представляется возможным. Однако советский литературовед В.В. Ермилов, анализируя в своей книге “Ф.М.Достоевский” идейно-художественные мотивы “Записок”, подчёркивает: “Он (Достоевский) хотел доказать и полную невозможность изменения в лучшую сторону человеческой души под влиянием улучшения общественных условий” [Ермилов 1956: 139]. Индивиду необходимо сознательно совершенствоваться, обновляться. Представляется, что свободу Ф.М. Достоевский видит в уподоблении человека творцу, возможности исследовать природу истины, красоты и неба, создавать жизнь. Свобода является фундаментом для возникновения у индивида осознания собственной ответственности за поступки свои, общества. Это явление приводит к возникновению у человека здорового желания развиваться, прогрессировать. Следует, что всемирные изменения произойдут лишь тогда, когда в установленный период времени каждый индивид возьмет свою душу под полную власть и во внутреннем противоборстве двух начал человеческой сущности изберет свободу, Добро. При своей парадоксальности данное условие имеет шанс на реализацию. Полем для эксперимента может стать как виртуальное пространство, так и тщательно подготовленная территория, расположенная в реальном мире.

Герой “Записок” тяготеет к свободе, но свободе меонической, первобытной. Она неподвластна творцу. Как и свобода, обретенная героем библейского текста - Адамом. В христианстве Адам является детерминантом отношений человека и творца. Библейский герой почивал в благодати, являлся блаженным и бессмертным, но совершил грехопадение, после чего лишился привилегий. Порочность распространилась на его потомков – весь человеческий род. Рассказ о сотворении и последующем грехопадении человека имеет множество интерпретаций. Одной из причин является проблема качественного декодирования текстовых элементов оригинального библейского произведения. Тяжело понять, в каких местах “Адам” - имя первого человека, а в каких – имя нарицательное – в переводе с иврита “Адам” есть “Человек”. Идентичное значение имеет слово “Адам” и в переводе с казахского, киргизского, туркменского языков. Достоевский создал героя без имени – Человека, Адама. Подпольный господин, как и изложено в Библии, является средоточием человеческих пороков. В созданный автором мир он пришел, чтобы, обнажая порочность, выразить идеологию свободы. В рассказчике мы обнаруживаем индивидуалиста, но распознаем ли в нем личность? В.В. Ермилов апеллирует: “Личность самостоятельна. А о какой же самостоятельности может идти речь в применении к жалкому эгоцентристу, все поведение, все поступки которого неподвластны ему самому! Личность свободна. А о какой свободе можно говорить, если герой “Записок” - раб!” [Ермилов 1959: 144]. Однако русский философ-идеалист Н.А. Бердяев подчеркивает: “Достоевский – художник не той безликой бездны, в которой нет образа человека, а бездны человеческой, человеческой бездонности” [Бердяев 2019: 42]. Действительно, индивидуальность подпольного человека не имеет очерченных границ, герой и сам сомневается в наличии собственной воли, цели, мечты. Однако “Я” героя живет, пребывая в жарком столкновении с миром. В каждой из глав мы наблюдаем движение индивида в пределах круга собственного “Я”, пробу нащупать границу, а значит и поиск ресурса для преодоления рубежа. Именно он - безымянный, 40-летний петербуржец из подполья, является создателем “Записок” - русских филигранных мемуаров, обнажающих слои человеческой души. Подпольный господин, яростно отвергая установленную в его мире форму социальной организации, этому же миру преподносит в дар художественное произведение - объект, обладающий эстетической ценностью.

Мемуары представляют собой череду бессвязных воспоминаний героя. Если отрывки расположить в иной последовательности, произведение не только сохранит внутреннее смысловое единство, оно обеспечит поиск и декодирование скрытых подтекстов, неуловимых при

линейном прочтении. Таким образом, произведение “Записки из подполья” преодолевает линейность, пространственно-временные границы и готово предстать в медийной среде. Хронотоп виртуального мира является симулякром, действует в рамках субъективного понимания индивида. И теперь каждая личность приобретает возможность изучать части произведения в хаотичном порядке, сопоставлять и противопоставлять семантические структуры текста, соединять их, формируя целостность восприятия произведения.

Оказавшись среди аудиовизуальных знаков тексту сложно акцентировать внимание аудитории на себе. Сначала зритель фокусируется на визуале, распознает звуковое сопровождение, после воспринимает слова. “Деятельный процесс над адаптацией и представлением литературного художественного первоисточника в медийном пространстве осложняется необходимостью максимально корректного декодирования его словесных образов-символов и знаков препинания” [Славина 2021: 313]. В правильном выборе аудиовизуального оформления текста помогает аккуратное, скрупулезное декодирование каждого структурного элемента произведения.

Художественный текст продолжает играть существенную роль в вопросах освоения русского языка, понимания менталитета и культуры сопряженных народов. Согласно опросу среди студентов, не все привыкли читать, далеко не у всех возникает интерес к этому процессу. Между тем, чтение является основой для совершенствования навыков говорения, необходимых для спонтанной речи в реальной жизни. На вопрос, при каких же обстоятельствах интересно исследовать текст, студенты отвечают: фильмы, видеоклипы, видеоигры. Такие желания очевидны – у современного поколения уже есть альтернатива этому миру, мир виртуальный, куда каждый практически в любое время может погрузиться и использовать подходящий ему контент. К тому же аудиовизуальная форма подачи материала, как никакая другая, способна быстро завладеть вниманием аудитории. Видеоконтент включает в себя визуал, аудиосопровождение, текст. То есть студент имеет возможность читать, слушать и видеть материал в творческой интерпретации. Художественное произведение, как раздражитель, способно одновременно воздействовать на несколько органов чувств человека, обеспечивая укрепления ассоциативного ряда, а следствие – лучшего запоминания материала. Аудиовизуальная форма представления художественного текста позволяет сконструировать как не так давно созданные – кино, видеоклипы, тематические программы, так и беспрецедентно новые произведения, например, мобильное приложение “Живые страницы”, видеоигры, тематические проекты, внедренные в виртуальную реальность. Молодежь продолжит играть в игры, важно предложить им видеоигры познавательные, развивающие личность, основанные на образцах художественной литературы. При таких условиях читатель становится героем-исследователем, а процесс изучения произведения превращается в занимательное фантазийное путешествие, побуждая новообразовавшегося экспериментатора переживать яркий калейдоскоп эмоций, усиливая и укрепляя интерес к произведению, литературному наследию. Уже предпринимаются попытки внедрения в медийное пространство повести “Записки из подполья”.

Дадим краткую характеристику результатам внедрения повести “Записки из подполья” в виртуальный мир. Черты подпольного человека обнаруживаются в образе главного героя русского криминального сериала Нурбека Эгена “Алиби”, американского психологического триллера “Джокер” режиссёра Тодда Филлипса. “Записки” явились источником вдохновения и для Зеки Демиркубуз, создателя фильма “Внутри”. Подпольный человек “отыскивается” и в художественном кино Мартина Скорсезе “Таксист”. Встречается герой и в документальном фильме Игоря Золотусского “Двух гениев полет”. После просмотра одного из кинопродуктов есть большая вероятность, что зритель обратится к изучению литературного источника.

Каждая из кинолент вращается вокруг одного персонажа. Мужчина живет в неприглядных условиях, в его вселенной доминируют мрачные места и безотрадные события. Даже в обществе герой испытывает фатальное одиночество, внутреннюю отстраненность от людей. Эпи-

зодически персонаж демонстрирует обсессивно-компульсивное поведение. Герой отторгает реальный мир, а мир – героя. Но в персонаже, окутанном вуалью беспросветной предопределённости, продолжает кипеть жизнь. В развивающемся внутри индивида бунте своеволия не прекращает вращиваться личность.

Несмотря на сходство главных героев кино с подпольным человеком “Записок”, существуют и важные отличия. Лишь герой “Двух гениев полет” безымянный. Авторы других фильмов дали действующим лицам имена. Главного героя сериала “Алиби” назвали Петром, что в переводе с греческого языка означает “камень”. Это же имя имел и последний царь всея Руси, первый Император Всероссийский. Персонаж триллера “Джокер” является тезкой героя эпоса о короле Артуре. Имя в переводе с валлийского означает “человек-медведь”. Подпольный человек из фильма “Внутри” именуется Мухарремом, что по-татарски значит “запретный”. Героем киноленты “Таксист” стал Трэвис, в переводе с французского – “путешествие”. Лишь в “Алиби” и “Двух гениев полет” обозначено верное место жительства персонажа – Санкт-Петербург. Герои других кинолент живут в Готэм-Сити (Артур), Анкаре (Мухаррем), Нью-Йорке (Трэвис).

При работе с первоисточником режиссер фильма “Внутри” сделал ставку на академичность, исключил прорисовку деталей, минимизировал авторскую интерпретацию слов-символов. Его герой максимально старательно вобрал в себя черты депрессивного подпольного человека. Разработчики “Алиби”, наоборот, решили создать героя личностью яркой, живой, с фирменным блеском в глазах. Очевидно, перед авторами сериала стояла задача развеселить зрителя, с чем они справились. Создатели развили сюжетную линию произведения, ввели новые персонажи, в том числе Ф.М. Достоевского, наполнили жизнь героев дополнительными событиями, вывели главного персонажа из квартиры в красочные городские районы. Почти вся жизнь героя киноленты “Таксист” проходит в автомобиле, из окон которого он, отстраненный и подавленный, наблюдает за происходящими вокруг людьми. Случаи, происходящие с Трэвисом, лишь косвенно перекликаются с событиями “Записок”. В фильме “Двух гениев полет” безымянный человек полностью соответствует книжному архетипу.

Надежными помощниками на жизненном пути личности продолжают являться художественные произведения. В частности, повесть “Записки из подполья”, которую следует воспринимать детерминантом критериев нравственности. В произведении очерчиваются границы яркого индивидуалиста, предоставляя возможность человеку путем анализа составить образ личности-добродетеля. Использование Ф.М. Достоевским “многослойного” синтаксиса свидетельствует о глубокой вере автора в своего читателя-интеллектуала и жизнь “Записок” в настоящем, будущем. В данном случае фильмы становятся средством сохранения и распространения идеи литературного наследия: “By experiencing films, people solve philosophical problems without thinking about them, thereby achieving what some philosophical theories cannot do” [Jarvie 1988: 3].

Заключение. Литературное художественное произведение – есть дыхание времени, филигранно синтезируемое с корневыми основами словесности. Опираясь на позицию Д.С.Лихачева, отраженную в книге “Литература – реальность – литература”, подчеркнем, что “Всякое литературное произведение существует в определенной среде: среде реальной жизни и в среде окружающих его литературных произведений, на которые оно отвечает или которые продолжает, с которыми спорит или соглашается” [Лихачев 1981: 105]. Каждое творение имеет культурно-исторический и литературный контекст. Он фиксируется в звеньях, которые создают сложную цепную текстовую и образную ткань. Декодировать основу звеньев помогают методические принципы литературоведения. Художественные литературные произведения могут стать основой для создания эксперимента, задачей которого является формирование условий для благоприятной жизни героя в пределах литературного источника, а шире – виртуальном и реальном мире.

Список использованной литературы:

1. Бердяев Н.А. *Мирозерцание Достоевского*. – М.: Академический проект, 2019. – 560с.
2. Горький М. *Об искусстве // Наши достижения*. – 1935. Май. – С. 5-6.
3. Достоевский Ф.М. *Собр. Соч. в 15 т.* – Л.: Наука, 1988-1996.
4. Ермилов, В.В. *Ф.М. Достоевский*. – М.: Гослитиздат, 1956. – 280 с.
5. Лихачев Д.С. *Литература – реальность – литература. // Библиография трудов Д.С.Лихачев*. – Л.: Совет. писатель, Ленингр. отд-ние, 1981. – 215 с.
6. *Первый всесоюзный съезд советских писателей. 1934: Стенографический отчет*. – М.: ГИХЛ, 1934. – 718 с.
7. Славина В.В. *Современное медийное пространство как область литературоведения: особенности адаптации и представления литературного первоисточника // Мова і культура*. – 2021. – № 23. – С. 311–314.
8. Jarvie I. (1988) *Philosophy of the Film: Epistemology, Ontology, Aesthetics*. Routledge, 1988. – 408 p.

References:

1. Berdyayev N.A. (2019) *Mirosozertsaniye Dostoyevskogo [Dostoevsky's worldview]*. – М.: Akademicheskij proyekt, 2019. – 560 p. (in Russ.)
2. Gor'kiy M. (1935) *Ob iskusstve [About art] // Nashi dostizheniya [Our achievements] – 1935. May. – pp. 5-6. (in Russ.)*
3. Dostoyevskiy F.M. (1988-1996) *Sobr. Soch. [Collected Works] Op. in 15 vol. – L.: Nauka, 1988-1996. (in Russ.)*
4. Yermilov, V.V. (1956) *F.M. Dostoyevskiy [F.M. Dostoyevskiy] – М.: Goslitizdat, 1956. – 280 p. (in Russ.)*
5. Likhachev D.S. (1981) *Literatura – real'nost' – literature [Literature - reality - literature] // Bibliografiya trudov D.S. Likhachev [Bibliography of the works of D.S. Likhachev] – L.: Sovet. pisatel', Leningr. otd-niye, 1981. – 215 p. (in Russ.)*
6. *Pervyy vsesoyuznyy s"yezd sovetskikh pisateley. 1934: Stenograficheskiy otchet [First All-Union Congress of Soviet Writers. 1934: Verbatim record]*. – М.: GIKHL, 1934. – 718 p. (in Russ.)
7. Slavina V.V. *Sovremennoye mediynoye prostranstvo kak oblast' literaturovedeniya: osobennosti adaptatsii i*
8. Jarvie I. (1988) *Philosophy of the Film: Epistemology, Ontology, Aesthetics*. Routledge, 1988. – 408 p. (in Eng.)

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ
PROBLEMS OF PEDAGOGY AND METHODOLOGY**

МРНТИ16.21.47

10.51889/1728-7804.2023.14.1.014

Кабышева Г.Д.¹, Букабаева Б.Е.¹

*¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

**РОЛЬ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ КРИТИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ
В ФОРМИРОВАНИИ КОМПЕТЕНЦИИ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА
НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ**

Аннотация

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме развития технологии критического мышления (critical thinking); рассмотрены методы формирования критического мышления, которые способствуют формированию иноязычной профессиональной компетенции; рассматриваются инновационные технологии развития критического мышления, состоящие в практической реализации лично-ориентированного подхода в обучении: обучающийся сам конструирует процесс обучения, определяет конкретные цели, отслеживает направления своего развития и оценивает конечный результат. Цель исследования, представленного в статье, заключается в разработке модели развития критического мышления как условия и способа успешного овладения иностранным языком. Отмечается, что наиболее эффективной формой обучения критическому мышлению студентов является реализация групповой работы, позволяющей развивать качества самостоятельности, любознательности, умения сделать независимую оценку, привести аргументацию своего мнения, доказать либо опровергнуть свое решение.

Ключевые слова: академическое письмо, технология критического мышления, профессиональная компетентность, лично-ориентированный подход, инновационные технологии.

Kabyshev¹a G., Bukabaeva B.¹

*¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

**THE ROLE OF CRITICAL THINKING DEVELOPMENT TECHNOLOGY IN THE
FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE ACADEMIC WRITING COMPETENCE**

Abstract

The article is devoted to the current problem of the development of critical thinking technology; the methods of forming critical thinking that contribute to the formation of foreign-language professional competence are considered; innovative technologies for the development of critical thinking are considered, consisting in the practical implementation of a personality-oriented approach in teaching: the student himself constructs the learning process, determines specific goals, tracks the directions of his development and evaluates the final result. It is noted that the most effective form of teaching students critical thinking is the implementation of group work, which allows them to

develop the qualities of independence, curiosity, the ability to make an independent assessment, to argue their opinion, to prove or refute their decision.

Keywords: academic writing, critical thinking technology, professional competence, personality-oriented approach, innovative technology.

Г.Д. Қабышева¹, Б.Е. Букабаева¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ШЕТТІЛДІК АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМ ҚҰЗІРЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУҒА ҮЙРЕТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақала сыни ойлау технологиясын (critical thinking) дамытудың бүгінгі күнге дейінгі өзекті мәселесіне арналған; шет тіліндегі кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал ететін сыни ойлауды қалыптастыру әдістері қарастырылған; оқытуда тұлғалық-бағдарланған тәсілді практикалық іске асырудан тұратын сыни ойлауды дамытудың инновациялық технологиялары қарастырылады: Білім алушының өзі оқу процесін құрастырады, нақты мақсаттарды айқындайды, өзінің бағыттарын қадағалайды, дамуды бағалайды және түпкілікті нәтижені бағалайды. Студенттердің сыни ойлауын оқытудың ең тиімді нысаны Тәуелсіздік, қызығушылық, тәуелсіз бағалау, өз пікірін дәлелдеу, өз шешімін дәлелдеу немесе жоққа шығару қасиеттерін дамытуға мүмкіндік беретін топтық жұмысты жүзеге асыру болып табылады.

Түйін сөздер: академиялық жазылым, сыни ойлау технологиясы, кәсіби құзыреттілік, тұлғалық-бағдарланған тәсіл, инновациялық технология.

Кіріспе. Бұл мәселенің өзектілігі жүйелік және сыни ойлау құзыретінің жеке санатына жатқызылған және білім алушыларға сыни ойлауды дамыту міндеті алдыңғы қатарға қойылған.

Жоғары оқу орнында білім берудің стандарттарына сәйкес негізгі құзыреттердің бірі - академиялық жазылым құзыретін қалыптастыруға және дамытуға міндетті. Бұл жағдай жалпы гуманитарлық және прагматикалық факторларға байланысты. Бір жағынан, фактілерді жазбаша түрде ұсыну қабілеті логикалық ойлауды (индукция, дедукция, жүйелілік, келісімділік), дәлелдеуді, абстракциялау қабілетін, объективтілікті, себеп-салдарлық қатынастарды орнатуды дамытады. Екінші жағынан, бүгінгі күні ғылыми қызметтің нәтижелерімен тиімді алмасу, кәсіби білім деңгейін жетілдіру, халықаралық ғылыми қоғамдастыққа интеграциялау мақсатында осы құзыретке ие мамандарға деген қажеттілік бұрынғыдан да сезіледі. Қазіргі университеттің миссиясы ғылыми зерттеулер мен білім беру емес, ғылыми зерттеулер арқылы білім беру көзделеді [1, 43].

"Академиялық жазылым" термині Қазақстандық жоғары білім дискурсына кірді және ағылшын тіліндегі "Academic writing" түпнұсқасының калькасы болып табылады. Шетелдік университеттер мен колледждерде академиялық жазу пәні бұрыннан бар және құзыреттіліктері толық қалыптасқан. Халықаралық ғылыми-білім беру практикасында, академиялық жазу, немесе академиялық сауаттылық, ең алдымен, ақпаратпен тиімді жұмыс істей білуді қамтиды: сыни тұрғыдан түсіну, талдау, түсініктеме беру және түсіндіру, қорытындылар мен қорытындылар жасау, өз идеяларын жүйелеу, ұсыну және негіздеу, материалды орынды және логикалық құрылымдау.

"Академиялық" терминнің мағынасы қазақ тіліндегі сөз таптарының сын есімін білдіреді, яғни тек дипломдық жұмыстарды, тезистерді, мақалаларды, монографияларды жазуды көздейтін оқу немесе ғылыми, университеттік ортамен тығыз байланысты. Бұл пәннің

Отандық аналогтары - "Ғылыми жұмыс жазу әдістемесі", "Курстық / Дипломдық жұмысты қалай жазу керектігі", "Сөйлеу мәдениеті", "Кәсіби бағытталған жазу", "Ғылыми мәтін / жазылым" және т. б. Ұсынылған пәндердің кең ауқымына қарамастан, осы уақытқа дейін "жазылым" термині негізінен жазбаша жұмыстың логикасы, құрылымы, аргументативтілігі, орындылығы, толықтығы емес, емле мен тыныс белгілерін дұрыс (сауатты) қолданумен байланысты болды.

Шет тіліндегі академиялық жазылым құзыретін дамыту логикалық ойлау қабілетін жетілдіретін жүйелі, мақсатты жұмысты қажет етеді, басқаша айтқанда, ол "дұрыс ойлау өнерін" жетілдіреді [2,15]. Біріншіден, сөйлеудегі маңызды құрал, екіншіден, логикалық ойлау қабілетін жетілдіретін құралы болып табылады. Шет тілінде әр түрлі жұмыс түрлері аясында материалды жазбаша түрде ұсына білу, шет тілін білу қажеттілігімен қиындайды деп саналады. Мұнымен келісуге болмайды. Алайда, тіл деңгейі жоғары студенттер де жазбаша жұмыстарды сауатты ұсынуда қиындықтарға тап болатынын ескеріңіз.

Сонымен, мәселе тілдік құзыретте емес, баяндамаларды жазудағы логикалық ойлау қабілетін және халықаралық жазбаша коммуникацияның жалпы қабылданған форматтарының ерекшеліктерін білмеуінде жатыр.

Осылайша, хаттың құзыретін қалыптастыру кезінде келесі элементтер ажыратылады:

- не жазу керек - өзіндік формасы мен құрылымын қамтитын жазбаша жұмыс түрі;
- қалай жазу керек - стильді, тілдік үлгілер мен клишелерді, лексикалық және грамматикалық құрылымдарды қамтитын тілдік компонент.

Академиялық жазылым құзыретін қалыптастыруды шетелдік зерттеушілер төрт "P" арқылы анықтайды: person, product, process, practice, яғни тұлға, өнім, процесс, тәжірибе [3].

Академиялық жазылым құзыретін жүйелі қалыптастыру үшін оқушылардан тілдік құзыреттіліктің жалпыеуропалық шкаласы бойынша B2 деңгейінен төмен емес тілді меңгеру талап етілетіндігінің айқындығын мойындау қажет. Студенттердің көпшілігі A2 деңгейімен оқуға түседі. Осыған байланысты мұғалімнің алдында екі жақты міндет тұр: тілдік дайындық және академиялық жазылым логикасын игеру.

Әдістеме. Сыни ойлауды дамытудың әдіснамалық тәсілі аясында зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерді теориялық талдау сыни ойлауды дамытудың келесі тәсілдерін ең маңызды деп бөлуге мүмкіндік береді: тұлғаға бағытталған, жүйелік-белсенділік, құзыреттілік және коммуникативті-когнитивті.

Біз бакалавриат шеңберінде ғылыми педагогикалық салада Pre-Intermediate - Intermediate деңгейіндегі студенттердің академиялық шет тіліндегі жазылым негіздерін кезең-кезеңімен оқыту алгоритмін әзірлеуді мақсат етіп қойдық. Академиялық жазылымды оқыту жеке мамандандырылған курсты құрмайды. Ол хаттың құзыреттілігі бойынша жұмыс блогы түрінде қол жетімді курсқа біріктіріледі. Біріншіден, қызығушылық саласы бойынша академиялық жазылымды оқытудың теориялық және практикалық шетелдік тәжірибесі зерттелді [4].

Оның негізінде педагогикалық мамандықтардың студенттерінде академиялық жазылым құзыретін дәйекті қалыптастыру алгоритмі жасалды. Жұмыс режимі алдын-ала түсіндіруді және алғашқы тәжірибені-аудиторияда оқытуды, жазбаша жеке үй тапсырмаларын қамтиды, олар үшін келесі сабаққа дейін электронды түрде берудің белгілі бір мерзімі белгіленеді, осылайша мұғалім кері байланыс бере алады, ал студент сабаққа кері байланыс сұрағымен (сұрақтарымен) келеді немесе одан әрі курсқа дайын болады.

Зерттеудің мақсаты-шет тілін меңгерудің шарты мен тәсілі ретінде сыни ойлауды дамыту моделін жасау. Сыни ойлауды дамыту мен студенттердің шет тілін меңгеру тиімділігі арасындағы байланыс көрсетілген.

Зерттеу гипотезасы-сыни ойлауды дамыту технологиясын қолдану студенттерге ағылшын тілін оқытудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Осы модельді әзірлеу үшін қажетті әдістемелік тәсіл анықталды және сипатталды, сонымен қатар педагогикалық принциптер

анықталды және шет тілін оқыту процесінде осы модельді жүзеге асыру үшін қажетті педагогикалық жағдайлар сипатталды.

Н.С. Беришаның, А.Л. Новиковтың, И.А. Новикованың, Д.А. Шляхтаның пікірінше, қазіргі әлемде шет тілін меңгеру әртүрлі деңгейлердегі (халықаралық қатынастарда, бизнесте, білім беруде және т.б.) мәдениетаралық коммуникацияның қажетті шарты ғана емес, сонымен қатар қазіргі адамның жеке және кәсіби өсуінің маңызды факторы болып табылады. Шет тілін оқытудың ең тиімді әдістерін іздеу ғылыми қоғамдастық пікірталастарында маңызды орын алады [5, 4].

Зерттеуде көрсеткендей, шет тілін меңгеру процесі мен нәтижесіне әртүрлі деңгейдегі көптеген факторлар әсер етеді, олардың ішінде жүйенің ерекшеліктері, оқыту формалары, құралдары мен оқыту әдістері мен тәсілдері, зерттелетін шет тілінің ерекшелігі және оның ана тілімен байланысы, жалпы оқытудың әлеуметтік-мәдени шарттары сонымен қатар, білім алушылар мен оқытушылардың әлеуметтік-демографиялық, психофизиологиялық және психологиялық сипаттамалары қарастырылады.

Ағылшын тілін арнайы мақсатта оқытудың педагогикалық әдістері мен тәсілдері ерекше сұранысқа ие болды. Студенттерге ағылшын тілін қалай үйрету керек деген сұраққа жауап, білім алушылар үшін шет тілін білу және оны меңгеру олардың болашақ кәсібіндегі негізгі дағды болады, біздің ойымызша, ойлау және сөйлеу дағдыларының байланысын анықтауда жатыр.

Біздің зерттеуіміз сыни ойлауды дамыту технологиясының ағылшын тілін меңгеру тиімділігіне әсерін талдауға тырысты.

Е.М. Истоминаның пікірінше, университетте оқу барысында сыни ойлауды қалыптастыру кәсіпте жетістікке жету үшін қажетті дағдылар мен іскерліктерді игеруге ықпал етеді [6, 1064б.].

А.С. Байрамов тұжырым бойынша сыни ойлауды дамыту келесі дағдылар тобының қалыптасуы ерекшелігінің маңыздылығына тоқталды:

- 1) логикалық қорытындылар жасау және өз жауабыңызды негіздеу;
- 2) қорытындылардың реттілігін бағалау;
- 3) құбылыстардың себептері туралы талдау және қорытынды жасау;
- 4) мәтіндердің мазмұнын талдау және бағалау;
- 5) терминдердің белгісіздігі мен түсініксіздігіне байланысты қателерді анықтау;
- 6) логикалық тапсырмалар аясында тиісті (бұл жағдайда маңызды) ақпаратты табу [7,б.172].

Бұл дағдыларды төмен, орта және жоғары деңгейде қалыптастыруға болады.

Соңғы онжылдықтарда көптеген ресейлік ғалымдар (О. В.Андропова, А.А. Леонтьев, М.В.Кларин, В.В. Котенко, Д.А. Шаров, Н.И. Мерзликина, Ф.А. Курбанова, Д.М. Шакирова) білім беру үрдісінде сыни ойлауды дамыту проблемасымен жұмыс істеуде.

А.А. Леонтьев сыни ойлауды дамыту, жалпы және басқа ойлау түрлері сияқты, оқу процесінен тыс мүмкін емес деп тұжырымдайды [8, 43б.].

Ф.А. Құрбанованың пікірінше, бұл мәселені шешу белсенді білімдік тәсілден ауыстыруды көздейді, оның дамытушылық және білімділік аясында студент білім беру объектісі болып табылады, білім алушылар мұғаліммен бірге білім беру іс-әрекетінің субъектісіне айналады. Сонымен қатар, білім оның белсенді қызметінің құралы және аспабы ретінде "... өзін таным процесінің белсенді қатысушысы ретінде тани отырып, білімді өз бетінше игеру, игеру, бағалау және пайдалану" әрекет етеді және оның қабілеттілігін арттырады [9, 115].

Бұл мәселені шешу үшін біз "Ағылшын тілі" пәнін оқыту процесінде университет студенттерінің сыни ойлауын дамыту моделін жасауға тырыстық. Кез-келген зерттеудің теориялық моделі осы модельді тиімді жүзеге асыру үшін қажетті мақсаттарды, әдіс-тәсілдерді, принциптерді, шарттарды, міндеттері мен мазмұнын қамтитын зерттеудің әдіснамалық негізін көрсетуді талаптандық.

Студенттердің жеке қабілеттерін көрсету және субъективті тәжірибесін қалыптастыру мақсатында тұлғаға бағытталған жағдайды құруды қамтиды. Тұлғаға бағытталған тәсілді түсіну үшін, біз В.В. Сериковтің пікіріне жүгіндік, яғни тұлғаға бағытталған тәсіл тұлғаның жұмыс істеуі мен даму тетіктерін іске қосады [10, 131].

Жүйелік-белсенділік тәсілі студенттердің жеке-семантикалық сипаты бар проблемалық міндеттерді шешуге бағытталған әр түрлі іс-шараларға белсенді қатысуы арқылы оқу-танымдық процесті ұйымдастыруды, сондай-ақ оқу материалының құрылымдық-функционалдық байланысын және оны ұсынудағы жүйелілікті ескеруді қамтиды.

Л.С. Выготскийдің пікірінше, "оқу процесінің негізі жеке іс-әрекетке негізделуі керек"[9, 245]. Іс-әрекетте студент жаңа нәрселерді игереді және өзінің даму жолында алға жылжиды. Ол өз мүмкіндіктерін кеңейтеді, осы қызмет барысында дамитын қатынастарды орнатады.

Құзыреттілік тәсілі студенттердің танымдық, коммуникативті, ұйымдастырушылық, адамгершілік мәселелерін өз бетінше шешу тәжірибесін қалыптастыру үшін жағдай жасауды қамтиды.

Коммуникативті-когнитивті тәсіл таным процесін нақты коммуникативті жағдай ретінде модельдеуде көрінетін оқу-танымдық процесті ұйымдастырудағы сөйлеу бағытын қамтиды [12, 67].

Сыни ойлауды дамытудың педагогикалық принциптері мен педагогикалық шарттарының негізінде, біз бөлген тәсілдер коммуникативті бағыттылық, субъективтілік, оқу жағдайындағы қызметтен өмірлік жағдайға ауысу принциптеріне, сондай-ақ жеке тұлғаның жеке қасиеттерін дамытуға бағытталған педагогикалық процесті құру принципіне негізделген. Осы принциптерді қарастырамыз. Коммуникативті бағыт принципі сөйлеу әрекеті арқылы сыни ойлауды дамытуды қамтиды.

Ф. Узтурк сыни ойлауды үйрету үшін диалектикалық логика пайдалы деп жазады [13, 123]. Диалогта туатын дау-дамай сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың құралы болып табылады, өйткені сыни тұрғыдан ойлау тек қарым-қатынас арқылы мүмкін болатын өз әрекеттерін де, басқалардың әрекеттерін де бағалауды қамтиды.

Субъективтілік принципі - оқытушы мен студенттің тең позицияларын қамтитын субъект-субъект негізінде оқыту процесін құруды білдіреді. Мұғалім студенттің оқу процесінің субъектісі ретіндегі жеке тәжірибесін білдіру үшін жағдай жасап, үстем позициядан бас тартып, өзара әрекеттесуді ұйымдастырушы болуы керек [12, 147, 13, 156].

Жеке тұлғаның жеке қасиеттерін дамытуға және өзін-өзі дамытуға бағытталған педагогикалық процесті (нақты мақсаттарымен, мазмұнымен, технологияларымен) құру принципі В.В. Сериков тұжырымдамасындағы тұлғаға бағытталған тәсіл шеңберінде негізін қалаушылардың бірі болып табылады [10, 121].

Бұл қағидатты іске асыру тұлғаға бағытталған педагогикалық (немесе тұлғалық-бекітуші) жағдайларды жасау арқылы жүзеге асырылады. В.В. Сериковтың жеке-бағдарланған педагогикалық жағдайы "оқушыны оның өмірінің әдеттегі бағытын өзгертетін жаңа жағдайларға қоятын, одан мінез-құлықтың жаңа моделін талап ететін, оның алдында рефлексия, түсіну, қалыптасқан жағдайды қайта қарау" деп түсініледі [10, 134]. Тұлғалық-растау жағдайы адамгершілік таңдауды, өз бетінше қойылған мақсаттарды, оқу процесі авторының рөлін іске асыруды, ерік-жігерді көрсетуді талап ететін кедергілерді, өзінің маңыздылығын сезінуді, интроспекция мен өзін-өзі бағалауды, бұрынғы көзқарастардан бас тартуды және жаңа құндылықтарды қабылдауды, өз жауапкершілігін сезінуді құрауы мүмкін [10, 189].

Оқу жағдайындағы іс-әрекеттен өмірлік жағдайдағы іс-әрекетке басқарылатын ауысу принципі бұрын дербес іс-әрекет жағдайында қалыптасқан дағдыларды ауыстыруды, практикалық мәселелерді шешуде алған білімдерін пайдалануды, қоршаған шындықты талдауды және өзгертуді көздейді.

Нәтижелер. Ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларға мыналар жатады: топтық және жұптық жұмыс мүмкіндігін қамтамасыз ету; оқу тобының аз сандық құрамы (15 адамға дейін); эксперименттің ұзақтығы (2 семестр).

Мазмұндық-процестік педагогикалық шарттар блогына мыналар кіреді:

- субъект-субъектілік қатынастарды құру арқылы студенттердің сыни ойлауын дамытуға бағытталған білім беру қызметін ұйымдастыру [14, 15];

- болашақ мамандықты ынталандыруға, жұмыс нәтижелерін рефлексиялауға және өзін-өзі бағалауға бағытталған диалогтық проблемалық-бағдарланған ортаны құру;

- оқу қызметінің интерактивті нысандарын қолдану;

- жас ерекшеліктерін ескере отырып, сыни ойлау деңгейін анықтаудың диагностикалық әдістемелерінің болуы;

- студенттердің өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі дамыту, олардың әлеуметтік тәжірибесін, оның хабардарлығын жаңарту мүмкіндігін қамтамасыз ету.

Модельді сынақтан өткізу және жоғарыда аталған педагогикалық жағдайлардың тиімділігін тексеру үшін біз ұйымдастырушылық-диагностикалық, мазмұнды-операциялық және нәтижелі-бағалау кезеңдерін қамтитын тәжірибелік-эксперименттік жұмыс ұйымдастырдық.

Сыни ойлауды дамытудың әдістері мен тәсілдерін анықтай отырып, біз американдық педагогтар Дж. Стил, К.Мередиит және Ч.Темплдің еңбектерімен таныстық. Бұл технологияның құрылымы маңызды және қисынды, өйткені оның кезеңдері жеке тұлғаның танымдық іс-әрекетінің табиғи кезеңдеріне сәйкес келеді және оны "шақыру-түсіну-рефлексия" технологиялық моделі түрінде көрсетуге болады [15, 116].

Сыни ойлауды дамыту технологиясының бірінші кезеңінде - шақыру кезеңі-педагог үшін негізгі міндет студенттердің зерттелетін тақырыпқа қызығушылығын ояту, берілген тақырып бойынша бұрыннан белгілі ақпаратты жүйелеу және жаңа материалды зерделеу барысында жауаптар табу жоспарланған сұрақтарды тұжырымдау болып табылады.

Келесі кезең-мазмұнды түсіну. Авторлардың пікірінше, бұл кезеңде студенттер жаңа ақпаратпен танысуы керек. Оқытушының міндеті-бұл қызметті технология авторлары ұсынған әдістер мен әдістерді қолдана отырып ұйымдастыру.

Соңғы кезеңде-рефлексия кезеңінде-студенттер алынған ақпаратты талдап, оны бірінші кезеңде жазған білімдерімен салыстырып, қорытынды жасауы керек. Технология авторлары белгіленген кезеңдердің әрқайсысында белгілі бір әдістемелік әдістерді қолдануды ұсынады, бірақ әдістер мен тәсілдер әр түрлі болуы мүмкін.

Біз "шақыру-түсіну-рефлексия" технологиялық моделі түрінде көрсетілген сабақтарды ұйымдастырудың нақты технологиялық алгоритмін сақтадық, ал әдістемелік тәсілдерді таңдауда біз студенттердің сөйлеу әрекетін белсендіруге ықпал ететін әдістерге көп көңіл бөлдік, өйткені кәсіби мақсаттар үшін шет тілін сәтті меңгеру үшін олар ең алдымен ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруы керек. Кесте 1-де сабақтарды ұйымдастырудың нақты технологиялық алгоритміне назар аударалық.

Кесте 1

Кезең (кезең)	Оқытушының қызметі	Студенттердің қызметі	Әдістер мен тәсілдер	Нәтижесі
I. Шақыру (evocation)	Студенттердің зерттелетін мәселе бойынша бұрыннан бар білімдерін жаңартуға, олардың қызметін жандан-дыруға, одан әрі жұмысқа	Зерттелетін сұрақ бойынша не білетінін "есіне алады" (болжам жасайды), ақпаратты жаңа материалды зерттемес бұрын жүйелейді, сұрақ-жауап жүргізеді.	"Белгілі ақпарат" тізімін жасау: кілт сөздер бойынша болжамды әңгіме; материалды жүйелеу (графикалық): кластерлер,	Алынған ақпарат тыңдалады, жазылады, талқыланады. Жұмыс жеке, жұпта немесе топта

	ынталандыруға бағытталған.		кестелер; дұрыс және бұрыс мәлімдемелер; логикалық тізбектер жасау және т. б.	жүргізіледі.
II. Мазмұнды түсіну (realization of meaning)	Жаңа ақпаратпен тікелей жұмыс істеу кезінде тақырыпқа қызығушылықты арттыру, ескіден жаңа форматқа көшуге бағытталған.	Мәтінді оқиды (тыңдайды), жаңа ақпаратты түсінген кезде жазба жұмыстарын жүргізеді. белсенді оқу әдістері: "V" белгішелерін таңбалау "+", "-", "?";	Сабақта қойылған сұрақтарға жауап іздеу. Мазмұнды түсіну кезеңінде жаңа ақпаратпен (мәтін, фильм, дәріс, пара-граф материалы) тікелей байланыс жүзеге асырылады.	Жұмыс жеке немесе жұпта жүргізіледі.
III. Рефлексия (Рефлексия)	Бастапқыда студенттер болжамдық жазбаларына өзгерістер мен толықтырулар енгізуі; ақпаратты зерттеу негізінде шығармашылық, зерттеу немесе практикалық тапсырмалар беру;	Мазмұнды түсіну кезеңінде алған білімдерін қолдана отырып, "жаңа" ақпаратты "ескі" ақпаратпен байланыстырады. Кластерлерді, кестелерді толтыру. Ақпарат блоктары арасында себеп-салдарлық байланыстар орнату. Кілт сөздерге, дұрыс және бұрыс мәлімдемелерге оралу. Қойылған сұрақтарға жауаптар.	Ауызша және жазбаша дөңгелек үстелдерді ұйымдастыру. Әр түрлі пікірталастарды ұйымдастыру. Шығармашылық жұмыстарды жазу. Тақырыптың жеке мәселелері бойынша зерттеулер және т. б.	Рефлексия кезеңдері талдау, шығармашылық өңдеу, зерттелген ақпаратты түсіндіру арқылы жүзеге асырылады. Жұмыс жеке, жұппен немесе топта жүргізіледі.

Ұйымдастырушылық-диагностикалық кезеңде бастапқы диагностика жүргізілді, оның көмегімен студенттердің сыни ойлау жаңалықтары мен олардың шет тілін меңгеру деңгейі анықталды. Мазмұнды-операциялық кезеңде "Ағылшын тілі" пәнін оқыту процесінде студенттердің сыни ойлауын дамыту процесіне мақсатты әсер ету қамтамасыз етілді. Нәтижелі бағалау кезеңінде шет тілін білу деңгейі мен сыни тұрғыдан ойлау қабілетінің қалыптасу деңгейінің өзара байланысын талдау қажет.

Талқылау. Шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясы негізінде қалыптастыру үшін оның эксперименттік тексерісі жүргізілді.

Ұсынылған модель прагмалингвистикалық, лингвистикалық және паралингвистикалық деңгейлерде академиялық жазудың білімін, дағдылары мен іскерліктерін дәйекті түрде енгізуге және бекітуге негізделген. Модель тілдік және шартты коммуникативті жаттығулар кешенінде жүзеге асырылады.

Студенттерде бұрын болған білімді жандандыру, тақырыпқа қызығушылықты ояту және олармен бірге алдағы оқу материалын зерттеу мақсаттарын анықтау қажет болатын шақыру кезеңінде біз қауымдастықтар, кластерлер, предикция сияқты әдістерді қолдандық. Шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйретудің сатылары негізінде кесте 2-ге назар аударалық.

CRITICAL THINKING SKILLS

1 Knowledge Identification and recall of information	define fill in the blank list identify	label locate match memorize	name recall spell	state tell underline
	Who _____? What _____? Where _____? When _____?		How _____? Describe _____? What is _____?	
2 Comprehension Organization and selection of facts and ideas	convert describe explain	interpret paraphrase put in order	restate retell in your own words rewrite	summarize trace translate
	Re-tell _____ in your own words. What is the main idea of _____?		What differences exist between _____? Can you write a brief outline?	
3 Application Use of facts, rules, and principles	apply compute conclude construct	demonstrate determine draw find out	give an example illustrate make operate	show solve state a rule or principle use
	How is _____ an example of _____? How is _____ related to _____? Why is _____ significant?		Do you know of another instance where _____? Could this have happened in _____?	
4 Analysis Separating a whole into component parts	analyze categorize classify compare	contrast debate deduct determine the factors	diagram differentiate dissect distinguish	examine infer specify
	What are the parts or features of _____? Classify _____ according to _____. Outline/diagram/web/map _____.		How does _____ compare/contrast with _____? What evidence can you present for _____?	
5 Synthesis Combining ideas to form a new whole	change combine compose construct create design	find an unusual way formulate generate invent originate plan	predict pretend produce rearrange reconstruct reorganize	revise suggest suppose visualize write
	What would you predict/infer from _____? What ideas can you add to _____? How would you create/design a new _____?		What solutions would you suggest for _____? What might happen if you combined _____ with _____?	
6 Evaluation Developing opinions, judgements, or decisions	appraise choose compare conclude	decide defend evaluate give your opinion	judge justify prioritize rank	rate select support value
	Do you agree that _____? Explain. What do you think about _____? What is most important?		Prioritize _____ according to _____? How would you decide about _____? What criteria would you use to assess _____?	

Кесте 1. Шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйретудің сатылары

Эксперименттік оқыту Абай атындағы Қазақ педагогикалық университетінде филология факультетінің 1 курс студенттерімен (әрқайсысы 16 адамнан) ұйымдастырылды, онда «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының 307-ші тобы эксперименттік топ болды, онда оқыту осы зерттеуде әзірленген әдістеме бойынша жүргізілді және «Шетел тілі: екі шетел тілі» 316-шы тобы бақылау тобы болды. Бақылау тобында оқыту дәстүрлі бағдарламаға сәйкес жүргізілді. Эксперименттік оқыту кезінде ағылшын тіліндегі академиялық жазылымды оқыту негізінде "Introduction to Academic Writing" оқу құралында ұсынылған.

Эксперименттік оқыту ағылшын тілінде академиялық жазылым дағдыларын оқытудың ұсынылған моделінің тиімділігін тексеру мақсатын көздеді. Эксперименттік-тәжірибелік оқыту туралы теориялық ережелерге сүйене отырып, ол белгілі бір мақсаттары, міндеттері мен кезеңдері бар ғылыми зерттеу әдістерінің бірі ретінде қарастырылады. Оқыту нәтижелерін ұйымдастыру, жүргізу және талдау біздің елімізде және шетелде осы пәнді оқыту тәжірибесін жинақтау сияқты зерттеу әдістеріне сәйкес жүзеге асырылды; оқу үдерісін қадағалау, әртүрлі деңгейлерде (құрылымдық, коммуникациялық, лексикалық-грамматикалық, синтаксистік, прагма - және паралингвистикалық) ағылшын тіліндегі академиялық жазылымның ерекшеліктерін қамтитын отандық және шетелдік құралдарды

зерделеу; ағылшын тіліндегі бейіндік мақалалар; ағылшын тіліндегі академиялық жазылымның дағдылары мен іскерліктерін жандандыру бойынша тілдік және шартты-коммуникативтік жаттығулар; студенттерге сауалнама жүргізу олардың осы оқу іс-әрекетіне қатынасын нақтылау; ағылшын тілінде жазбаша ғылыми коммуникация дағдылары мен іскерліктерін оқытудың әзірленген моделінің тиімділігін тексеру үшін эксперименттік-тәжірибелік оқыту жүргізілді.

Эксперименттік оқыту құрылымы Э.А.Штульман және П.Б.Гурвич зерттеулерінің теориялық ережелеріне сәйкес жасалған.

Тәжірибелі оқыту үш кезеңнен тұрды:

1. Шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясын қалыптасу деңгейін тексеру:

- студенттердің сауалнамасы;
- анықтайтын бақылау жұмысын жүргізу.

2. Эксперименттік оқыту.

3. Оның нәтижелерін талдау:

- студенттердің шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясын қалыптасу деңгейін көрсететін қорытынды бөлімін анықтайтын бақылау жұмысын жүргізу;

- студенттердің сауалнамасы.

Эксперименттік оқыту аясында келесі міндеттер шешілді:

1) айқындаушы тест негізінде бірінші топта (ШТ-307) және екінші топта (ШТ-316) шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясын қалыптастырудың бастапқы деңгейін айқындау;

2) қорытынды тест негізінде оқытуды өткізгеннен кейін шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясын қалыптастыру деңгейін айқындау;

3) эксперименттік оқыту тиімділігінің көрсеткіштерін анықтау үшін анықтаушы және қорытынды тест нәтижелерін салыстыру.

Анықтайтын бөлімді өткізер алдында студенттерге шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясын қалыптастыру қажеттілігіне олардың көзқарасын анықтау үшін сауалнама ұсынылды. Ол үшін бірінші топтардың студенттері мен шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясын қалыптастырудың мақсаттары мен міндеттері туралы әңгіме жүргізіліп, 1-сауалнама ұсынылды, оған келесі сұрақтар кірді:

1. Университеттің үшінші курстарында шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясы оқытылды ма? / иә, жоқ/

2. Сіздің ойыңызша, шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясын қалай үйреткен дұрыс: шет тілі / таңдау пәні бойынша сабақтарда немесе өз бетінше?

3. Шет тілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясын зерттеуде сізді не қызықтырды:

а) ағылшын тіліндегі ғылыми мақаланың құрылымы мен құрамы;

б) ағылшын тіліндегі академиялық жазылым стилінің лексикалық, терминологиялық және грамматикалық ерекшеліктері;

в) ағылшын тіліндегі академиялық жазылым стилінің синтаксисі;

г) ағылшын тіліндегі ғылыми мақаланы жазу бойынша практикалық ұсыныстар.

4. Неліктен сізге шеттілдік академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясы қажет:

а) ағылшын тілін білуді арттыруға мүмкіндік береді,

б) одан әрі кәсіби қызметке көмектеседі,

в) халықаралық конференциялар мен жобаларға қатысуға мүмкіндік береді,

г) шетелдік журналдарда жарияланым тиімділігін арттырады?

5. Сабақта қандай жаттығулар жасағыңыз келеді:

а) академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйретуде қолдануды жандандыруға арналған жаттығулар;

б) ағылшын тіліндегі академиялық жазылым бойынша лексикалық грамматикалық және синтаксистік ерекшеліктерін зерттеу және пайдалануды белсендіру жаттығулары қажет.

Сауалнама нәтижелерін талдау көрсеткендей:

- студенттердің шамамен 80%-ы шет тілі сабақтарында академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйретуді орынды деп санайды; студенттердің 12%-ы оқытуды факультатив шеңберінде жүргізу керек деп санайды, 8%-ы тиісті жәрдемақы мен оқытушымен консультациялар болған кезде академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету негіздерін өз бетінше оқи аламыз деп ойлайды;

- студенттердің шамамен 60%-ы ағылшын тіліндегі академиялық жазылым стилінде лексикалық, терминологиялық және грамматикалық ерекшеліктерін зерттеуге қызығушылық танытады, студенттердің 20%-ы ағылшын тіліндегі академиялық жазылым бойынша практикалық ұсыныстар алғысы келеді; студенттердің 20%-ы ағылшын тіліндегі академиялық жазылымының құрылымы мен құрамын зерттегісі келеді;

Диаграмма 1

Диаграмма 1. (ЭП және БП) Сауалнама нәтижелері

Ағылшын тіліндегі студенттердің академиялық жазылым құзіретін сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологиясын қалыптастыру бастапқы деңгейін анықтау үшін анықтау бөлімі жүргізілді. Академиялық жазудың ағылшын тіліндегі құзыреттілігінің қалыптасуы келесі критерийлерге сәйкес бағаланды:

1. Хат, резюме жазу элементтерін дұрыс орналастыра білу;
2. Ғылыми мақала жазуда сыни тұрғыдан ойлаумен байланыстыра білу;

3. Ғылыми стильдің негізгі категорияларын олардың тілдік маркерлерінің (формальдылық, модальділік, объективтілік, аргументативтілік, абстрактілік, үйлесімділік, логика) арқасында тану және пайдалану қабілеті;

4. Ғылыми стильге тән емес сөздерді тану және оларды академиялық синонимдермен ауыстыру мүмкіндігі;

5. Ғылыми стильге тән күрделі / бағыныңқы сөйлемдер құра білу;

6. Абзацтың негізгі (топикалық сөйлемін) білу қабілеті;

7. Абзацтың құрылымын анықтай білу.

Қорытынды. Мұндай алгоритмді қолдану нәтижесінде, біріншіден, біз тілдік құзыреттіліктің айқын дамуын, атап айтқанда, ағылшын сөйлемінің грамматикалық дизайнын, логикалық байланыстың тілдік құралдарын қолдануды атап өтеміз. Жұмыс құрылымы, ұйымдастырылуы, көлемі нақты сақталды. Сондай-ақ, оқуға арналған мәтіндермен жұмыс істеу құзыреттілігінің жақсарғанын атап өтеміз. Ғылыми мәтінді ұйымдастыру принципін біле отырып, студенттер автордың негізгі ойларын оңай тауып, оның негізгі идеяларын қорытындылайды. Алайда, біз келесі әлсіз жақтарын атап өтеміз. Тіл тұрғысынан стилистика, сөйлеу стилінің тілдік құралдарын қолдану осындай "әлсіз буын" болды. Бірақ аргументтің мазмұны ең маңызды кемшілік болып табылады. Студенттер белгілі ғылыми фактілерге сілтемелерсіз немесе сілтемелерсіз кез-келген ойды негізінен өздерінің қиялдарымен, көбінесе қарапайым сипатта дәлелдей алады және растай алады. Жеке тәжірибеге сілтеме түріндегі дәлел бұл емес, бұл мысал, бірақ дәлел емес, яғни эрудициялы мәселеге объективті және кең көзқараспен қарауға мүмкіндік бермейді. Студенттерге ұсынылатын тақырыптар мен қорытынды жұмыстар жалпы ғылыми сипатта болғанын тағы да атап өтеміз. Бұл жерде сұрақ қалай жазу керек емес, не жазу керек деген сұрақ туындайды. Нәтижесінде академиялық жазылым негіздерін оқыту мүмкіндігінше ертерек басталуы мүмкін және қажет деген қорытындыға келуге негіз бар. Тілдік жоғары оқу орындарының студенттерін шет тілді оқытуды академиялық жазылымды мақсатты интеграциялау бойынша әзірленген алгоритм тілдік құзыреттіліктер мен мазмұнды жазбаша баяндау логикасының қатар дамуына тиімді ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адольф В.А., Яковлева Н.Ф. *Профессиональные задачи как целевой вектор реализации компетентностного подхода в образовании // Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. 2016. № 1 (35). С. 43-47.*

2. Ивин А.А. *Искусство правильно мыслить. – М.: Просвещение, 1986. – 224 с.*

3. Candlin C., Hyland K. *Writing: Texts, Processes and Practices. – London; New York: Longman, 1999. 330 p.*

4. Bailey S. *Academic Writing: a handbook for international students. 2nd ed., London; New York: Routledge, 2008. 260 p.*

5. Беруша Н. С., Новиков А. Л., Новикова И. А., Шляхта Д. А. *Индивидуально-личностные факторы успешности освоения иностранного языка студентами-лингвистами // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Акмеология образования. Психология развития. 2018. Т. 7, вып. 1. С. 4-15. DOI: <https://doi.org/10.18500/2304-9790-2018-7-1-4-15>*

6. Истомина Е. М. *О необходимости формирования критического мышления у студентов на занятиях иностранного языка // Наука ЮУрГУ: материалы 67-й науч. конф. – Челябинск, 2015. С. 1063-1067.*

7. Байрамова А. С. *Динамика развития самостоятельности и критичности мышления у детей младшего школьного возраста. – Баку, 1968. 296 с.*

8. Леонтьев А. А. *Развитие мышления в процессе обучения // Сибир. психол. журн. 2011. – № 40. С. 40-45.*

9. Курбанова Ф. А. Роль содержания образования в формировании и развитии критического мышления школьников // Изв. Южн. федер. ун-та. Педагогические науки. 2013. № 10. С. 113-118.
10. Сериков В.В. Личностно-ориентированное образование: феномен, концепция, технологии. – Волгоград, 2000. 148 с.
11. Выготский Л. С. Педагогическая психология. – М., 1999. – 534 с.
12. Майборода С. В. Коммуникативно-когнитивный подход в обучении связной речи иностранных студентов-медиков // Педагогика высшей школы. 2016. № 1. С. 66-68.
13. Узтурк Ф. Основы формирования критического мышления в обучении английскому языку в школах нового типа. – Душанбе, 2016. – 169 с.
14. Туласынова Н.Ю. Развитие критического мышления студентов в процессе обучения иностранному языку: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Якутск, 2010. 21 с.
15. Steel, J. L., K.S. Meredith, C. Temple and S. Walter. (2007a), *What is Critical Thinking. Guidebook I*. Essex: Longman, 2007. 160 p.

References

1. Adol'f V.A., YAkovleva N.F. Professional'nye zadachi kak celevoj vektor realizacii kompetentnostnogo podhoda v obrazovanii // Vestnik KGPU im. V.P. Astaf'eva. 2016. № 1 (35). S. 43-47.
2. Ivin A.A. *Iskusstvo pravil'no myslit'*. – М.: Prosveshchenie, 1986. – 224 s.
3. Candlin C., Hyland K. *Writing: Texts, Processes and Practices*. London; New York: Longman, 1999. – 330 p.
4. Bailey S. *Academic Writing: a handbook for international students*. 2nd ed., London; New York: Routledge, 2008. – 260 p.
5. Berisha N. S., Novikov A. L., Novikova I. A., SHlyahtha D. A. Individual'no-lichnostnye factory uspehnosti osvoeniya inostrannogo yazyka studentami-lingvistami // Izv. Sarat. un-ta. Nov. ser. Ser. Akmeologiya obrazovaniya. Psihologiya razvitiya. 2018. T. 7, vyp. 1. S. 4-15. DOI: <https://doi.org/10.18500/2304-9790-2018-7-1-4-15>
6. Istomina E. M. O neobходимости formirovaniya kriticheskogo myshleniya u studentov na zanyatiyah inostrannogo yazyka // NaukaYUUrGU :materialy 67-j nauch. konf. CHelyabinsk, 2015. S. 1063-1067.
7. Bajramova S. *Dinamika razvitiya samostoyatel'nosti ikritichnosti myshleniya u detej mladshego shkol'nogo vozrasta*. –Baku, 1968. 296 s.
8. Leont'ev A. A. Razvitie myshleniya v processe obucheniya // Sibir. psihol. zhurn. 2011. – № 40. – S. 40-45.
9. Kurbanova F. A. Rol' sodержaniy aobrazovaniya v formirovanii irazviti ikriticheskogo myshleniya shkol'nikov // Izv. YUzhn. feder. un-ta. Pedagogicheskienauki. 2013. № 10. S. 113-118.
10. Serikov V. V. Lichnostno-orientirovannoe obrazovanie :fenomen, koncepciya, tekhnologii. Volgograd, 2000. 148 s.
11. Vygotskij L. S. *Pedagogicheskaya psihologiya*. –М., 1999. 534 s.
12. Majboroda S. V. *Kommunikativno-kognitivnyj podhod v obuchenii svyaznoj rechi inostrannyh studentov-medikov* // Pedagogika vysshej shkoly. 2016. № 1. S. 66-68.
13. Uzturk F. *Osnovy formirovaniya kriticheskogo myshleniya v obuchenii anglijskomu yazyku v shkolah novogo tipa*. Dushanbe, 2016. 169 s.
14. Tulasynova N. YU. *Razvitie krmitcheskogo myshleniya studentov v processe obucheniya inostrannomu yazyku: avto ref. dis. ... kand. ped. nauk*. YAkutsk, 2010. 21 s.
15. Steel, J. L., K.S. Meredith, C. Temple and S. Walter. (2007a), *What is Critical Thinking. Guidebook I*. Essex: Longman, 2007. 160 p.

А.А. Құралбаева¹, З.М. Өміртай¹

¹PhD доктор, доцент м.а. ¹магистрант

¹Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
z.omirtay@mail.ru, aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz

4 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА МӘТІНМЕН ЖҰМЫСТА ОҚЫЛЫМ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Қазіргі таңда жаңартылған білім беру мазмұнына сай оқылым стратегияларын қазақ тілі пәнінде мәтіндерге салыстырмалы талдау жасау кезінде оқушыларға қолдану тиімді және нәтижелі көрініс табууда. Бұл мақалада оқылым стратегияларының мәтіндерге салыстырмалы талдау жасау кезінде 4 сынып оқушыларына қолдану тиімділігін көрсетеді.

Сондай-ақ мақалада оқылым стратегиялары дегеніміз не? Оның қандай түрлері бар? Мәтінмен жұмыс кезеңдерін қандай стратегиялар арқылы жүзеге асыруға болады? “Қазақ тілі” пәні бойынша оқу бағдарламасындағы “оқылым стратегияларын қолдану” бөлімшесін қандай мақсаттармен жүзеге асырамыз? Оқыту барысында қандай әдіс – тәсілдерді тиімді қолдануға болады? деген сұрақтарға жауап аласыздар. Мақала барысында мәтінмен жұмыс жасаудың үш кезеңі қарастырылды: мәтінге дейінгі кезең, мәтінмен жұмыс кезеңі, мәтіннен кейінгі кезең. Оқушылар мәтінді қалай салыстырады, мәтіндегі қандай негізгі ақпараттарды игереді және негізгі ойды анықтай алу мүмкіндіктері осы оқылым стратегиялар арқылы көрсетілді. Сондай-ақ, мақалада оқылым стратегияларының түрлеріне нақты шолу жасалған. Әрбір оқылым стратегияларына талдау жасалынып, стратегиялардың өзіндік ерекшелігі мен мәтіндерге қолдану аясы мен маңыздылығы талданды. Қорытындыда оқылым стратегияларын 4 сынып оқушыларына мәтіндерге салыстырмалы талдау жасау дағдыларын қалыптастыру үшін оқылым стратегияларын тиімді қолдану маңызды.

Кілт сөздер: білім беру мазмұны, оқылым стратегиясы, зерттеп оқу, детальді оқу, автор, дағды.

Құралбаева А.А.¹, Омиртай З.М.¹

¹PhD доктор, и.о. доцента, ¹магистрант

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
г. Туркестан, Казахстан
z.omirtay@mail.ru, aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКИХ СТРАТЕГИЙ В РАБОТЕ С ТЕКСТОМ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ 4 КЛАССА

Аннотация

В настоящее время наиболее эффективно и результативно применение читательских стратегий в соответствии с обновленным содержанием образования учащимся при сравнительном анализе текстов по предмету казахский язык. В данной статье показана эффективность применения стратегий чтения для учащихся 4 класса при сравнительном анализе текстов. А также что такое чтение в статье? Какие у него виды? С помощью каких стратегий можно реализовать чтение? Как мы реализуем учебные цели по разделу «использование стратегий чтения» в учебной программе по предмету «казахский язык» 4 класс? (практическая часть) какие методы и приемы можно эффективно использовать в процессе обучения? Вы получите ответы на вопросы: Предусмотрен предтекстовый период,

период работы с текстом, ход работы в посттекстовый период. Как учащиеся сравнивают текст, какую основную информацию они усваивают в тексте, и возможности определить основную мысль выражаются в этом чтении. В статье также представлен четкий обзор типов стратегий чтения. Анализировались стратегии каждого чтения, анализировалась специфика стратегий, сфера и значимость применения к текстам. В заключении важно эффективно использовать стратегии чтения для формирования у учащихся 4 класса навыков сравнительного анализа текстов.

Ключевые слова: содержание образования, стратегия чтения, изучение, детальное чтение, автор, навык.

Kuralbaeva A.¹, Omirtay Z.²

¹PhD Dr., Acting Associate Professor, ¹master

z.omirtay@mail.ru, aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz

¹The International Kazakh-Turkish University of Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF USING READING STRATEGIES IN WORKING WITH TEXT FOR 4TH GRADE STUDENTS

Abstract

Currently, the most effective and efficient use of reading strategies in accordance with the updated content of education for students in the comparative analysis of texts on the subject of the Kazakh language. This article shows the effectiveness of the use of reading strategies for 4th grade students in the comparative analysis of texts. And also what is reading in an article? What are his views? What strategies can be used to implement reading? How do we implement the educational goals for the section "using reading strategies" in the curriculum for the subject "Kazakh language" 4th grade?(practical part) what methods and techniques can be effectively used in the learning process? you will get answers to the following questions: There is a pre-text period, the period of work with the text, the progress of work in the post-text period. How students compare the text, what basic information they learn in the text, and the ability to determine the main idea are expressed in this reading. The article also provides a clear overview of the types of reading strategies. The strategies of each reading were analyzed, the specifics of strategies, the scope and significance of application to texts were analyzed. In conclusion, it is important to effectively use reading strategies to form the skills of comparative text analysis in 4th grade students.

Key words: content of education, reading strategy, study, detailed reading, author, skill.

Кіріспе. Қазіргі таңда Білім беру жүйесінде көптеген өзгерістер мен жаңартулар орын алуда. «Білім беру жүйесінің негізгі мақсаты мен міндеті азаматтық және ұлттық, патриоттық құндылықтар, сапалы және нәтижелі білім алу үшін оқытудың жаңа технологияларын, білім беру барысында интербелсенді әдістерін білім беру мазмұнында қолдану. Білім берудегі оқушылардың дағдыларын қалыптастыратын оқыту түрін жүргізу» [1], - деп Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында да осы өзгерістер мен жаңартуларға аса мән беріп тоқталған. Айтылған заңдар білім беру мазмұнын одан әрі дамытуды көздейді. Бүгінгі күннің талабына сай білім мазмұнының құрылымдық жүйесін жақсарту – білім реформасының жүзеге асуының негізгі міндеті болып табылады. Білім беру бағдарламасының жаңартылған мазмұны бойынша оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалым дағдыларын дамыту оқушылардың алған білімдерін, үйренген дағдыларын кез – келген ортада қарым – қатынас жасау барысында тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Қазіргі заманның талабына сай жан – жақты дамыған, сауатты тұлға тәрбиелеу педагогтың маңызды міндеттерінің бірі. Оқыту жүйесіндегі әдістерге осы мәселелерге байланысты өзгерістер орын алып жатыр. Ең басты міндет – тілді меңгерген, сол тілде еркін сөйлейтін тұлға қалыптастыру. Оқушылар сабақты

қызығушылықпен, ынта мен құлшыныспен оқуы үшін жаңаша әдіс- тәсілдерді қолдану керек. Мәтіндерге салыстырмалы талдау жасау кезінде оқушылар бойында оқылым дағдылары қалыптасады. Оқылым дағдысы арқылы оқушылар мәтіннің негізгі ойын, мәтіннің құрылымдық бөліктерін, мәтіннің стилі мен типін анықтауды, оқыған мәтіні бойынша сұрақ құрастыруды, мәтіндерге сараптама жүргізуді меңгереді. Оқылым дағдысын қалыптастыруда мәтіндерге салыстырмалы талдау жасау көп ізденісті қажет етеді. Ұсынылған мәтіндерді оқи отырып, екі мәтінге салыстырмалы талдау жасайды: мәтіндердің формасы мен түріне, стилі мен жанрына, мақсаты мен мазмұнына сараптама жасайды. Мәтіндерге салыстырмалы талдау жасау кезінде оқушы тек мәтін мазмұнын меңгеріп қоймай, мәтіннің тілдік бірліктерін, автордың мәтіндегі көзқарасы мен жеткізе білу шеберлігін сараптап, жаңадан ақпараттар алады. Осы кезде оқылым стратегиялардың орны ерекше. Оқылым дағдысының қалыптасуы оқылым стратегияларын қолданумен жүзеге асады.

Зерттеу материалы және әдістері. Қазақ тілі жаңартылған білім беру мазмұнына сай тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларын оқушы бойында қалыптастыруға негізделген. Бұл төрт дағды оқушылардың еркін сөз сөйлеп, пікір алмасуына, өз ойын тиянақты жеткізуге, ақпаратты дұрыс қолдануға, ақпараттарды сараптап қажеттісін алуға, оқушы бойында жана идеялар келуіне жол ашары сөзсіз. Ең маңызды дағды ретінде оқылым дағдысын айтамыз. Өйткені оқылым дағдысын игерген оқушы өз ойын нақты айтуға, сауатты жазуға, зейінмен тыңдауға да үйренеді. «Тілдік қатынас – адамның ойлау, сөйлеу, пайымдау, түсіну, айту әрекеттеріне тікелей қатысты құбылыс. Сондықтан тілдік қатынасқа байланысты құбылыстардың айтылған, берілген, жазылған хабарды қабылдаудың әдіс - тәсілдерін айқындау», - деп атап көрсетілуі тілдік қатынастардың ықпалын көрсетеді [2, 3б.].

Оразбаева Ф.Ш еңбегінде: «Оқылым дегеніміз графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер және тіркестер мазмұны мен мағынасы ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып қажетті деректерді түсініп, сұрыптап алу», - деп анықтама беріп өткен[2]. Оқылым стратегиялары дегеніміз – мәтінмен жұмыста қолданылатын, өзіндік ерекшелігі бар жаңаша әдіс – тәсіл. Оқылым стратегияларының 4 сынып оқушыларына мәтінмен жұмыста тиімділігі былай көрсетіледі:

1. Оқылым стратегияларын қолдану бойынша жасалынатын талдаулармен бөлісу.
2. Оқылым стратегияларының негізгі өзіндік ерекшеліктерін ашып көрсету.

Төменде кестеде 4 сынып оқушыларының мәтінмен оқылым стратегияларын арқылы жұмыс жасау кестесі берілген. Кестеде жалпы орындалу кезеңдері мен тәртібі көрсетілген.

Кесте – 1 Оқылым стратегияларын 4 сынып оқушыларына қолдану.

Оқылым стратегияларын қолдану	4-сынып				
	Оқу түрлерін (шолу жасау, ізденіп, түртіп, көз жүгірту) қолдана отырып мәтінді түсініп оқу.	Мәтіннің мазмұнын түсініп оқу, негізгі ойды, автор ұстанымы мен тақырыбын анықтау.	Бейкөркем және көркем мәтін бөлімдерін, құрылымдарын анықтау.	Мәтіндегі сөз тіркестері мен көп мағыналы сөздердің мағынасын түсіну, ажырата алу.	Мәтіннің ішіндегі кездесетін әңгімелеу, сипаттау, сипаттау нысандарын табу.

“Қазақ тілі” сабағын жүргізу барысында қолданылатын оқылым стратегиялардың қолданылуын төмендегі ретпен көрсетеміз:

1. Педагог пен оқушы “субъект – субъектілік” дидактикалық қатынаста болуы.

2. Оқушының жеке пікірін тыңдау, олардың алдын меңгерген білімдерін одан әрі дамыту.
3. Сын тұрғысынан ойлауын дамыту.
4. Ақпараттық – коммуникативтік құралдарды пайдаланып, сабақты қызықты өткізу.
5. Оқушыларға түрлі стилдегі мәтіндерді қолдану.
6. Оқушыларды топтық, жұптық, жеке форматта үйрету.
7. Сабақ соңын рефлексиямен аяқтау[3].

Көптеген зерттеулерде сөйлеу және жазу, сөздік қорын игеру сияқты тілдік дағдылар тіл қатынасының көпірі болып табылады. Демек осы зерттеулердің мақсаты оқушылардың ең тиімді және пайдалы оқу стратегияларын, оқу дағдыларын дамыту үшін тиімді қолдану. Зерттеудің сапалы әдісі арқылы зерттеу барысында тілдік оқудың нақты стратегиялары қандай екендігі зерттелді және оқушыларға осы стратегияларды қолдану – бұл олардың оқу дағдыларын дамытуда тиімді деп санайды. Осыған орай түрлі оқу стратегиялары анықталды[4,1б.]. Осы берілген тұжырымға сай оқылым стратегияларына тоқталамыз.

Оқылым стратегиялары мынадай түрлерге бөлінеді:

1. Рөлге бөліп оқу стратегиясы – мәтіндегі ойды рөлге кіріп оқу арқылы ұғыну.
2. Шолып оқу стратегиясы – мәтіннің тақырыпшасын, бөлімшелерін, тақырыбына абзацтарға шолу.
3. Комментарий жасап оқу стратегиясы – автор ойы мен не айтқысы келетіні туралы білу.
4. Болжап оқу стратегиясы – мәтінді құрылымын оқып болған соң, содан кейін не болатынын, автор ойын болжау.
5. Астын сызып оқу стратегиясы – мәтіннің тілін, автордың байланысын анықтау.
6. Көз жүгіртіп оқу – мәтіннің құрылымы мен мазмұнын көз жүгіртіп, жылдам оқу.
7. Талдап оқу стратегиясы – мәтіннің стилі мен жанрын біледі.
8. Зерттеп оқу стратегиясы – мәтіннің құрылымы мен мазмұнын күрделі түрде оқу.
9. Түсініп оқу стратегиясы – мәтіндегі әрбір бөлімді ұғынып оқу.
10. Детальді оқу стратегиясы – мәтіндегі сөздің мағынасын түсіну үшін сөзбе – сөз оқу [5,9б.].

Барлық оқылым стратегияларын үш топқа бөліп қарастыруға болады:

- Мәтінге дейінгі кезеңде қолданатын стратегиялар – дайындық кезеңі.
- Мәтінмен жұмыс жасау кезінде қолданылатын стратегиялар – жұмыс барысы кезеңі.
- Мәтіннен кейінгі кезеңде қолданылатын стратегиялар – қорытындылау кезеңі.

Осы кезеңдерді ескере отырып оқушылардың мәтінмен жұмыс жасауын ұйымдастырамыз. Енді осы үш кезең бойынша толықтай қарастырып өтеміз.

1 – кезең. Мәтінді оқығанға дейінгі жұмыс жасау барысы:

Негізінде шығарманы оқымас бұрын сол шығармаға болжау жасалынуы керек. Оқушылар шығарманың мағынасын, тақырыбын, эмоционалдық жағын анықтауға тырысу керек. Өйткені, осы іс – әрекеттер барысында оқушыларда дағды қалыптаса бастайды. Шығарманың қаһармандарын, авторын, суреттер сипатын анықтайды. Бұл кезең мәтіннің мақсаттарын анықтай отыра аяқталады. Мәтінге дейінгі кезеңде тілдік бірліктер мен сөйлеу үлгілерін саралау, оларды мәтін ішінде табу, болжам жасай білу қабілеттерін дамытуға бағытталады:

- мәтін тақырыбы бойынша мәтінге болжам жасау;
- абзацтың бір бөлігін оқып, сол бойынша сұрақтар құрастыру;
- мәтін ішінен жаңа сөздерді табу, мағынасын түсіну;
- мәтіндегі сөздермен сөздік арқылы жұмыс жасау және синоним сөздіктерін құру;
- мәтіннен алынған сөздерге сөз тіркестерін құрастыру;
- мәтін ішінен алынған сөздерді қандай сөз табына, сөйлем мүшесіне жататынын анықтау;
- мәтіннен алынған сөздердің қарама – қарсы мағынадағы сөзді табу;

- мәтіннен берілген сөздерді басқа сөздермен ауыстыру;
- мәтіндегі берілген сөздерді мағынасына қарай топтастыру;
- сөйлемде дұрыс қойылмаған сөздерді орнына дұрыс қою;[6,15б.].

Бұл стратегиялардың пайда болуы оқуды оқытудың педагогикалық тізбегінің өзгеруімен, оқыту практикасына қызмет теориясын енгізуімен және іс – әрекеттің басталуын ұйымдастырудың индикативті негізінің маңызды рөлін түсінумен байланысты. Егер бұрынғы дәстүрлі әдістемеге сәйкес, мәтінді алдын – ала оқу кезінде “мәтінді оқыңыз” деген жай бір ғана тапсырма берілсе және оқыған ақпаратты ғана түсінуді басты назар аударылса, ал енді зерттеу мәліметтеріне сәйкес, оқылым стратегиялары қолданылса, оқушы мәтінді оқып, талдау жасаса, оған қол жеткізетін нәтиже соғұрлым оңай болады. Мәтінге дейінгі индикативті стратегиялар оқу тапсырмаларын орындауға, оқу түрін таңдауға, алдыңғы білім мен тәжірибені, мәтіннің ұғымдары мен сөздігін жанартуға, сонымен қатар оқуға деген ынтаны қалыптастыруға бағытталған. Мұндай алдын – ала жасалынатын ақыл – ой жұмысы көп жағдайда ұзақ оқуды бағыттайды, мәтіндегі басты нәрсені бөліп көрсетуге көмектеседі. В.К Троицкий атап өткендей: “оқудың бағыты бір схемада көрінеді: біз әрқашан бір нәрсені салыстырамыз, біз күтілетін нәтижені және нақты арадағы айырмашылықты бағалаймыз”, - деп өз еңбегінде атап көрсеткен [6,186б.].

Мәтінге дейінге кезеңде шолып оқу, болжап оқу, көз жүгіртіп оқу стратегияларын қолдануға болады. Бұл стратегиялардың мақсаты – мәтін тақырыбына қатысы бар тиісті білім мен тәжірибені өзектендіру (мәтінде мәлімделген мәселе бойынша ассоциациялар, білімдер, гипотезалар – болжамдар және т.б). Мәтінмен жұмыс жасау кезеңінде осы стратегияларды қолдану кезінде ұсынылған ақпаратты растау немесе теріске шығару жүреді. Осылайша, осы стратегияны қолдану оқудың мақсаты мен міндеттерін анықтауға, гипотезаларды растауға және жаңа ақпаратты іздеуге назар аударуға көмектеседі.

Мәтін белгілі бір ұғымдар тобына негізделген. Сол ұғымдар “кілт” анықтамасына негізделіп жасалынады. Бұл анықтама мәтіннің мағынасын ашады. Негізгі ұғымдар көп болуы мүмкін емес, яғни мәтінде (абзацта) адам бір уақытта қабылдай алатын (5-9 дана) негізгі ұғымдар көп болмауы керек. Негізгі ұғымдармен жұмыс қалай ұйымдастырылуы мүмкін? Осы сұраққа төменде жауаптар көрсетеміз:

1) Мәтінді оқымас бұрын оқушыларға тақырыптың негізгі ұғымдарының тізімін ұсынып, осы ұғымдар пайда болатындай мәтін құруды сұраңыз. Мәтінді тексергеннен кейін өз дұрыс нұсқаңызбен салыстырып талдаңыз.

2) Мәтіннің (абзацтың) атауындағы кілт сөздерді оқшау (ақпараттық мәтінмен жұмыс кезінде параграфтан таңдалған сөздер).

3) Бір ұғымның екі түсіндірмесін ұсыну және негіздеуді сұрау – түсіндірмелердің қайсысы мәтін мазмұнына жақын болады (айтылғаннан кейін оралу).

4) Тақырыптың кілт сөздерін ұсыну және мәтіннің деректерін белгілі бір схемаға байланыстыруды сұрау[6].

Болжамның бағдарлары (дұрыс – дұрыс емес мәлімдемелер). Стратегияның мақсаты мәтін тақырыбына қатысты алдыңғы білім мен тәжірибені ұштастыру. Оқушыларға мәтін тақырыбына байланысты бір қатар мәлімдемелер беріледі және олармен келісетіндерін атап өтуге болады (оқығаннан кейін, егер жауабы басқа болса, себебін түсіндіруге шақырылады).

Сұрақ қой. Материалды түсіну үшін әрқашан сұрақтар қоюдан басталу керек. (Бұл не? Неліктен? Неге маған керек?). Мұғалімнің мақсаты – оқушы өз бетінше жаңа оқу материалына сұрақтар қоятын жағдайды тудыру. Бұл стратегияны қолдану үшін: оқу мәтінін оқымас бұрын, оқушыға сұрақтар тізімін жасау міндеті қойылады (сұрақтар санын және оларды жасау уақытын шектеу ұсынылады).

Мәтінді бағалау. Оқушыларға абзацтан кейінгі келесі абзацтың мәтінін оқымау, бірақ оқылатын абзацтың мазмұнын бағалау ұсынылады. Оқушының оқулықпен өзіндік жұмысы мұғалімнің нақты, ұтымды ұйымдастыруын талап етеді. Оқушының мәтінді “түсінуі” өте

маңызды, оны толығымен ақпараттың бір бөлігі ретінде бағалайды. Қандай сөздер курсивпен немесе қалың әріппен жазылған? Сіздің ойыңызша, олар неге ерекшеленген? Бұл абзацта қай атау жиі кездеседі? Мәтінде ең үлкен қай бөлім? Сіздің ойыңызша неге? Сұрақтың жауабын қай бөлімде таба аласыз...? деген сияқты сұрақтың жауабын қамту керек. Осыған орай бір мысал келтірсек. Тамаша әдіскер Андрей Иофе, әлеуметтік зерттеулерге арналған бір қатар оқулықтардың авторы, Ресей Федерациясының ән ұраны мен мәтінді бағалауды қолданудың керемет үлгісін көрсетті[6,195б.]. Ресей Федерациясының ән ұранының мәтінін Ресей мемлекеті туралы ештеңе білмейтін шетелдіктің қолына түскенін елестетіп көріңіз.

1 – тапсырма. Ән ұранның мәтініне сүйене отырып, шетелдік кісі Ресейді қалай елестете алады? Сонымен, оқуға дейін мәтінмен жұмыс істеудің негізгі мақсаты – оқу дағдыларын дамыту, яғни, мәтіннің мазмұнын болжау, болжай алу мүмкіндігі. Осындай дайындық жұмыстарынан кейін мәтінмен жұмыс кезеңі басталады[6].

2 – кезең. Мәтінмен жұмыс жасау кезеңі.

Мәтінді бастапқы оқу кезеңі десек те болады. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне, мүмкіндіктеріне, мәтіннің көлемін ескере отырып өз бетінше орындату. Мәтіннен алған алғашқы әсерлері жайлы айтқызу. Бұл кезең барысын оқушымен сұхбаттасу, негізгі әсерлерін айту, сұрақтарға жазбаша жауап бергізу. Мәтінді қайталап оқытып, мәтінді толықтай немесе бөлімшелерге бөліп, баяу әрі асықпай оқу. Мәтінге және авторға сұрақтар құрастыру. Мәтінді мазмұны бойынша әңгімелеп беру. Оқыған мәтініне қорытынды жасау керек. Оқушылардың әдеби шығармалардың мазмұны туралы жорамалдарын мәтін бойынша тұжырымдарын сәйкестендіру. Мәтінмен жұмыс кезеңі:

- Мәтінді оқып шығу.
- Мәтінді толықтай түсіну.
- Мәтіннен жаңа сөздерді, сөз тіркестерін белгілеп табу.
- Мәтін мазмұны бойынша бос орындарға қажетті сөздерді қою.
- Мәтін мазмұны бойынша ақпараттарды сәйкестендіру.
- Мәтіннің бір бөлімін оқып, ары қарай жалғастыру.
- Мәтіннің соңғы бөлімін оқытып, мәтіннің бастапқы бөлімін болжату.

Осы кезеңдегі стратегияларды қолданудың мақсаты – мәтінді түсіну және оның оқырмандық түсіндірмесін құру. Бұл кезеңде оқудың негізгі бағыты – “технологиямен диалог”. Әдістеме тұрғысынан бұл оны оқу кезінде мәтінмен жұмыс жасау әдісі болып табылады. Яғни, оқушының тарапынан бұл мәтін арқылы автор мен жанды байланыс болып табылады. Диалогты мазмұнды және толыққанды ету үшін оқушы түрлі жұмыс жасайды: мәтіннен тікелей және жасырын авторлық сұрақтарды табады, сұрақтарын қояды, мәтіннің одан әрі мазмұны туралы болжамдарды қарастырады, олардың автордың ойымен сәйкес келетіндігін тексереді[6]. Осылайша, автормен диалог орнату кезінде мәтіннің әр бөлімінен ақпарат алынады, жаңа мазмұнды ықтималды болжайды және өзін – өзі бақылайды. Осы кезде сұрақ туындауы мүмкін. Мәтінді стратегиялар арқылы талдау қиындық туғызбай ма? Мұнда түсіну керек нәрсе оқушы өзі жасаған жұмысы есінде жақсы қалады, ал дайын ақпаратты қабылдау ол нәтижелі білімді бермейді. Оқушының өзінің ақыл – ойымен күш жұмсап жасаға жұмысы әрқашанда нәтижелі. Мәтінмен жұмыс барысында зерттеп оқу, детальді оқу, түсініп оқу сияқты стратегиялар қолданылады. Бұл стратегиялардың негізгі мақсаты – мәтінді оқу кезінде түсіну процесін орындау. Төменгі жол – келесі үзіндіге өтпес бұрын мәтін үзіндісін оқып, оған сұрақтарға жауап беру. Сұрақтар оқылған үзіндінің жалпы түсінігін бақылауға және келесі мазмұнды болжауға бағытталу керек. Келесі үзіндіні оқыған кезде оқырман гипотезаны мәтіннің мазмұнымен салыстыра отырып растайды немесе қабылдамайды. 2006 – 2007 жылдары жүргізілген халықаралық оқу қауымдастығының зерттеу нәтижелері бойынша бұл стратегияны көптеген елдерді мұғалімдері нашар оқитын балаларымен жұмыс жасауда ең тиімді стратегиялар деп таныды [7,92б.]. Жұмыс барысы:

1. Мәтінді таныстыру және оны семантикалық үзілістерге бөлу (әдетте, семантикалық үзінді мәтіннің абзацтарына сәйкес келеді).
2. Әрбір мағыналық үзіндіге 1 – 2 (жалпылама) сұрақ қою.
3. Кестені толтыру: бірінші бағанға жалпылама сұрақтарды, екінші бағанға мәтіннен кілт сөздерді, үшінші бағанға бірінші бағаннан сұраққа толық жауап беру үшін барлығына қажетті жеке сөздерді жазу керек. Кілт сөздер сұраққа жауап беру үшін қажет сөздер.

Кесте – 2 Мәтінмен жұмыс жасау кезеңі

Мәтін бойынша құрастырылған сұрақтар	Кілтті сөздер (негізгі ойлар)	Арнайы оқшауланған сөздер
1. 2. 3. 4.		
<i>Мәтін жайлы аңдатпа жазу</i>	<i>Қысқаша мазмұндама жасау</i>	<i>Әңгімелеу</i>

3 – кезең. Мәтіннен кейінгі кезең барысы мынадай әрекеттермен жүзеге асады:

- Мәтін мазмұны бойынша тесттер құрастыру, кестелер толтыру.
- Мәтін мазмұнына сай сұрақтар құрастыру. Сұрақтарға екі жауап ұсыну.
- Көптеген мәтін бөліктерін бөліп өз мәтініне сай бөлімді таңдау.
- Бірнеше сөйлемдерді мәтіндегі орнына қою.
- Мәтін ішінен бірнеше сөздер беріп соларға сөз тіркестерін құрау.
- Мәтін мазмұнын сипаттап, әңгімелесу.
- Мәтіннің мазмұны бойынша берілген сөйлемнің жалғасын табу.
- Мәтін мазмұны бойынша өз түсінігін айтқызу.
- Бос орындарға қажетті сөздерді жазу.
- Мәтін мазмұны бойынша берілген нұсқалардан дұрыс жауабын жазу.
- Сөйлемдерге сұрақ қою.
- Мәтін мазмұнын ашатын тірек сөздерді табу.
- Мәтін мазмұны бойынша жоспар құру.
- Мәтіндегі кейіпкерлерді сипаттау.
- Мәтін мазмұны бойынша мақал – мәтел құрастыру.
- Мәтін мазмұны бойынша рөлдік ойындар ойнату[7,96б.].

Мәтіннен кейінгі кезеңде комментарий жасап оқу және талдап оқу стратегияларын қолдану маңызды. Бұл стратегиялардың негізгі мақсаты – мәтін мағынасын жоғары деңгейде түсінуге қол жеткізу, оқушының түсіндірмесін түзету, оқушылардың әсерін толық ой деңгейіне жеткізу.

Мәтіннен кейінгі стратегияларға мысалдар келтірейік:

1. Сұрақ пен жауап арасындағы байланыс

Бұл стратегия мәтіннен кейінгі ең тиімді стратегиялардың бірі болып табылады. Ол басқалардан ерекше, ол нәтижені басқарудан гөрі мәтінді түсіну процесін үйретеді (түсінді - түсінбеді), жауапты дұрыс табу қажеттілігін көрсетеді. Стратегияның мәні: оқушыларға схема ұсынылады (жауабы қайда?) және сұраққа жауап мәтінде немесе оқырман ойында болуы мүмкін екендігі айтады. Егер жауап мәтінде болса, ол мәтіннің бір сөйлемінде (1) немесе оның бірнеше бөлігінде болса (2) сілтемелер қойылады. Егер жауап оқырманның ойында болса, ондай жағдайда да сілтеме қойылады (3). Басқа жағдайда (4) жауап мәтіннен тыс және оқырман оны өз тарапынан жауап берсе тағы да сілтеме қойылады. Әрі қарай

оқушыларға топтардың біріне жатқызылуы керек сұрақтар тізімі ұсынылады. Осыдан кейін қойылған сұраққа жауап беру ұсынылады.

Сурет – 1 Мәтіннен кейінгі талдау кезеңі

2. Қорытындылармен жұмыс барысы:

- Қорытындылайтын ақпарат жинаңыз.
- Өз тұжырымдарыңызды жүйелеңіз.

- Қолда бар қорытындыларды өз ойыңызбен қорытындылаңыз.

- Қорытынды ретінде мәтінді оқу кезінде туындайтын сұрақтарды тұжырымдау, бірақ, мәтінде тікелей жауаптары болмауы керек. Осылайша мәтінге жасайтын салыстырмалы талдауымызды аяқтаймыз.

Нәтижелер мен талқылаулар. Жалпы мәтінге салыстырмалы талдау жасау барысын талдап, шолып өттік. Осыған орай мәтінмен жұмыс жасау барысы – қазақ тілі сабақтарындағы оқылым дағдысының даму барысы болып анықталды. Мәтінмен жұмыс – сабақта өткізілетін жұмыстардың жиынтығы. Осы жұмыстарды жүргізу үшін оқу мақсатына жеткізетін түрлі тапсырмалар құрастырамыз. Жалпы кезеңдер барысында қолданылатын стратегияларды нақтыладық олар:

1. Түсініп оқу стратегиясы. Мәтіннің мазмұнын, бөлімдерін асықпай байыппен оқу және бұл стратегиялар мәтінмен жұмыс барысында қолданылатын анықталды.

2. Болжап оқу стратегиясы. Мәтіннің бөлімін немесе құрылымының бір бөлігін оқып, ары қарай не болатынын, қандай оқиға орын алатынын болжау. Бұл стратегия мәтінге дейінгі кезеңде қолданылады.

Осы кезеңдер бойынша тапсырмалар құрастырып, олардың орындалу барысын көрсетеміз. Ең алдымен мәтіналды кезеңіне тоқталсақ.

1. Берілген жаңа сөздерді оқып, түсіндірмелі сөздіктен мағынасын жазып, түсіндіріңіз: бұйымтай, қария, уық.

2. Берілген сөздердің синонимдік қатарын табыңыз: ескі, бай, аңқау.

3. Берілген сөздермен сөз тіркесін құраймыз: таза, дос, үй.

Мәтінмен жұмыс кезеңі барысы мынадай:

Бірінші азат жолды оқытып таныстыру, ары қарай не болатынына болжам жасау.

Қожанасыр досының үйіне келсе, ол үйін тазалап жатыр екен. Қожанасыр одан:

Е, достым, не істеп жатырсың деп? – деп сұрайды. – Ә, Қожа, мына ескірген киім, қағаз кітап – бәрін өртейін деп жатыр едім, – дейді досы [9]. (жалғасын айтқызу)

- Қой, достым! Киім ескіргенмен, кітап ескірмейді. Кітаптың сырты ескіргенмен, ішіндегі ақыл ойы ескірмейді, – сонда Қожанасыр [9,55б.].

1. Мәтіннен негізгі мазмұнын білдіріп тұрған сөздерді тауып, көшіріп жаз.

2. Мәтіннен жаңа сөздер, тіркестерді табыңыз.

3. Берілген сұрақтарды мәтін мазмұнына сәйкес орналастырыңыз.

- Кітап туралы қандай сөздер мен тіркестер бар?
- Автор негізгі ойы мен идеясын қандай сөздермен сипаттаған.
- Автор мұнымен не айтқысы келді? Осылайша оқушылармен мәтінмен жұмыс жасаймыз. Осылай салыстырмалы талдау жасап дағдыланған оқушы сапалы білім алары сөзсіз.

Қорытынды. Қорытындылай келе оқылым стратегияларының мәтінмен салыстырмалы жұмыс жасау маңызды рөл атқарылады. Оқылым стратегиясына жасалған талдау әдісі де оқылым стратегиялардың мәнін ашып көрсетті. 4 сынып оқушылары дәл осы сыныпта оқылым стратегияларын қолдану үшін үш кезеңді қарастырып, тапсырмалар айқындалды. Осыған орай стратегиялар маңызды әдіс – тәсіл екенінің дәлелі ретінде әрбір кезеңдердегі алатын дағдыны ашып көрсеттік. Педагогтер қазақ тілі сабағында мәтіндерге салыстырмалы талдау жасау кезінде қолданып, жұмыс жасауы оқушылардың сапалы білімдерінің кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы Заңы», 27 шілде 2007 жыл.
2. Оразбаева Ф.Ш Тілдік қатынас: сөздік- словарь / Ф.Ш Оразбаева. – Алматы: Print-S, 2005. – 147бет.
3. Бастауыш білім деңгейінің 1 – 4 сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен үлгілік бағдарлама 2017ж. 25 бет.
4. S. Waheeb. *Effective English Reading Strategies* / S. Waheeb // *Preprinys Magazine*. 2019. P. 12.
5. Жайсанбаева А.Н. Оқылым стратегияларын тиімді қолдану арқылы оқушылардың мәтіндерге салыстырмалы жасау дағдысын дамыту / А.Н Жайсанбаева // Білімді ел Газеты, 2020. – 6. – 15бет.
6. Стратегии работы с текстом в современной школе: учебно – методические пособие / сост. Косолапова Т.К., Тупицына Н.А. – Москва-Киров, 2017. – в 2 т. Т.1 – 208 с. Т 2 – 216с.
7. Граник Г.Г., Бондаренко С.М., Концевая Л.А. Как учить работать с книгой. – М.: Мой учебник, 2007, С. 138-142.
8. Мәтбек Н.К Оқытудың инновациялық әдіс – тәсілдері: оқу – әдістемелік құрал. Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 56 бет.
9. Жұмабаева Ә.Е. Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 4 – сыныбына арналған оқулық. 1 бөлімі/ Ә.Е. Жұмабаева, Г.И. Уайсова, Г.Т Салуақас. – Алматы: Атамұра, 2019. – 144 бет.

References:

1. Kazakhstan Respublikasynyn «Bilim turaly Zany». 27 shilde 2007 zhyl.
2. Orazbayeva F.Sh Tildik katynas: sozdik- slovar / F.Sh Orazbayeva – Almaty: Print-S. 2005. – 147 b.3. Bastauysh bilim dengeyinin 1 – 4 synyptaryna arналған «Kazakh tili» paninen ulgilik bagdarlama 2017 zh. 25 bet.
4. S. Waheeb *Effective English Reading Strategies* / S. Waheeb // *Preprinys Magazine*. 2019. P. 12.
5. Zhaysanbayeva A.N. *Okylym strategiyalaryn tiimdi koldanu arkyly okushylardyn matinderge salystyrmaly zhasau dagdysyn damytu* / A.N. Zhaysanbayeva // *Bilimdi el Gazety*. 2020. – 6. – 15 bet.
6. *Strategii raboty s tekstom v sovremennoy shkole: uchebno – metodicheskiye posobiye* / sost. Kosolapova T.K., Tupitsyna N.A. – Moskva-Kirov. 2017. – v 2 t. T.1 – 208 s. T 2 – 216 s.
7. Granik G.G., Bondarenko S.M., Kontsevaya L.A. *Kak uchit rabotat s knigoy*. – M.: Moy uchebник. 2007. S. 138-142.
8. Matbek N.K *Okytudyn innovatsiyalyk adis – tasilderi: oku – adistemelik kural*. – Almaty: kazakh universiteti. 2020. – 56 bet.
9. Zhumabayeva A.E. *Kazakh tili: Zhalpy bilim беретін мектептің 4 – synybyna arналған okulyk. 1 bolimi*/ A.E. Zhumabayeva, G.I. Uaysova. G.T Saluakas. - Almaty: Atamura. 2019. – 144 bet.

Larionova I.¹, Fedosova S.¹

¹East-Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

PEDAGOGICAL ASPECTS OF SPEECH ACTIVITY EVALUATION IN TRAINING GUIDES

Abstract

The research problem of the article is the problem of pedagogical aspects of cognitive and pragmatic aspects of speech activity evaluation. The authors describe examples in which the model is to assess the situation (event) includes a predicate predictable on explication assess the situation, and the situation entered after updating the value of the predicate evaluation. The methodology is presented in the analysis as important dialogical statements that initiate negative estimate because accounting communicative conditions, role status interlocutors. The results is investigating nature of interpersonal relationships that determine the current perception of a replica as an evaluation or, on the contrary, the impossibility of such an interpretation. The scientific novelty of the research lies in the fact that estimated interpretation of information is realized in the mental act. Evaluation of activity as a result of thinking structured consciousness, cognitive converted to structures that after contact moves in long-term memory.

Keywords: pedagogical aspect, educational programs, assessment, language education programs, textbooks

И.Ю. Ларионова¹, С.А. Федосова¹

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

ГИДТЕРДІҢ ТІЛДІК ДАЯРЛЫҒЫНДА СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІН БАҒАЛАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақаланың зерттеу мәселесі сөйлеу әрекетін бағалаудың когнитивтік және прагматикалық аспектілерінің педагогикалық аспектілері мәселесі болып табылады. Мақалада диалог сөздің бағалау когнитивтік және прагматиктік аспектінің сұрақтары қарастырылады. Авторлар жағдайды (оқиғаны) бағалауға арналған модель жағдайды экспликациялауда болжауға болатын предикатты және предикатты бағалаудың мәнін жаңартқаннан кейін енгізілген жағдайды қамтитын мысалдарды сипаттайды. Зерттеу мақсаты диалогтық әрекеттестіктің аксиологиялық құрамдас бөлігін прагматикалық зерттеу болып табылады. Бағалау мәлімдемесі жүзеге асырылатын сөйлейтін субъектінің пайымдауын және сыртқы экстралингвистикалық жағдайын құруда қолданылатын өзекті лингвистикалық құралдарды талдау. Әдістеме талдауда коммуникативті жағдайларды есепке алу, әңгімелесушілердің рөлдік мәртебесін ескере отырып, теріс бағалауды бастайтын маңызды диалогтық мәлімдемелер ретінде ұсынылған. Нәтижелер репликаны бағалау ретінде ағымдағы қабылдауды немесе, керісінше, мұндай интерпретацияның мүмкін еместігін анықтайтын тұлғааралық қатынастардың табиғатын зерттеу болып табылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы ақпаратты болжамды интерпретациялаудың психикалық әрекетте жүзеге асуында. Ойлау нәтижесінде белсенділікті бағалау құрылымдық сана, когнитивті байланыстан кейін ұзақ мерзімді жадта қозғалатын құрылымдарға ауысады.

Түйінді сөздер: педагогикалық аспект, білім беру бағдарламалары, бағалау, тілдік білім беру бағдарламалары, оқулықтар

Ларионова И.Ю.¹, Федосова С.А.¹

¹Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЯЗЫКОВОЙ ПОДГОТОВКЕ ГИДОВ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы когнитивного и прагматического аспектов оценивания речевой активности в иноязычной диалогической речи. Исследовательской задачей данной работы является проблема педагогического аспекта когнитивно-прагматических сторон оценки речевой деятельности. Авторы описывают примеры, в которых модель оценки ситуации или события включает в себя предикат прогнозируемой по экспликации оценки ситуации, а ситуация вводится после обновления значения предиката оценки. Цель исследования - практическое изучение педагогического аспекта аксиоматического компонента диалогического взаимодействия определяет анализ языковых средств и субъектов внешних невербальных ситуаций, используемых для построения оценочных высказываний, в которых они осуществляются. Эта методика показана в форме анализа высказываний диалога, начиная с отрицательной оценки, с учетом условий общения, роли собеседника. В результате изучается межличностный аспект, определяющий актуальность распознавания речи как оценки или, наоборот, невозможность оценивания. Научная новизна исследования заключается в том, что выявлены факторы педагогической оценки интерпретации информации, которая реализуется в мыслительном акте.

Ключевые слова: педагогический аспект, образовательные программы, оценка, языковые образовательные программы, учебники

Introduction. Evaluation is a somewhat problematic research topic for linguistic research for two main reasons. First, the dominant position in linguistics is occupied by the analytic nature of the conceptualization of the objective world in the mind as a purely rational person's (individual's) avoidance of the influence of the emotional sphere. Regarding these communicative behaviors (including at the level of self-talk), we mainly studied the mechanisms that rationally regulate interpersonal relationships. Secondly, evaluation is an a priori psychological phenomenon, characterized by the inner world of an individual speaker, which is not always manifested externally, and therefore is difficult to study due to its unpredictability and inconsistency of representations [1 p. 21].

In linguistics, the expansion and introduction of language signs are usually studied separately, and the dialogue process itself is considered as a pure exchange of information carried out by the extension elements of language signs, without taking into account evaluative factors (N.A.Bagdasarov, M.A. Goncharov). Discourse analysis is primarily focused on the study of the "communicative surface" of spontaneous communication and interrelated intentions, perceptions, prior knowledge, which are carried out in the evaluations of the interlocutors in the moment. and does not deal with the study of internal psychological processes. As a result, assumptions are not always included in theoretical formulation systems.

Spontaneous conversational situations are a priori concrete means of communication/implicit expression assessment content that reveal our unique everyday experience of being in a certain emotional state when the interlocutors are individually communicating. Evidence obtained during the exchange of transcripts of interviews is discussed with other interviewees who write evaluation reports, resulting in minimum value judgments. In other words, dialogue emerges as an effective mechanism for evaluating the simulation. The individual implements evaluation reporting by improving axiological engagement in emotional communication with stakeholders.

The practical study of the axiomatic component of interlocutory interaction includes the analysis of the speaker's judgments in which evaluative statements are made, and the real language tools

used in the construction of foreign language situations. The last aspect of the analysis is important in dialogue statements that initiate a negative evaluation, because the conditions of accounting communication, the situation of the role of the interlocutor, the characteristics of interpersonal relations determine the current perception of the replication as an evaluation or vice versa. , this is not possible. such an interpretation.

Methods and materials. Approximate interpretation of information is carried out in mental actions. Structured consciousness is cognition that is transformed into structures that are transferred to long-term memory after communication. As a result, the dialogical activity of the conscious speaking subject begins to work alongside relevant knowledge. As part of the ceremony, an integral picture of the world of values, which determined the linguistic behavior of the speaker of the subject, gradually began to form. This type of world model is constantly revised in the process of conversational activity with other interlocutors. Recognizing the role of evaluation in processing information and shaping our perception of the world, we associate it with subjective categories of human thinking and consciousness [2 p. 14].

In Unison Communication, the problem of objective assessment of model implementation of situations and events and hypothetical situations is the analysis of the implementation of the evaluation of the dissonance model in communication, the identification of the implementation of the model during the evaluation of language games, and the creation of conceptual models. metaphorical assessment of integration.

The interviewer presented three models of expressive evaluation of events or situations in communication. Depending on the level of frequency of the analyzed type of communication, it can be summarized as follows: 1) retrospective model (43.7% of cases); 2) exact model (32.3% of cases); 3) predictive model (24.0% of cases).

We also found an example where the event evaluator model contained a predicate in the event evaluator description, and the predicate contained the event that was inserted after updating the evaluation value. In comparison with predictive models, predicates evaluate situations that are perceived as modified hybrid phenomena by speaking them as a single semantic and comprehensive unit. Assessing situation in this regard depends on implementing assessment [3 p. 27]. In the model, predicates introduce predictive evaluations, as in models with hypothetical simulated states, and form directions in situation/event instances that describe the model. The predictive assumptions made at the end of the syntactic construction have components and which simultaneously constitute one composite unit. This feature of the interaction of predicates that evaluate and evaluate the situation is manifested in the dependence of the last component of the syntactic plan on the first. In other words, one object evaluation model emerges as a combination of descriptions and predictive models that evaluate situations/events. (1) a predicate to model an appropriate evaluation of the situation (event) and (2) a definite formula for evaluating the situation after finding the possibility of evaluating the predicate and (3) formulating and evaluating the situation integrative syntax.

We should also consider conversational speech as the construction of an imaginary situation that turns communication into a comical verbal effect. As a way of making an objective assessment of the situation, this creativity is usually improvisational and one or both fields. According to our observations, this method is implemented in a specific evaluation model and has the following implementation steps, predefined context parameters. 1) start a virtual sentence; 2) verbal/non-verbal support (awareness) of the conversational interaction of the arbiter partner; 3) building imaginary (virtual) worlds of communication; 4) Completion of the negative impact on the world of partners and emotions related to the comic effect, the updated assessment of the objective situation or the initiation of hypothetical judgments in an indirect way.

As part of the structured and pragmatic design process of conversational communication, hypothetical situations stimulate this form of communication and influence the interlocutor's imagination. Studying this area, D. Tannen describes the possible categories of dialogue and monologue realization. The interlocutor refers to the level of awareness discussed about the imagined character-

istics of the speaker, the state of self-reflection. Actualization refers to the imaginary field of discourse analysis. Optimizing difficult interactions between communication participants in accordance with this category or the adopted style of interaction with respect to the virtual.

Results. The process of story telling is very dependent on the conscious attitude of the interlocutor, his attitude to the story. As evidence we have gathered, virtual feedback on true phase-aware response potentials can be done in two ways.

- Initiation signals approval of hypothetical judgments by non-verbal reaction (smile, laugh);
- Expansion of the content of this judgment by subsequent clarifications by reacting companion (usually having some character).

The term "signals approval" we borrowed from the work of H. Sachs, analysis of speech genre joke. In this paper, under the "signals approval" means a range of discursive nonverbal means, responsive elected interlocutor in manifestations of his reaction to a joke

When reacting the source signals we updated by the endorsement at judgment contained in the originating replica, the initiator of communication, usually extends this situation by new facts in his dialogical replica. Signals approval, expressed companion, become a stimulus for this destination willingness to listen to the continuation of a hypothetical situation, the more that hypothetical in spontaneous communication becomes a humorous character. However, signals approval may indirectly express evaluation of the simulated target a hypothetical situation.

Signals expressed responsive interlocutor, mark the end of the phase of approval of a hypothetical judgment. If this proposition receives spontaneous dialogical communication logical continuation, the ability to exercise one of the following passages of dialogue (see Table 1. Spontaneous dialogical communication logical continuation).

Table 1 - *Spontaneous dialogical communication logical continuation*

1	The author of a hypothetical judgment in a subsequent replica implements another hypothetical proposition;
2	Interlocutor responds after approving reaction logically hypothetical proposition;
3	With three companions: listen to the interlocutor logically hypothetical judgments, presented the initiator of communication, after reacting interviewee expressed approval for this proposition.

Responsive to the source after the initiation of a hypothetical judgment may respond with silence, without expressing thus marks the approval of this judgment. In this case, the implementation model of a hypothetical judgment the purpose of expressing an objective assessment of the situation is moving from Phase 1 to Phase 3, i.e. designing a virtual, imaginary world. The final phase involves the simulation of hypothetical judgments are three ways to implement: the contemplation of a surreal situation, the sudden cessation of its deployment or shared laughter. Calling a friend to contemplate hypothetical situation sender at the same time makes an estimate of the actual situation, relevant to this dialogic communication [4 p. 18].

The collected factual material suggests that when in dialogue speech is realized with affective statement implicitly negative estimated value, this statement is interpreted as disapproval of the listener object speech. Dissonant nature in this case becomes apparent, despite the fact that the replica does not express the speaker's negative attitude to the subject of the question. In the dialogic communication - with the development of dialogical activity speaking - there is increased expression of disapproval of the object language.

In order to explain the phenomenon to imply the relationship of the speaker to the other party once again turn to the theory of evaluation of the interlocutor, namely to its aspect, which is directly related to expressed values the process of dialogic interaction interlocutors not only relevant information. As a rule, they give affective contours of what is the subject of the conversation, in varying degrees logical emphasis on the nature of the relationship with the partner communication, display a

sense of intensity, evaluation senses. These features dialogic communication pronounced in stylistic transformations of language material, including language game. It is noted that the scope of creative communication activity of the speaker and the listener fall, in particular, the model of building words, namely the transformation of their speech, in which there occasionalisms, the value of which can easily deduced from the context of the current communication.

Marked stylistic transformation models suggest a deliberate play on words that attention on estimated interlocutors sense, since violate common usage model of building and sustainable form units. When updating the assessment of meaning such models involve usually of secondary importance producing form, resulting in spontaneous "invent" occasional words, the transformation of phraseological adhesions (idioms), whose values are in current communication clarifies relevant evaluative meanings. Stylistic means of language form a potential source for creativity interlocutors in dialogic communication. It is obvious that this form of art is different manifestations of spontaneity [5 p. 77].

At the heart of our research model generation metaphorical evaluation process of conceptual integration is the following hypothesis: to the metaphor used in the evaluation of spontaneous dialogical communication in a comic function, it is necessary to note was focused on two (or more) input spaces. This process, in turn, metaphor provides participants with the opportunity to emphasize the boundaries of communication between these spaces, to submit additional comments on their dissimilarity.

- A non-verbal response (smile, laughter) that confirms the onset of virtual consideration
- This is an extension of the partner's judgment to which they respond with an additional explanation (usually some characteristic).

The term "confirmation signal" is derived from H. Sachs' analysis of humor in the genre of speech. In this article, "confirmation signal" is understood as a sensitively selected interlocutor in the form of a response to a series of discursive non-verbal means, humor.

When responding to a source signal, decisions that exist in the source copy are checked and updated, and the initiator of the communication usually extends this situation with new facts in the dialog copy. The expressed companion, the sign of approval, is the motivator ready to hear the continuation of the virtual situation, and in spontaneous communication the virtual becomes an interesting character. However, signal confirmation can indirectly represent a rough situational assessment of a simulated target.

A signal from a trusted interlocutor marks the end of the phase of verifying hypothetical judgments. If this proposal itself has a logical continuity of conversational communication, one of the following dialogue fragments can be implemented:

- In the next copy, the author of the hypothetical sentence makes another hypothetical proposal.
- Contacts respond after accepting logical virtual suggestions.
- With 3 companions: After listening to the interlocutor's logical hypothetical reasoning, presenting the conversation initiator, responding, the interlocutor approved this proposal [6 p. 81].

Once a hypothetical judgment is initiated, a response to the source may respond by default without indicating that the judgment has been approved. In this case, the goal of the hypothetical judgment implementation model is to express an objective assessment of the situation, i.e. to move from step 1 to step 3, i.e. to design a hypothetical virtual world. The final step involves the simulation of hypothetical judgments. Three implementations: thinking about surreal situations, suddenly stopping application, or general laughter. Inviting a friend to think about the sender of a hypothetical situation, at the same time assuming a real situation related to this conversational communication.

Looking at the collected factual data, if an emotional expression is made in a conversational utterance with an indirect negative evaluation, this statement is interpreted as rejecting the utterance of the listener. In this case, dissonance is evident, despite the fact that the response does not indicate a negative attitude of the speaker towards the subject of the question. In conversational communica-

tion - with the development of conversational activity, the expression of dissatisfaction with the target language increases [7 p. 54].

To explain the phenomenon of the speaker's attitude towards the other person, we return once again to the theory of interlocutor evaluation, that is, the aspect directly related to the value expressed as well as the process of dialogue interaction of the interlocutor. As a rule, they give an impressive outline of the topic of conversation, emphasize the nature of the relationship with a partner to varying degrees, and show intensity and a sense of evaluation. Characteristics of such conversational communication are manifested in stylistic changes in linguistic material, including verbal play. As mentioned, the extent of the creative communicative activity of the speaker and listener, especially word-building models, i.e. altering speech, the value of which can be easily determined from the context. current contact.

The indicated model of stylistic transformation suggests intentional play on words that focuses on the expected interlocutor and breaks common usage patterns of compositional and stable morphological units. When updating semantic evaluation, these models usually include a form of secondary importance, as a result of which they "invent" themselves arbitrary words, phrase combinations of current contact (idioms).) change determines its evaluation value. The stylistic tools of language are a potential resource for the creativity of interlocutors in conversational communication. As you can see, this art form is another form of spontaneity.

Based on our research model, the metaphorical evaluation process of the concept integration process is hypothesized as follows. input field. This process empowers those who engage in metaphor.

In the process of creating a cartoon sense, the concept integration model incorporates the existing metaphor input field. In the next communication process, we activated the interlocutor to improve the comic. The analysis of the spoken discourses in this chapter showed that the assumed metaphor has a comedic effect and elicits communicative laughter from the participants when drawing attention to two concepts related to the modeling metaphor. Intentionally or unintentionally talk about the topic - distinguish the areas under this metaphor, emphasize the diversity of these areas. Similarly, the tension between the two initiatives defines their boundaries and in turn leads to comics. Metaphorical processes are also observed in conversational forms of communication. Aspects that refer to one of the input spaces in the further process of communication "break" the conceptual unity in the formation of a metaphor. In other words, fusion is the reverse process of conceptual integration. This study showed that reasoning in different linguistic tools depends on the current state of attention: there are important pragmatic and cognitive properties between the interlocutor data objects, which in turn affect the interaction. the influencer focuses on information about specific objects in the external world. taking this is a strong position (i.e., a topic of discussion). Incorporating evaluative values and meaning, feelings are the product of a strong connection between linguistic consciousness and the interlocutor's behavior. In this regard, interaction partners who appear at the implementation level of spoken language perception tend to implement meaning and emotional content for a given conversational interaction. Continuing to evaluate conversations is fruitful for social communities of authentic reflection, as not only the voices of callers, but also their attitudes and cultural realities emerge. In this context, dialogue analysis is interpreted as an important field of creative interpretation of this interactive process. The addressee deciphers the statement at different levels, connects his life and ideological position, and tries to understand why the speech has an effect. However, the fact that the listening subject begins by saying "suitable" is determined by the emotional background of subsequent conversational interactions.

In this case, the ratio of the estimated transform myself and others, rather than manifesting their immanent connection as otherwise forming a unity which in the current context of communication forms a dialogic space evaluative sense of being [8 p. 29].

Practical interaction A basic form of easy communication provides modeling of language images. The first interviewer verbally describes the proposed method, while the second interviewer rec-

reates the source and interprets the images for current evaluation data, additions, and details. Emotions based on the practicality of the image that evaluates the conveyed meaning and the ability to connect the cognitive other image with the listener's mind are manifested by reflecting fragments of the objective situation. The game implementation model makes clear assumptions at the beginning of the judgments, which do not reflect the experienced interlocutor and are completely related to the imaginary present field of easy communication. Event-filled hypotheticals are contextual interactions with predetermined situations.

Modeling imaginary reflections, usually of a humorous nature, are ritualized interlocutors who perform various functions of a cultural and interpersonal nature. During this simulation, the historical and cultural knowledge that is the basis for assessing the real situation is usually updated. As a result, communication will have a harmonious character [9 p. 77].

In addition, it is necessary to consider the problem of communication methods that help to evaluate interactive addition and subtraction in conversations that reveal the problem of verbal interaction. In other words, it is directly expressed in the process of solving problems through the presumption of non-verbal dialogue in itself and helps to increase or decrease part of this communication depending on the context of communication.

Discussion. Observations show that in dissonant communication, the interlocutor mainly includes more emotional statements and thoughts than the initiator of the conversation. The latter relied on statements containing high positive or negative site ratings.

We examined the interaction between what was calculated and what was produced by this metaphorical effect. In particular, the phenomenon of duality and tension between the boundaries of the input space was found to be the key to the method of creating a comic effect in the supposed metaphorical conversational communication. In scientific literature and linguistics, it is emphasized that two characters must overlap and contrast at the same time in order for the text to be read as a cartoon [10 p. 25].

As for some characteristics of the use of information translation theory, humanity, like any other culture or tribe, has a vested interest in intercultural communication and its development. Since language is a basic cultural unit and is diverse, members of these cultures use foreign as well as their native languages to communicate and build relationships in academic fields. Differences between the English and Russian-speaking cultures can cause translators to encounter difficult words, idioms and proverbs, as well as academic terminology. When these difficulties arise, translators (whose knowledge is complemented by scientific subject recognition in the native language) seek to use translational information theory, which is in great demand in such cases. Undoubtedly, there is also the cognitive aspect of translation, the interpretation of information from one language to another, as well as the equivalent selection of lexical units. A cognitively distinctive feature of information theory is the encounter of minds across cultures, which emphasizes the importance of diverse knowledge about the environment. From the cognitive aspect of the translator, using information theory, the most dynamic method is to construct the translator's previously acquired knowledge into a different language depending on the situation [11 p.18].

In order to fully understand the relationship between information theory and cognitive aspects, we consider the definitions of these terms from the translator's point of view, based on his own experience with unfamiliar topics in Russian-English translation. Information theory (for Russian-speaking translators who can translate academics from English to Russian and vice versa) can be defined as previous experience of translating or studying English or Russian lexical units. A development that can be used from time to time in the professional field. At the same time, for translators, the cognitive aspect is almost all acts of exchanging information, that is, communication. In this regard, the translator can receive the information, analyze the information, translate the lexical units, and thus have the advantages of both sides of the negotiation at the same time, as they have no idea of the whole idea of the subject matter. It transmits information to non-recipients with consciousness. On the subject in any language. Information theory (just like translation theory) forces

translators to make decisions about the semantic message of a given data. Only here the translator decides which important information and which parts of the original text can be omitted and what can be added to the translated content. Following decisions regarding the cognitive aspects of translation (post-translational analysis of work), translators analyze incoming and outgoing content and then expand their vocabularies to improve future background in further uses of information theory. translation. Translators can use any unknown and translatable content as a learning platform to reduce subject leakage, including vocabulary from unknown areas.

From first viewing of this academic text, Russian translators analyze the text and word combinations lexically to reveal key ideas and information. Attempting to pass this text as information theory cannot lead to semantic misunderstandings. "Evolution is the complexity of the process by which living organisms appear on Earth, expanding and modifying as a result of changes in form and function. Human evolution is the biological and cultural development of the species *Homo sapiens*. The translational slogans of information theory apply to terms in all languages. It is the use of scientific popular terms as "evolution" in the work of translators due to the familiar academic definition of , in which case the familiar terms of English academic dictionaries and Russian translators occupy the main semantic basis of information reproduced in English culture. Due to the phenomenon, information in Russian has been partially removed in English: "*Homosapiens ili chelovek*" should only be translated as "*Homosapiens*", which already has the correct meaning of human in English-speaking cultures.

In this example of an academic text, translational information theory helped gather basic vocabulary, reiterate ideas about terminology, and establish relationships between lexical units in Russian and English. The most important and effective position of the theory of information translation is the conclusion that the transition from one language to another is carried out at the level of cognitive information. Therefore, when we define translation as a way of studying the world, we can assume that the mobility of translation theory is not only the semantic knowledge of linguistic units, but also its applicability in the field of world knowledge. In the framework of this study, all communication processes involving foreign languages are cognitive aspects for translators who have experience in cross-cultural communication in the field of academic texts [12 p.3].

The question of the relationship between language, culture and speakers is the main issue of modern linguistics. Many researchers have described this problem as "anthropological". Language is a reflection of mass culture, a means of transmitting cultural values from generation to generation, and the main source of knowledge. All linguistics in the field of linguistic semantics deals with the interrelationship of the concepts of language, culture and personality, because language parameters a person's perception of the world and the rules of everyday behavior. At the same time, the globalization of cultures makes the concept of intercultural communication more relevant. New research is devoted to the problems of intercultural communication in many fields, such as linguistics, literary studies, cultural studies, sociology and psychology. The political and social conditions of modern society create the problem of adequate communication, but adequate communication is possible only in conditions of mutual understanding between representatives of different cultures who speak different languages. According to S. Ter-Minasova, communication between two or more people is, first of all, communication based on mutual understanding. The theoretical field of translation includes general translation theory and partial (special) translation theory. The second is moderately restrictive (i.e., human translation theory as opposed to machine translation, or written translation as opposed to oral translation), domain-limited (i.e., a specific language or cultural group, limited to a particular language stage or level) and restricted. text type. (e.g. Bible translation), time constraints (e.g. ancient text translation), or problem constraints (e.g. metaphorical or idiomatic translation). Theoretical translation or general translation theories use the findings of descriptive translation studies to discover principles, develop theories, and establish models that serve to explain and predict what translation and translation are and what they will be in the future. this.

Parts of Translation Theory:

Moderately limited theories are further subdivided into human translation and machine translation, depending on whether the translation is oral or written, sequential or simultaneous.

Domain-limited theories are limited to a particular language or culture.

Level-limited theories are limited to certain levels of words or sentences.

Limited text type theory analyzes specific types or genres of discourse. Literary texts, technical notes, etc.

A time-limited theory refers to a theory that is limited to a specific time frame and time period [13 p.128].

Problem-limited theories address specific problems, such as the existence of equivalence or the universality of translated languages.

Conclusion. Research in the area focuses on specific periods of translation activities and nature, causes and consequences of these activities. One major focus is on the history and theory of Chinese and European translation from the past centuries. What was translated, by whom and for what purpose, the emergence of oriental studies as an academic discipline, changes in the theory of translation during that period, and so on. The emergence of a racist discourse claiming European superiority. A second stream examines Italy, particularly its cultural politics, and publishing industry from a translational perspective. The third direction is the role of translation in the dissemination of scientific ideas, and now special attention is paid to the translation of scientific articles.

Since the term "equivalent" is used widely outside the research field, it may be useful to start with a general definition of the concept before turning to more specific concepts. For languages, there are no two absolute substitutes for the same language. Of course, no two words have the same meaning in both languages. Translations involve at least two languages, each of which has its own phonology, grammar, vocabulary, ways of expressing experiences, and different cultures that reflect different cultures, so any translation reflects the meaning of the original text to some extent. Reflects Any "loss" or damage. In other words, it is impossible to establish an absolute unity between the source text and the target text. Therefore, it can be said that equivalence in translation should not be approached as a search for identity, but as a method of similarity or approximation, which naturally suggests that different disciplines can establish equivalence between source and target texts. on a different level than the language level. That is, different translation equivalences such as phonological equivalence, phonological equivalence, morphological equivalence, lexical equivalence, syntactic equivalence, semantic equivalence can be implemented between the original text and the target sentence.

Visual translation research is a field of scientific activity and science that directly affects problems of a theoretical and practical nature. Methodological discussions are complemented by various case studies of different scales and levels, emphasizing the need to contextualize everything we want to focus on.

Roughly speaking, theories of human translation can be divided into three main groups, which are usually called transformative approaches, learner approaches and communicative approaches [14 p. 104] is a name.

Theories of transformation may have different names, but they all have one thing in common. The conversion process is called conversion. According to the translation approach, translation is seen as the transformation of objects and structures from the source language into the target language. Within the group of theories that embrace transformative practice, a dividing line is sometimes drawn between transformation and equivalence. According to this interpretation, translation begins at the syntactic level, when a change occurs, that is, we change the order of words during translation. Variations of different levels are equivalent. For example, it is equivalent to replacing words in the language with words in the original language. In the transformative approach, we distinguish three levels of substitution: morphological equivalence, lexical equivalence, syntactic equivalence and/or transformation.

In modern linguistics, there are various types outside the implementation system (types of speech and cognitive thinking, professional activity, ethnolinguistic culture, etc.). All this is undeniable and a deeper perspective on their research.

References

1. Fedorenko, A.K. *Osobennosti vyrazheniya ekspressivnosti v replikah muzhchin i zhenshchin. Voprosy social'no-gumanitarnykh nauk: nauchno-prakticheskij zhurnal.* - Rostov n/D, 2019. - # 1-2, 9
2. Bojko, A.K. *Obosnovanie diskursivnogo podhoda k osmysleniyu lingvokul'turologicheskikh osobennostej povedeniya muzhchin i zhenshchin. YAzyk. Kommunikaciya. Obrazovanie: Uchenye zapiski Rostovskogo gosudarstvennogo ekonomicheskogo universiteta «RINH». Voprosy lingvistiki.* - Rostov n/D, 2021. - Vyp. 10.
3. Lazarev, V.A. *Dialogicheskaya kommunikaciya v aspekte ocenochnoj deyatel'nosti sobesednikov. Aktual'nye napravleniya nauchnykh issledovanij XXI veka: teoriya i praktika: materialy Mezhdunarodnoj zaochnoj nauchno-prakticheskoy konferencii.* - Voronezh: VGLA, 2020. - # 1, 6
4. Shamova T.I. *Upravlenie obrazovatel'nymi sistemami / T. I. SHamova, P. I. Tret'yakov, N. P. Kapustin; pod red. T. I. SHamovoj.* - M.: Akademiya, 2020. - 384 s.
5. Hutorskoy A.V. *Metodika lichnostno-orientirovannogo obucheniya. Kak obuchat' vsekh poraznomu?: posobie dlya uchitelya / A. V. Hutorskoy.* - M.: Vlados-Press, 2021. - 383 s.
6. Asmolov A.G. *Obrazovanie – eto proektirovanie budushchego / A.G. Asmolov // Obrazovatel'naya politika.* - 2018. - # 4. - S. 2-5.
7. Asmolov A.G. *Obrazovanie kak cennostnoe polaganie sotrudnichestva i svobodnogo razvitiya lichnosti / A.G. Asmolov // Novye cennosti obrazovaniya.* - 2021. - Vyp. 5-6. - S. 5-11.
8. Robskij V. *Pedagogicheskaya refleksiya / V. Robskij // Direktor shkoly.* - 2019. - # 6. - S.23-30.
9. Abdykalykova A.M. *Formirovanie diskursivnoj kompetencii studentov yazykovykh vuzov na osnove sovremennykh internet-tehnologij / I.A. Evstigneeva // YAzyk i kul'tura.* - 2019. - # 1 (21). - S. 74–82.
10. Pun S.W. *The educational applications of podcasts / S. W. Pun // In Hong Kong Association for Computer Education 2016 Year Book.* – 2020. – P. 23–28
11. Krasil'nikova E.V. *Metodika formirovaniya lingvo-professional'noj kompetencii u budushchih gidov-perevodchikov v sisteme dopolnitel'nogo professional'nogo obrazovaniya: avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 / GOU VPO «Yaroslavskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet imeni K.D. Ushinskogo». -Yaroslavl', 2021. - 24 s.*
12. Pendyuhova G.K. *Metodologicheskie osnovy formatirovaniya inoyazychnoj professional'no-kommunikativnoj kompetencii v neyazykovom vuze: avtoref. dis. ... kand. ped. nauk.* - M., 2019. - 17 s.
13. Prudnikova N.N. *Formirovanie inoyazychnoj kompetencii studentov v rusle kompleksnogo podhoda k interaktivnomu metodu // Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta im. N. I. Vavilova.* - 2020. -# 6. - S. 127-131.
14. Apanasyuk L.A., Kireeva I.A. *Postanovka problemy mezhkul'turnoj pedagogicheskoy integracii specialistov neyazykovogo profilya // Nauchnaya zhizn'.* - 2020. - # 5. - S. 104-105.

A. Nosko¹, D.B. Shayakhmetova¹

*¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

ORGANIZATION OF DUAL EDUCATION IN THE TRAINING OF FOREIGN LANGUAGE TEACHERS IN KAZAKHSTAN

Abstract

The concept of dual education has gained worldwide recognition as an effective means of developing highly qualified personnel. Kazakhstan, as a country committed to this goal, has also adopted this model. This paper specifically delves into the organization of dual education in the context of training foreign language teachers. It aims to provide a brief overview of the current state of dual education in Kazakhstan's higher education institutions, particularly at Abai KazNPU. Additionally, the paper presents the results of a survey of graduates who underwent dual training, revealing their perspectives on the effectiveness and impact of this approach on their career prospects.

Keywords: dual education, foreign language teachers, dual trainings.

Носко А.,¹ Шаяхметова Д.Б.¹

*¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

ОРГАНИЗАЦИЯ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПРИ ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Концепция дуального образования получила признание во всем мире как эффективное средство подготовки высококвалифицированных кадров. Казахстан, стремящийся к развитию высококвалифицированных кадров, также принял эту модель обучения. Эта статья посвящена организации дуального образования в контексте подготовки преподавателей иностранных языков. Ее цель - дать краткий обзор текущего состояния дуального образования в казахстанских вузах, в частности в КазНПУ имени Абая. Кроме того, статья содержит результаты опроса выпускников, прошедших дуальное обучение, в которых они высказывают свое мнение об эффективности и влиянии данного подхода на их карьеру.

Ключевые слова: дуальное образование, учитель иностранных языков, дуальное обучение

А. Носко,¹ Д.Б. Шаяхметова¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАНДА ШЕТ ТІЛДЕРІ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУ КЕЗІНДЕ ДУАЛЬДЫ БІЛІМ БЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа

Дуальды білім беру тұжырымдамасы жоғары білікті кадрларды даярлаудың тиімді құралы ретінде бүкіл әлемде танылды. Жоғары білікті кадрларды дамытуға ұмтылған Қазақстан да оқытудың осы үлгісін қабылдады. Бұл мақала шет тілдері мұғалімдерін даярлау контекстінде дуальды білім беруді ұйымдастыруға арналған. Оның мақсаты-қазақстандық жоғары оқу орындарында, атап айтқанда Абай атындағы ҚазҰПУ-да дуальды білім берудің ағымдағы

жай-күйіне қысқаша шолу жасау. Сонымен қатар, мақалада дуальды оқытудан өткен түлектердің сауалнамасының нәтижелері келтірілген, онда олар осы тәсілдің тиімділігі мен олардың мансабына әсері туралы өз пікірлерін айтады.

Түйін сөздер: дуалды білім беру, шет тілдері мұғалімі, дуалды оқыту

Introduction. Considering the factors of a constantly changing society, as well as the structural changes in the field of production and consequently higher education, it has become necessary to rethink the training of future professionals and the placement of competent and competitive personnel in the labor market. Based on the dictates of the free market, it is necessary to use teaching methods that promote the development of the professional qualities of students, already during the training itself [1].

Such conclusions were reached in Germany in the XIX century, and in the XX century, the German approach to education became the leading element in the preparation of future specialists [2]. This system implied the organization of theoretical training under the wing of a higher educational institution and practical, which was implemented in cooperation with enterprises. This model of education that combines theoretical and practical training of future specialists is called dual education

Following Germany's success in training high-quality professionals, other European countries began to adopt the German experience. This was followed by a further spread of this model outside Europe.

In the era of independence of the Republic of Kazakhstan, models of dual education began to be gradually introduced. During the last decade, aspects of dual education have been outlined in the labor code and regulatory documents of the Republic of Kazakhstan, allowing virtually unhindered training of workers under this model [3]. Of course, it is impossible to fully adopt the standards of the German system to the realities of Kazakhstan, but it is worth noting that we are developing and adopting this model, taking into account national peculiarities [4].

Educational institutions of specialized secondary training and higher education institutions play a key role in the formation and adoption of the experience. One such example is Abai University, which has begun to use dual training specialists since 2019 and has achieved significant success in the employment of its graduates [5].

The purpose of this article is to show and analyze how effective the experience of implementing the dual model among the 4th year students, specialty of foreign language teachers, in the framework of the annual practical training in cooperation between schools of Almaty and KazNPU is and whether these innovations were justified.

Methods and materials. In this article were used quantitative methods (questioning and observation) that made it possible to come to further conclusions. Questionnaires were administered to 24 intern students from both Russian and Kazakh-speaking schools. The given article was written based on the student's actual experience in a Faculty of Foreign Languages.

Results. These questions were given to the graduates of KazNPU 2021, who took dual training in the 4th year. The year-long internship took place in public schools such as #35, #18, #120, #9, etc.

The questionnaire showed the following results:

What do you think of the internship organized by the university in the school where you worked? Как Вы оцениваете организованную п...итетом в той школе, в которой Вы работали?

24 responses

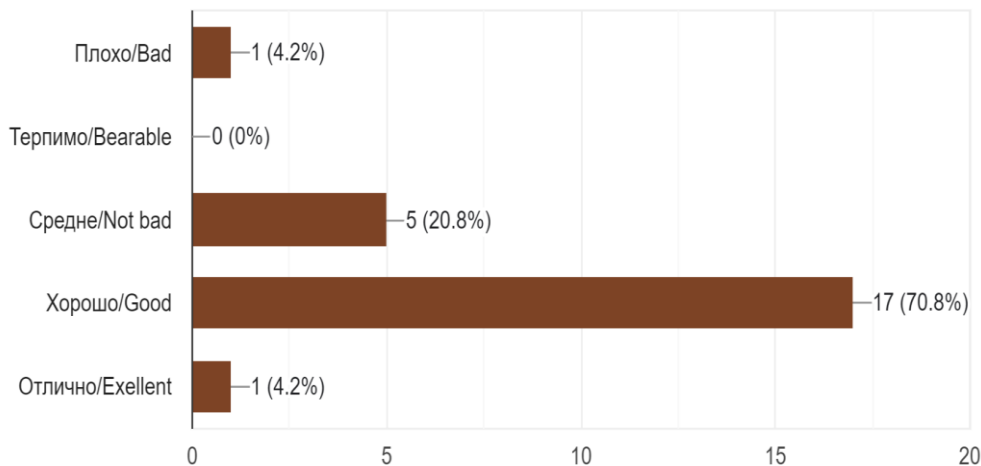

Table 1 “What do you think of the internship organized by the university in the school where you worked”

Table 1 demonstrates the responses of the intern students. They responded how satisfied they were with the internship organization based on their experience.

Of the 23 students surveyed, 17 students felt positive about the arrangement of their internship.

Were you able to put your theoretical knowledge into practice? Смогли ли Вы реализовать полученные теоретические знания на практике?

24 responses

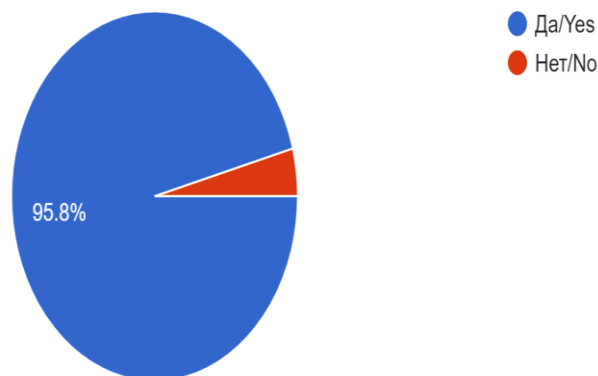

Table 2

Next question was connected to the student's ability to use theoretical knowledge. 95.8% of respondents answered "Yes". Consequently, the application of their theoretical knowledge was achieved.

Were you able to become a full-fledged teacher after practicing at the exact school where you practiced? Смогли ли Вы стать полноценным у...ки именно той школы, где Вы практиковались?

24 responses

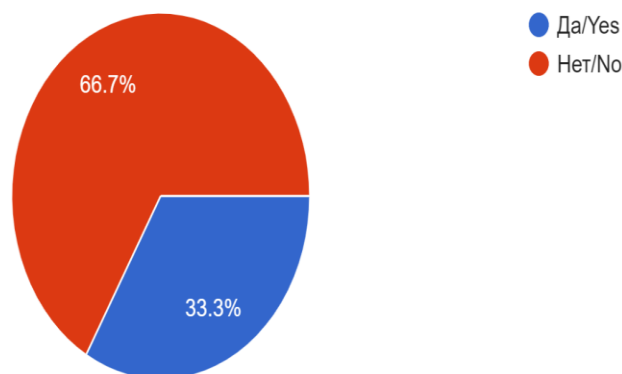

Table 3 “*Were you able to become a full-fledged teacher after practicing at the exact school where you practiced*”

The third question shows the percentage of respondents who were able to become an employee of the educational institution directly where they interned. After successfully completing the internship, 66.7% of the students were not able to get a job at the place where they interned, 33.3% were able to.

Have you become a teacher in another school? Стали ли Вы учителем другой школы?

23 responses

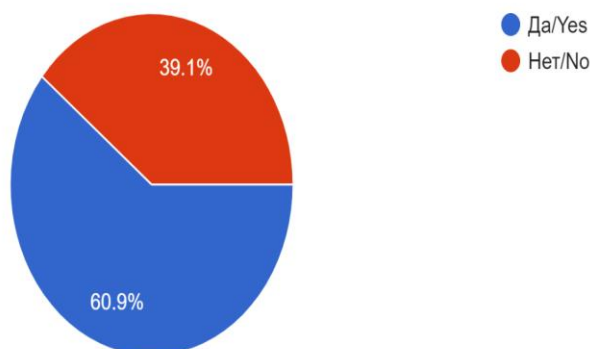

Table 4 “*Have you become a teacher in another school*”

This table indicates the results in which internship students were able to become employees of an educational institution, but not of the place where they interned.

How do you feel about the dual model of education? Как вы относитесь к дуальной модели образования?

24 responses

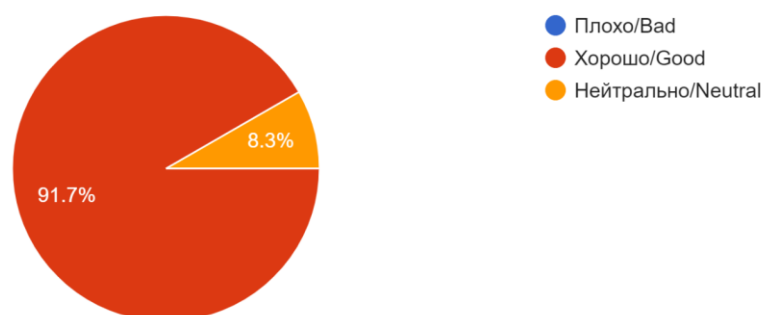

Table 5 "How do you feel about the dual model of education"

In the last question, the majority of students (91.7%) responded that they felt "Good" about the dual education system. And a small portion (8.3%) responded as "Neutral"

Thus, based on the data presented above, it can be assumed that the adoption of the model of dual education, based on Kazakh National Pedagogical University (KazNPU) and public schools in Almaty, justified its potential, as well as revealed positive dynamics of the inclusion of dual model in the full-fledged apparatus of higher education in the Republic of Kazakhstan.

Given the small representativeness, it is important to note that further in-depth study of this problem may result in differences in the data.

Discussion. As a leading institution in pedagogical education in Kazakhstan, KazNPU is committed to continually improving and updating its approach to higher education. In pursuit of this goal, the university has been gradually introducing elements of dual education since 2019 [6], which is now becoming an integral part of the training of future specialists.

The benefits of implementing this model are clear: students not only gain professional experience but also work experience, making them more desirable to potential employers in the labor market. The university has conducted internships with students of different specialties, including foreign language teachers, for a year without interrupting their regular university classes.

The internship itself took place for one year, during which the students conducted full-fledged lessons, wrote plans and reports on their work, performed the duties of a class teacher, and had the opportunity to get acquainted with the internal documentation of the school.

It is important to note that the implementation of dual education is not without its challenges. The university must find suitable schools and employers to provide practical training for students. Additionally, the quality of the practical training may vary, which can impact the overall quality of the dual education system. However, with proper planning and implementation, the university's efforts to introduce elements of dual education can significantly improve the quality of vocational education and training for future specialists in Kazakhstan.

Overall, KazNPU's efforts to introduce elements of dual education into its curriculum are a positive step towards providing students with valuable practical experience and improving the quality of higher education in Kazakhstan.

Conclusion. In this difficult training of highly qualified personnel, the dual system of education has long been recognized worldwide. And in spite of the fact that in Kazakhstan the process of implementation of dual education is only just laid down, it already provides an excellent opportunity to ensure a high percentage of university graduates employment, who at the end of practice almost entirely meet the requirements of the employer.

The dual system of education in Kazakhstan provides an excellent opportunity to ensure a high percentage of university graduates' employment. After completing their dual education training and practice, many graduates meet the requirements of their employers. A survey of Abai University graduates shows that over 30% of respondents gained the necessary skills and qualifications to secure employment after completing their dual training.

While the implementation of dual education is still in its early stages in Kazakhstan, it is already showing promising results, and with proper planning and implementation, it has the potential to significantly improve the quality of vocational education and training in the country.

References:

1. *Globalnyy rost: Mozhet li proizvoditelnost spasti polozheniye v stareyushchem mire? Uchebnyy resurs.* 2015.

URL: <https://studyres.com/doc/16387990/global-growth--can-productivity-save-the-day-in-an> Accessed on 20.09.2022.

2. Jarausch, K. H. (1986). *The Old "New History of Education": A German Reconsideration.* *History of Education Quarterly*, 26(2), 225.

3. *Pravila organizatsii dualnogo obucheniya. Ustanovleny prikazom Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 21 yanvarya 2016 goda.* URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013422> Accessed on 20.09.2022.

4. L.I. Kashuk, K.B. Taybupenov. *Modeli dualnogo obrazovaniya i opyt ikh primeneniya v Respublike Kazakhstan. Innovatsionnyy Evraziyskiy universitet, Pavlodar.* 2017. s.34-37

5. *Realizatsiya dualnogo obrazovaniya v Kazakhskom natsionalnom pedagogicheskom universitete imeni Abaya.* URL: <https://www.kaznpu.kz/ru/11469/news/> Accessed on 20.09.2022.

6. *Strategiya razvitiya "Universiteta Abaya" na 2022-2025 gody. Almaty, 2021. Razdel 1 - Universitet Abaya segodnya, str.3*

Список использованной литературы

1. *Глобальный рост: Может ли производительность спасти положение в стареющем мире? Учебный ресурс.* 2015.

URL: <https://studyres.com/doc/16387990/global-growth--can-productivity-save-the-day-in-an> Accessed on 20.09.2022.

2. Jarausch, K. H. (1986). *The Old "New History of Education": A German Reconsideration.* *History of Education Quarterly*, 26(2), 225.

3. *Правила организации дуального обучения. Установлены приказом Министерства образования и науки Республики Казахстан от 21 января 2016 года.* URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013422> Accessed on 20.09.2022.

4. Л.И. Кашук, К.Б. Тайбупенов, *Модели дуального образования и опыт их применения в Республике Казахстан, Инновационный Евразийский университет, Павлодар, 2017, с.34-37*

5. *Реализация дуального образования в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая.* URL: <https://www.kaznpu.kz/ru/11469/news/> Accessed on 20.09.2022.

6. *Стратегия развития "Университета Абая" на 2022-2025 годы. Алматы, 2021. Раздел 1 - Университет Абая сегодня, стр.3*

Танкибаева М.Х.¹, Канабек М.Ж.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ЕРЕСЕК ЖАСТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚАБІЛЕТТЕРІ МЕН ДАҒДЫЛАРЫ ЖӘНЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІ ТӘСІЛДЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынас дағдылары мен дағдыларының нақты мәселелері талданады. Жоғары сынып оқушыларының коммуникативті дағдылары мен құзыреттіліктерін дамыту өзекті мәселе болып табылады. Білім мен дағдының қалыптасу деңгейі балалардың білім алуына ғана емес, өміріне де әсер етеді. Дағдылар мен нәтижелер іс-тәжірибеде қалыптасады, ал коммуникативті дағдылар мектептегі және сабақтан тыс уақытта оқушылар арасындағы қарым-қатынас процесінде кездесіп, дамиды.

Кілт сөздер: дағдылар, қабілет, құзіреттілік, коммуникативтік әдіс, қарым-қатынас, тілді үйрену, функционалдылық.

Tankibaeva M.¹, Kanabek M.¹

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

COMMUNICATION ABILITIES AND SKILLS OF OLDER STUDENTS AND COM- MUNICATIVE APPROACHES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Annotation

This article analyzes the real problems of communication skills and abilities of high school students. The development of communication skills and competencies of high school students is an urgent problem. The level of development of knowledge and skills affects not only the education of children, but also life. Skills and results are developed in practice, and communication skills are encountered and developed in the process of communication between students at school and outside of school hours.

Key words: skills, abilities, competence, communicative method, communication, language learning, functionality.

Танкибаева М.Х.¹, Канабек М.Ж.¹

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан*

КОММУНИКАТИВНЫЕ СПОСОБНОСТИ И НАВЫКИ СТАРШИХ ШКОЛЬНИКОВ И КОММУНИКАТИВНЫЕ ПОДХОДЫ В ОБУЧЕНИИ ИНО- СТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В данной статье анализируются реальные проблемы коммуникативных навыков и умений учащихся старших классов. Развитие коммуникативных навыков и компетенций старшеклассников является актуальной проблемой. Уровень развития знаний и умений влияет не только на обучение детей, но и на жизнь. Навыки и результаты вырабатываются на практике, а коммуникативные навыки встречаются и развиваются в процессе общения учащихся в школе и во внеурочное время.

Ключевые слова: навыки, умения, компетентность, коммуникативный метод, общение, изучение языка, функциональность.

Введение. В развитии современной высшей школы научное сообщество обращает внимание на принципы направленности коммуникации в виде методов. Назначение этого принципа включает в себя достижение нескольких целей, важнейшей из которых является обеспечение того, чтобы человек высказывал свое мнение и прислушивался к мнению других. В начальной школе ребенок начинает учиться эффективно общаться, сталкивается с проблемой решения трудных задач. В школьном сообществе у него есть масса возможностей непреднамеренно использовать разные способы, способы общения со взрослыми и своими друзьями, благодаря своим произвольным навыкам. Отношения старшеклассника становятся школой отношений. Коммуникативные навыки и способности тесно связаны с коммуникативными навыками. В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольш показывает примеры общения и способность сохранять адекватные знания в новых социальных ситуациях, культурные нормы и барьеры в общении, обычаи, традиции в сфере общения, знание этикета и профессии.

К характеристикам коммуникативных способностей старшеклассников относятся:

- эмпатия (стремление к созданию эмоциональной связи в процессе общения, способность понимать эмоции собеседника);

- творческая деятельность (умение использовать ранее приобретенные коммуникативные навыки, умения и навыки в новых коммуникативных ситуациях, создание легитимных способов общения с легитимными людьми, лидерство во взаимоотношениях со взрослыми и сверстниками, активная работа в конфликтных ситуациях, общение - с помощью слов и способы общения словами в разных ситуациях общения, стремление контролировать эмоции);

- оценка-модификация (умение оценивать свое поведение и действия во время общения, понимать и оценивать действия и поведение других людей в процессе общения).

Поэтому необходимо наладить хорошую коммуникацию между учащимися и преподавателями. Мы считаем, что для хорошего воспитания школьника необходимы следующие моменты: потребность в общении со взрослыми и сверстниками; владеть вербальными и невербальными коммуникативными навыками; позитивное отношение к сотрудничеству; умение слушать разговоры. Поэтому навыки и умения старшеклассников совершенствуются по мере того, как учащийся учится отвечать на вопросы, задавать вопросы, вступать в беседу, рассказывать о прочитанном и услышанном.

В настоящее время одним из приоритетных направлений в системе образования страны является преподавание иностранных языков, в том числе английского. По этой причине основы языка преподаются в школах, колледжах, гимназиях и университетах, начиная с детского сада. Основная цель этой политики – воспитать человека, конкурентоспособного в глобальном масштабе; создание многоязычной среды на основе лучших практик преподавания других языков при сохранении родных ценностей.

Основываясь на многолетнем опыте, в школах широко используются следующие методы обучения английскому языку:

- как исправить грамматику. Это старейший метод, применяемый с конца XIX века, основанный на таких задачах, как изучение правил грамматики, расширение словарного запаса, редактирование текста, работа со словарями. Недостатки: отсутствие языкового опыта;

- прямой метод. Появившаяся в начале 90-х годов программа основана на регулярных разговорных упражнениях и направлена на овладение языком посредством глубокого понимания английского языка во всех ситуациях повседневной жизни. Обучение включает групповое обучение и индивидуальное обучение. Уроки делятся на 2-3 группы в школах с использованием прямого метода обучения английскому языку. Минусы: могут быть проблемы с грамматикой;

- аудиолингвальный (Audio-Mode). Аудиолингвистический метод был разработан для быстрого изучения английского языка во время войны. Этот метод еще называют «армейским». Он включает в себя изучение разговорного языка посредством многократного повто-

рения общих предложений, базовой грамматики и словарного запаса. Изучение иностранного языка по этой программе требует высокого уровня самодисциплины.

- коммуникативный метод (Communicative Language Teaching).

Метод. Г. М. Андреева выделяет 3 группы умений, связанных с тремя аспектами общения: общением, согласием и сотрудничеством. Часть общения предусматривает цели, задачи, приемы и способы общения, возможность высказывания мнения об общении, дискуссию, анализ выводов. Другая группа соответствует коммуникативной стороне общения и включает в себя эмпатию, рефлекссию, самовыражение, умение слушать и понимать, понимать информацию и понимать подоплеку разговоров. В третью группу входит раздел связи. В основе этой группы лежат взаимосвязь практических причин и эмоций в общении, коммуникативные навыки, умение общаться в беседах, на встречах, проявлять интерес, давать рекомендации, быть мотивированным, обмениваться, общаться в конфликтных ситуациях.

Поэтому в начальных классах учащихся отличают следующие коммуникативные навыки: умение классифицировать текстовые сообщения по характеру общения; возможность получить обратную связь; умение преодолевать коммуникативные барьеры; умение понимать положительные эмоции и мысли во время общения; возможности для развития партнерских отношений; слуховое понимание; понимание и оценка поведения людей в отношениях, познание позиции человека, его желаний и моделей поведения посредством непроизнесенных слов, создание образа другого человека как личности; возможность оставить положительный отзыв. Общение в начальной школе характеризуется знанием системы навыков, необходимых для приспособления к социальным ролям, для того, чтобы чувствовать себя хозяином культуры, иметь первые представления о единстве и разнообразии в языковом плане.

Мы считаем, что общение тесно связано с человеческими отношениями. Исследователи изучают отношения маленьких детей со сверстниками в соответствии с моделью, которая включает три типа отношений, характеризующих школьную среду:

- услуги и деловые отношения, возникающие в связи с образовательной деятельностью и иной общественной деятельностью;

- особые отношения между различными интересами, когда студенческая молодежь работает в составе группы, основанной на общих интересах;

- человеческие отношения, которые вы выбираете на основе эмпатии, эмоциональной связи и общего желания.

На данный момент коммуникативный метод очень популярный вид общения. В целом, как следует из названия, речь идет об общении: взаимодействии учителя и учеников, учеников в парах или группах и всей группы в целом. Главная задача преподавания не в том, чтобы знать всю грамматику или уметь редактировать текст, а в том, чтобы научить студентов общаться. Учитель говорит со студентами частично или полностью на английском языке. Приветствуется языковое общение студентов в любой форме; ничего не делает, если во время вызова возникает ошибка или сбой. Потому что самое главное здесь – это процесс общения.

Коммуникативный подход зародился в Англии в конце 1960-х годов, когда была проделана большая работа по разработке новых методов обучения языкам для замены старого диалекта другими методами. Есть новые идеи о языке и обучении. Например, в 1972 г. лингвист Д. Уилкинс предложил новую концепцию языка, сосредоточив внимание на системах и значениях, а не на грамматике и лексике. Он выбрал два основных типа: первый - базовые категории (такие как определение времени, порядка, числа, места, времени) и второй - активные коммуникативные категории (просьбы, отказы, предложения, жалобы). Так родилась концепция функционального языка, который нельзя отнести ни к словам, ни к грамматике, но он очень важен для хорошего общения.

Основными задачами коммуникативного метода было улучшение коммуникативных навыков (т.е. обучение разговорной речи) и развитие четырех языковых навыков (чтение, письмо, аудирование и устная речь). Это резко контрастировало с более ранними методами,

такими как метод определения грамматики, в котором не так много внимания уделялось слушанию и говорению.

В 1983 году лингвисты Мэри Бономо Финоккиаро и Кристофер Брамфит установили основные принципы науки о коммуникации. Эти принципы не изменились и по сей день. Основными принципами метода являются:

Самое главное — это ценность. Разговоры должны быть содержательными; нет необходимости запоминать. Основой языка является структура (структура – это содержание текста). Полный текст не требуется; хорошо говорить. Коммуникативная активность на иностранном языке поощряется с начала обучения. Родной язык не используется. Переводы следует использовать осторожно и только в том случае, если они полезны для учащихся. Работайте над четырьмя языковыми навыками, начиная с первого урока. Учащиеся работают в парах, группах и всем классом. Язык изучается методом проб и ошибок. Надежда и свобода выходят вперед; коррекция грамматики преподается позже. Сохранение мотивации к общению на иностранном языке стимулирует внутреннюю мотивацию студентов.

В 1980 г. лингвисты Майкл Канил и Меррил Суэйн выделили четыре типа коммуникативной компетенции: - грамматическая компетенция (знание грамматики и лексики изучаемого языка); - социолингвистические навыки (понимание взаимоотношений, социальных ролей и т. д., различных ситуаций, в которых происходит общение); - навыки дифференциации (понимание отдельных элементов текста и их взаимосвязей); - оперативная компетентность (способность инициировать, поддерживать, завершать, продолжать и направлять общение). Стиль общения определяет развитие этих четырех навыков у учащихся.

Ефим Израилевич Пассов, представитель коммуникативного метода обучения, русский лингвист, специалист по методике обучения иностранным языкам, доктор педагогических наук, подтверждает, что коммуникативный процесс обучения должен строиться таким образом, чтобы его особенности и «сходные характеристики и системы связи. Общение используется для того, чтобы обучение общению было связано с реальным общением. Для этого нужно сделать несколько вещей. Давайте посмотрим.

В первую очередь важно учитывать особенности каждого ученика. Ведь каждый человек отличается от другого своим характером (навыками), умением выполнять читательскую и устную деятельность, а также следующими характеристиками как личности: личный опыт, характер деятельности (основа того, чем занимается каждый ученик, и его деятельность по отношению к людям), эмоции и такие же эмоции (один гордится своим городом, другой нет), его интересы, его место (должность) в коллективе.

Во-вторых, общение находит отражение в вербальной направленности процесса обучения. Это показывает, что процесс эффективного обучения языку как форме общения осуществляется посредством языка. Чем больше практика будет похожа на настоящие отношения, тем лучше она пройдет. Затем «Поставь названия в правильном порядке», «Составь предложения и слова» и т. д. б. эти языковые упражнения следует брать из фонда дидактического обеспечения. Все упражнения должны быть упражнениями, в которых учащемуся дается конкретное словесное задание со словесными заданиями и словесными эффектами, которые приводят к проблемам. Это полное упражнение или устное упражнение.

В-третьих, общение находит свое отражение в процессе обучения. Функциональность относится в первую очередь к методам, используемым для овладения языком и грамматикой. В деятельности утверждается, что слова и грамматические конструкции усваиваются через их употребление на практике: учащийся выполняет устное задание: подтверждает мысль, сомневается в услышанном, о чем-то спрашивает, побуждает собеседника к действию и учится, делая. необходимые, такие как словарный запас или грамматика.

В-четвертых, под общением понимается вопрос общения, то есть любой запрос, касающийся отношений между собеседниками, их действий. В-пятых, общение постоянно обновляет процесс обучения, постоянно комбинируя материалы, что окончательно исключает про-

извольное запоминание (знакомство, речь, текст), сильно затрудняющее обучение общению и составлению речи. Коммуникативная задача представляет собой обмен информацией между участниками говорящей игры, а исполнительская задача представляет собой модель совместной деятельности партнеров.

Результат. Сегодня многие преподаватели иностранных языков успешно используют в своей работе методы данные методы. Использование методик представляет большой интерес для специалистов, работающих в этой области. По этой методике в программе повышения квалификации используются такие предметы, как история, география, биология, философия, а также английский, немецкий, французский, испанский и другие языки.

Данная методика используется в высшей школе, что позволяет готовить специалистов в определенных областях профессии, а также специалистов, владеющих иностранными языками.

Что дает использование данной методики:

- формирование четкой системы предметно-языкового интегрированного обучения;
- приобретение учащимися навыков и умений в части ведения коммуникации на иностранном языке в разных предметных областях;
- пополнение учащимися лексического запаса в разных предметных областях.

На уроках, где используется технология и методы, изучение языка является не основной целью, а средством изучения другого предмета, т.е. изучение языка, который имеет смысл, потому что он используется для решения конкретных задач здесь и сейчас.

Обучение дисциплинарным знаниям на иностранном языке осуществляется на основе разработанной модели, разработанной на основе языково-интегрированного подхода и подаваемой системно, направленной на развитие языковых способностей обучающихся.

В методике показана важность обучения иностранному языку на основе языковой интеграции. Студенты демонстрируют относительно высокий уровень языковых навыков. Положительное развитие умений характеризуется тем, что обучение предметным знаниям на иностранном языке осуществляется по одной и той же методике и методике обучения, что также способствует интеграции содержания на соответствующем уровне.

Обсуждение. Ранние годы — лучшее время для получения образования и формирования социального поведения. Сегодня на новом качественном уровне проявляется способность детей раннего возраста учиться как деятельному субъекту, познавать окружающий мир и самих себя, накапливать опыт в этом мире. Для него характерно наличие устоявшегося уровня интеллекта интересов и навыков, внутреннего плана действий, умение согласовывать действия со сверстниками, контролировать действия в соответствии с принципами социального поведения и тщательно оценивать результаты и возможности. их действия.

Заключение. Из вышеизложенного мы можем подтвердить, что коммуникация необходима в процессе обучения, поскольку коммуникация обеспечивает коммуникацию в достаточных условиях, таких как учет особенностей каждого учащегося, вербализация процесса обучения, репрезентация в обучении, характер коммуникации и инновации. в процессе обучения. Таким образом, формирование коммуникативной компетенции в обучении иностранному языку является актуальной задачей. Поэтому наши студенты должны быть образованными, разносторонними, умеющими излагать собственные мысли на иностранном языке, умеющими общаться с любым человеком, коммуникабельными, культурными, адаптированными к жизни в соответствии с современными требованиями.

А упомянутые выше коммуникативные модельные занятия создают условия для творческого решения учащимися учебных и познавательных

Список использованной литературы

1. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. *Межличностное общение*. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
2. Сергеева Г.Л. *Коммуникативные способности детей* // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://urok.1sept.ru/articles/666363>.
3. Сачкова М.Е. *Специфика межличностных отношений старшеклассников* // Ярославский педагогический вестник. Психолого-педагогические науки. – 2011. – № 2. – С. 252-256.
4. Finocchiaro, M., & Brumfit, C. *The functional-notional approach: from theory to practice*. – New York: Oxford University Press. 2012. – 256 p.
5. Canale, M., & Swain, M. *Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing*. *Applied Linguistics*. – New York: Oxford University Press. 2002. – 47 p.

References:

1. Kunitsyna V.N., Kazarinova N.V., Pogolsha V.M. *Mezhlichnostnoye obshcheniye*. – SPb.: Piter. 2001. – 544 s.
2. Sergeyeva G.L. *Kommunikativnyye sposobnosti detey* // [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <https://urok.1sept.ru/articles/666363>.
3. Sachkova M.E. *Spetsifika mezhlichnostnykh otnosheniy starsheklassnikov* // Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik. Psikhologo-pedagogicheskiye nauki. – 2011. – № 2. – S. 252-256.
4. Finocchiaro. M. & Brumfit. C. *The functional-notional approach: from theory to practice*. – New York: Oxford University Press. 2012. – 256 p.
5. Canale. M. & Swain. M. *Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing*. *Applied Linguistics*. – New York: Oxford University Press. 2002. – 47 p.

**ЖУРНАЛИСТИКА
ЖУРНАЛИСТИКА
JOURNALISM**

МРНТИ 19.45.91

10.51889/1728-7804.2023.14.1.002

А.А. Гиниятова¹, А. Әлжан¹

*¹Сүлеймен Демирел атындағы университет, Журналистика факультеті,
2-курс магистранты, Алматы, Қазақстан
¹сениор-лектор*

**INSTAGRAM ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІСІ ҚАЗАҚСТАН МЕДИАСЫНЫҢ
ҚАЛЫПТАСУЫНА ҚАЛАЙ ӘСЕР ЕТУДЕ?**

Аңдатпа

Қазіргі медиа кеңістік коммуникативті кеңістікке қатысушылардың қарым-қатынасының сипатын өзгерте отырып, қарқынды дамып келеді. Әлеуметтік желілер ортақ медиа кеңістіктің ажырамас бөлігіне, қоғамдық сананың экспрессорына, сондай-ақ адамның қоршаған шындықты игеруінің өзіндік тәсіліне айналды. Әлеуметтік медианың қарқынды дамуы және олардың қоғам өміріндегі маңызы әлеуметтік желіні жан-жақты зерттеуді қажет ететін құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік медиа – БАҚ пен медиа компаниялардың стратегиялық жақтан ажырамас бөлігі. Дегенмен сол әлеуметтік медиаға қарасты әлеуметтік желілердің ресми сайттарда орналасуы мен аудиториясына байланысты бірнеше ерекшеліктерді ескеру қажет. Әлеуметтік желілер он жылға жуық уақыт бойы жұмыс істеп келе жатқанына қарамастан, осы салада дамыту технологиялары жеткілікті зерттелмеген. Әлеуметтік желіде серпінді, үнемі жаңа трендтер мен дамыу әдістері пайда болады.

Тірек сөздер: медиа, коммуникация, БАҚ, әлеуметтік желі, Instagram, имидж, SMM.

Гиниятова А.А.,¹ Әлжан А.¹

*¹Университет Сүлеймана Демиреля, факультет журналистики,
магистрант 2 курса, Алматы, Казахстан
¹сениор-лектор*

**КАК СОЦИАЛЬНАЯ СЕТЬ INSTAGRAM ВЛИЯЕТ НА ФОРМИРОВАНИЕ МЕДИА
КАЗАХСТАНА?**

Аннотация

Современное медиапространство стремительно развивается, меняя характер общения участников коммуникативного пространства. Социальные сети стали неотъемлемой частью общего медиапространства, выразителем общественного сознания, а также своеобразным способом усвоения человеком окружающей действительности. Стремительное развитие социальных сетей и их значение в жизни общества позволяют рассматривать социальные сети как явление, требующее всестороннего изучения.

Социальные сети – неотъемлемая часть СМИ и медиакомпаний от стратегической стороны. Однако важно учесть официальность и достоверность источника информации и аудиторией в социальных сетях. Хотя социальные сети существуют уже почти десять лет, техноло-

гии развития в этой области изучены не до конца. В социальных сетях появляются динамичные, постоянно новые тенденции и методы развития.

Ключевые слова: медиа, коммуникации, СМИ, социальные сети, Instagram, имидж, SMM.

A. Giniyatova,¹ A. Alzhan¹
¹Suleyman Demirel University, Faculty of Journalism
2nd year Master's student, Almaty, Kazakhstan
¹senior lecturer

HOW DOES THE INSTAGRAM SOCIAL NETWORK INFLUENCE THE FORMATION OF MEDIA IN KAZAKHSTAN?

Abstract

The modern media space is rapidly developing, changing the nature of communication between the participants of the communicative space. Social networks have become an integral part of the general media space and an expression of public consciousness like one of the way to assimilate the surrounding reality. The rapid progress of social networks and their importance in society allow us to consider social networks as a phenomenon requiring versatile study.

Social networks are an essential part of the media and media companies from the strategic side. However, it is important to take into account the source of information and the audience in social networks being established and reliable. Although, social networks have been around for almost a decade, the development technologies in this area have not been fully studied.

There is a dynamic growth and new trends appearing in social media network everyday.

Keywords: media, communications, mass media, social networks, Instagram, image, SMM.

Кіріспе. Интернеттің қоғамға әсер ететін әлеуметтік-мәдени құбылыс ретіндегі тарихы салыстырмалы түрде қысқа және қазіргі уақытта жеткілікті зерттелмеген әрі сипатталмаған. Бүгінде біз әр құрылымға тиесілі күрделі медиа жиынтығы арқылы өмір сүріп жатқан әлемде өмір сүреміз.

Медиа ұғымын зерттеушілердің көбі коммуникация құралы ретінде қарастырады, оның ішінде ауызша, жазбаша, баспа және визуалды хабарламалар сияқты ауызша мүмкіндіктері ғана емес, сонымен қатар сән тауарлары, кинематография және т. б.

Зерттеушілер байланыс құралы ретінде медианың өмір сүруінің үш мүмкін деңгейін атап көрсетеді:

1. Әлеуметтану процесінде адамға табиғи түрде берілген немесе алған нәрсе;

2. Белгілі бір техникалық «делдалды» (теледидар, баспа, кино) пайдалануды көздейтін нәрсе;

3. Бірінші және екінші деңгейдегі симбиоз дегеніміз – мультимедиа.

Фотосуреттер мен қысқа бейнелерді бөлісуге және бағалауға арналған әлеуметтік желі – Instagram, алғаш рет 2010 жылдың соңында тегін қолданбалар нарығына шықты. Жобаның танымалдығы тез өсті. Instagram әлеуметтік желісі желілік ресурс ретінде ашық. Сонымен қатар, сайттың өзін салыстырмалы түрде тұрақты деп сипаттауға болады: пайдаланушылар кірген немесе шыққан кезде ол айтарлықтай өзгеріске ұшырамайды.

Instagram медиа элементі ретінде танымал және дамып келеді — бұл әлеуметтік желі мультимедиялық ақпарат алмасу байланыс құралы болып отыр, өйткені ол бейнелеу өнерінің (дизайн, әртүрлі видео және бейне формалары) және жазбаша әрі аудио мәтіннің симбиозына негізделген.

Әдістеме. XXI ғасырдың алғашқы онжылдықтары байланыс құралдарымен, ғаламдық интернет желісімен және оның сегменті – әлеуметтік желілермен байланысты мәселелерге ғылыми қызығушылықтың артуымен ерекшеленді. Бұқаралық коммуникация – техникалық

құралдардың (баспасөз, радио, теледидар, компьютерлік техника және т.б.) көмегімен ақпаратты (білім, рухани құндылықтар, моральдық және құқықтық нормалар және т. б.) сандық үлкен, шашыраңқы аудиторияларға тарату процесі [1, 14]. Бұл мәселені интернеттегі адамдар арасында жан-жақты байланыс орнатуға және ұйымдастыруға арналған әлеуметтік желілер сәтті шешеді.

Ақпараттық қоғам мәдениетінің ажырамас бөлігі және мәдениеттің материалдық және рухани құндылықтарын құру жөніндегі адамдардың қызметі бүгінде ақпарат құру және алмасу болып табылады. Қазіргі ақпараттық қоғамға тән белгілер – ғаламдық ақпараттандыру және компьютерлендіру, ақпарат алмасу кезінде интернет пен әлеуметтік желілердің үстемдігі.

Зерттеушілер әлеуметтік медианы әртүрлі іс-шараларды, атап айтқанда бос уақытты ұйымдастыру контекстінде зерттейді. Бұл ретте желілік белсенділік өзінің дәстүрлі мағынасында бос уақыт қызметінен көбірек алыстап бара жатқаны атап өтіледі [2, 16].

Осылайша, біз Instagram әлеуметтік желісін бұқаралық ақпарат құралы деп айта аламыз, ол бейресми қарым-қатынас үшін де, ресми сөйлеу үшін де мүмкіндік беретін әмбебап қоғамдық алаң ретінде әрекет етеді.

Instagram әлеуметтік желісін байланыс құралы ретінде қарастыра отырып, біз негізгі функцияларды бөліп көрсете аламыз:

Коммуникативті. Instagram әлеуметтік желісінің негізгі функциясы – байланыс. Дәл осы мақсатта құрылған. Әрбір тіркелген пайдаланушы фото және бейне мазмұнын басқа пайдаланушылармен бөлісе алады көргендеріне түсініктеме береді.

Имидж. Instagram – визуалды байланыс үшін ыңғайлы алаң. Бұл функция шеңберінде әлеуметтік желі – бұл пайдаланушының әлеуметтік сәйкестікке қол жеткізу және өзін-өзі таныстыру, интернет-коммуникация шеңберінде өзін-өзі құру тұрғысынан қарастыруға болатын ерекше тәсілі.

Әлеуметтік. Instagram-ның маңызды функциясы – бұл адамдардың әлеуметтік байланысы, өйткені қарым-қатынас адамдарды біріктіреді, бұл олардың бірлігіне, келісіміне әкеледі, сонымен қатар олардың арасындағы түсіністікке ықпал етеді.

Ақпараттық. Бұл функцияны көптеген әлеуметтік желілер секілді Instagram-да сәтті орындайды. Тұтастай алғанда, қарым-қатынас күнделікті, нақты оқиғалар мен көрген құбылыстарды тарату арқылы жүзеге асырылады. Алайда, кез келген оқиғаны жариялайтын ресми компаниялар мен атақты адамдардың атынан көбірек хабарламалар пайда болады.

Бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдарының ресми интернет сайты мен әлеуметтік желілердегі сол БАҚ тобы арасындағы бәсекелестік тенденциясын көруге болады.

«Интернет – БАҚ сайттарына белгілі бір бәсекелестікті белгілі бір қаланың жаңалықтарына арналған әлеуметтік желілердегі қауымдастықтар құрайды. Оқырман заманауи интернет-мәдениеттің үлгісі және қоғамдық маңызы бар ақпараттың қайнар көзі болды, олардың танымалдығы кейде классикалық жаңалықтар сайттарының трафигінен асып түседі. Ұқсас әлеуметтік қауымдастықтар көптеген қалаларда бар және олар ең алдымен жастар аудиториясы арасында танымал», - дейді филология ғылымдарының докторы Градюшко [3, 69-73].

Әлеуметтік желілердің арқасында бұқаралық ақпарат құралдарының көптеген міндеттері шешілуде, мысалы, әлеуметтік сауалнамаларды жылдам жүргізу, яғни, аудиториядан фидбэк алу немесе өз аудиториясына өзекті ақпаратты уақытылы жеткізу қажеттілігі. Айта кету керек, көптеген баспа, аудио және медиа ақпарат құралдарының әлеуметтік желілерде өздерінің ресми қауымдастықтары бар. Имиджмейкерлер сонымен қатар әлеуметтік медианы өздерінің мүдделерін «алға жылжыту» арқылы қолданады, мысалы, «қаланың инвестициялық тартымдылығы, оның басқа ұқсас қалалар арасындағы бәсекеге қабілеттілігі тікелей тәуелді» аймақтың немесе қаланың медиа бейнесін жасау кезінде [4]. Осы және басқа да көптеген міндеттер әлеуметтік желілер арқылы шешіледі, өйткені олар қол жетімділігімен, пайдаланудың қарапайымдылығымен, ақпаратты орналастырудың жеделдігімен, сондай-ақ кері байланыс алу мүмкіндігімен ерекшеленеді.

Инстаграм секілді желілердің дәстүрлі медиа өміріне тигізетін әсері ньюсмейкерлер өздерінің жеке парақшаларында таратуға тұрарлық жаңалықтар жариялай бастағанда ерекше артты. БАҚ әлеуметтік желілерде жарияланған шенеуніктер мен қоғам қайраткерлерінің мәлімдемелеріне көбірек сілтеме жасай бастады.

Желілердің гипермәтіндік мүмкіндіктері кеңінен қолданылады: гипермәтіндік сілтемелер оқырманды бастапқы дереккөз бетіне жібереді. Бұл әдісті біз зерттеу үшін таңдаған барлық БАҚ қолданды. Бұл схема кері бағытта әрекет етеді: әрбір БАҚ сайтының техникалық мүмкіндіктері пайдаланушының жеке бетіне репост жасауға (жазбаны көшіруге) мүмкіндік береді. Осы жерден веб-кеңістікке енген журналистік шығарма гипермәтінділікпен сипатталады, бұл кез-келген мәтінді басқа ақпарат көздерімен байланыстырады, сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдарының әлеуметтік медиамен интеграциясы туралы айтады.

Нәтижелер. Instagram әлеуметтік желісінің story бөлімі БАҚ өкілдерінің материалдарын оқытуға, сілтемеге өтуіне жақсы жағдай жасады. Атап айтқанда, жоғары көтеру батырмасы пайдалану арқылы сайтқа шыққа материалға өткізуге мүмкіндік болды. Бұл күнделікті story-ді қарайтын оқырманы 5-10 мыңнан асатын сайттардың ресми парақшалары үшін көп көмек болды. Мысал ретінде ztb.kz [5] Instagram парақшасын атауға болады. Онда қазір 2 миллионнан астам оқырман бар. Парақшаны жүргізетін редакция өкілдерімен сұхбаттастық. Олардың айтуынша, күнделікті парақшаның story бөлімін 25.000-38.000 арасындағы оқырман көреді. Яғни, дәл осы адамның 7.000-11.000 оқырманы сайтқа инстаграм сторизіндегі сілтеме арқылы өтіп отырған. Дегенмен 2020 жылдың соңына қарай Instagram өзінің жоғары көтеру арқылы сілтемеге өтетін функциясын алып тастап, орнына жай ғана сілтемені орналастырып қоятын әрекетті енгізгеннен кейін сайтқа өту көрсеткіші төмендеп кеткен.

Дәл осы проблема қазақстандық барлықтың БАҚ-тың басынан өтті. Біз бұл мәселені нақтылау үшін zakon.kz, informburo.kz, tengrinews.kz, bugin.kz, turkystan.kz және baribar.kz сайттарының редакциясына сауал жолдадық. Олардың жауаптары негізінде алынған бәріне ортақ мәселе – Instagram сайтқа оқырман әкелетін трафик көзіне айналған жоқ. Оның редакция жұмысына берер ең үлкен үлесі имидж жасайтын бағытта дамып жатыр дегенді айтты.

2020 жылдың күзінде Instagram-ның қазақ тілді сегментінде Qadam.asia деп аталатын жоба қосылды. Аталған жоба шағын революция жасады: контентті беру креативті, дизайн мен қысқа-нұсқа мәтіндік формалары оқырманды бірден баурап алды. Жарты жылдың ішінде аудиториясын 15 мыңға жеткізді. Ұйымның SMM маманы болып жұмыс істеген Әсер Кәрібаймен сөйлестік.

«Qadam жобасын алғаш қосып, жұмысты бастаған кезде қоғам тек сары басылымдағы ақпаратты алады, біздің танымдық еңбектерді елемейді деп ойладық. Алайда жарты жылда өзіміз күткен деңгейден асып түстік. Ай сайынғы парақшаның көрілімі 2 миллионнан асып кетті. Сол кездің өзінде 500 мың аудиториясы бар блогерлер бізге жарнама арқылы жұмыс ұсынып, 15 мың ғана оқырманмен 2 миллион көрілім жинау – жоғары деңгей деп баға берді», - дейді маман [6]. Айта кету керек, 104 жылдық тарихы бар Егемен Қазақстан газетінің сайты айына 513 488 (31 күнде) қаралым жинайды (liveinternet статистикасы бойынша).

Талқылау. Қазақстандағы БАҚ-тың әлеуметтік желіні, соның ішінде Instagram-ды пайдалану деңгейін 2020 жылға дейін және одан кейін деп те екі бөліп қарастыруға болады. Себебі Instagram-дағы контенттің жаппай дамуына инфобизнес процесі әсер тигізді. Пандемия кезінде әлеуметтік желіні дамыту курстары, оқыту жұмыстары жаппай таралып, журналистика саласында жүрген жастардың дені SMM, копирайтинг, таргет, сторителлинг секілді салаларды игеруге көшті. Соның нәтижесінде Instagram әлеуметтік желісі Facebook-пен салыстырғанда аудиторияны сайтқа әкелетін құрал ретінде емес, сайттың имиджіне қарай жұмыс істейтін, тұрақты аудиторияға сайттағы материалды ерекше әрі қысқа-нұсқа форматта ұсынатын платформаға айналды.

Instagram әлеуметтік желісінің ақпараттық кеңістікте үлкен әрі маңызды рөл атқаратынын білу әрі нақты түсіну үшін 2022 жылдың ақпан айынан бастап Ресей нарығында өзгеріске түскен медиаларды атап, салыстыру арқылы зерделеуге болады.

Украинаға қарсы жүргізген соғыс кезінде Ресей өз ішіндегі бірнеше БАҚ-ты «шетелдік агент деп атап, олардың ресми түрде ел аумағында жұмыс істеуіне тыйым салды. Солардың ішінде тек Ресей нарығындағы ғана емес әлемдік деңгейде танымал болған, негізі 2014 жылы қаланған «Meduza» медиа басылымы да бар. Аталған медиа нарықтың сайттағы жұмысы – зерттеу материалдарға, сенсациялық әрі эксклюзивті жұмыстарға негізделген. Бірақ сайт жұмысын Ресей аймағында тоқтатты. Тек мүмкіндігі бар деген адамдар тобы ғана аталған сайттың ресми өнімін VPN арқылы көре алатын болды. Алайда редакция өзінің жұмысын тоқтатпады. Қалай?

@Meduzapro [7] Instagram парақшасы енді негізгі құралға айналды. Сайт және басқа да ресми түрде таратып отырған ақпараттық платформасынан айырылған медиа компания әлеуметтік желідегі белсенділікті жалғастырды. Мәселен, дәл қазір парақшадағы барлығы 4087 контент жарық көрген. 999 мың оқырманы бар. Әр жарияланған постары, ақпараттық видео форматтағы өнімдері, Reels бейнелері кем дегенді 10 мыңнан көп қаралым, лайк жинайды.

Біз @Meduzapro инстаграм парақшасының аудиториямен жұмыс істеу барысын зерттеген кезде редакция SMM-маманының story форматты өте жиі әрі тұрақты жүргізетінін, сауалнама арқылы, тест сұрақтары мен сұрақ және жауап форматтарды тұрақты өткізетінін көрдік. Бұл оқырманды ұстау отыруға арналған SMM-нің классикалық үлгісі.

@Meduzapro инстаграм парақшасы Instagram-ның өзі ұсынатын, аккаунт иесін аутентификациялайтын «көк белгішені» алған. Бұл белгішені кез келген парақша немесе профиль ала алмайды.

@Meduzapro редакциясының SMM бөлігі ерекше жұмыс істейді. Олардың ақпаратты беру стилдері өзгеше. Мәселен, күнделікті ақпаратты story арқылы ұсынып отырса, кей деректерді медианың өз фотографтары ұсынған суреттер арқылы дайындайды. Ал өте маңызды әрі зерттеу материалдарды арнайы визуал құралдар арқылы дайындап ұсынады. Бұдан бөлек, кей БАҚ бере алмайтын деректерді жаңаша бағытта береді.

Ресейлік Медуза медиасы секілді қазақстандық аудиторияда да тек инстаграм арқылы жұмыс істейтін парақшалар бар. Яғни редакция аудиторияға қол жеткізу үшін фокусты SMM-ге қарай бұрады.

Protenge [8] – қазақстандықтарға салық жұмыстары бойынша толыққанды ақпарат беріп отырған, ең үлкен басылымдардың бірі. Аталған парақша тікелей медиа бірлестік ретінде жұмыс істейді. Барлығы 956 контент ұсынған, 99,1 мың оқырманы бар.

Парақшаның SMM форматы да өзгеше. Онда карусель үлгідегі әрі жеке компанияның өз тандауындағы дизайн дайындалады. Парақша медиа ретінде, редакция ретінде үлкен зерттеулер жасайды. Парақшадағы әр контенттің орташа есеппен көрілімі – 10 000 – 25 000 арасында.

Protenge секілді зерттеумен, соның ішінде заң және құқық бағытындағы тағы бір ерекше форматтағы инстаграм парақша бар. Ол – masa.media [9].

Masa.media деп аталатын редакцияның ресми сайты бар, бірақ команда жұмыстың барлық күшін инстаграм парақшасына қарай негіздеген. Ерекше иллюстрациялармен берілген ақпарат оқырманға түсінікті тілде беріледі.

Instagram өзінің мәтін контентімен ғана емес, видеоны бірден ұсыну, тікелей эфир арқылы шығу, қысқа форматтағы story түсіру құралдарымен ерекшеленді. Соның арқасында оқырман сайттың атын тікелей Instagram арқылы танып-біліп отыратын болды.

Расында, әлеуметтік желілердің арқасында бұқаралық ақпарат құралдарының көптеген міндеттері шешілуде, мысалы, әлеуметтік сауалнамаларды жылдам жүргізу, өз аудиториясына өзекті ақпаратты жеткізу қажеттілігі.

БАҚ әлеуметтік желілерде жарияланған шенеуніктер мен қоғам қайраткерлерінің мәлімдемелеріне көбірек сілтеме жасай бастады. Бұл бұрын ойын-сауық ресурсы тұрғысынан, қазір әсер ету тұрғысынан қабылданған желілердің мәртебесін өзгерту туралы айтады.

Желілердің гипермәтіндік мүмкіндіктері кеңінен қолданылады: гипермәтіндік сілтемелер оқырманды бастапқы дереккөз бетіне жібереді. Бұл әдісті біз таңдаған барлық БАҚ қолданды.

Эмотикондарды (смайликтердің атауы, күлу, жылау, ұялу түрлері) жаппай қолдану сонымен қатар «постмодернизм әлемі ақпаратты ұсынудың визуалды тәсіліне бағытталғанын» түсінуге әкеледі, бұл қазіргі ғылым шеңберінде ақпараттың визуалды тұжырымдамасын бөліп көрсету қажеттілігін негіздейді. Мұнда ауызша мәтін мен эмотикон түріндегі вербалды емес ақпарат бір-бірімен өте тығыз әрекеттеседі және контекстке бір уақытта бірнеше мағынаны енгізетін бір қабатты белгіні құрайды.

Әлеуметтік медианың пайда болуы Web 2.0 технологиясын құрудың арқасында мүмкін болды. Бұл технологияны қолданатын сайттар интернеттегі қарапайым беттерге қарағанда басқаша жұмыс істейді және дамиды, атап айтқанда – оларды деректермен толтыру, ақпаратты тексеру және тағы басқалар сайтқа кірген пайдаланушылардың арқасында орын алады. Тиісінше, мазмұнның сандық және сапалық толтырылуы және мұндай қауымдастықтардың дамуы сайтта тіркелген және оның өміріне белсенді қатысатын пайдаланушылар санына байланысты.

Сайттардың мұндай құрылымы әлеуметтік желілерді құруға ыңғайлы болды, онда тіркеуден басқа, әр пайдаланушыға жеке кеңістік бөлінеді. Бұл кеңістік ақпараттан басқа фото, аудио және бейне файлдармен толтырылуы мүмкін. Жақында әлеуметтік желілердегі пайдаланушылардың беттерінен басқа, желі иелері де, үшінші тарап компаниялары да енгізген әртүрлі қызметтер мен қосымшалар пайда бола бастады. Пайдаланушылар қауымдастықтарға жиналуға, қызығушылық топтарына бірігуге, өздерін қызықтыратын мәселелерді бірге талқылауға және ұжымдық шешім қабылдауға мүмкіндік алды.

Қорытынды. БАҚ-тың Instagram арқылы жұмыс істеу әрі пайда табу көзі – оқырман. Көп оқырман жинап, оларды тұрақты ұстаған сайын олардың табыс көзі де артады. Табыс көзі редакцияның жұмысын жалғастыруға көмектеседі. Алайда нарыққа жаңадан қосылып жатқан әлеуметтік желілер, соның ішінде Instagram-дағы жаңа контент түрлерінің пайда болуы және биыл қарауға жіберілген «БАҚ туралы» Заңның ішінде жекелеген әлеуметтік желілердің ресми редакция ретінде тіркеліп, министрлік арқылы сертификат алуға мүмкіндік жасауы үлкен өзгеріске алып келеді. Алдағы бірнеше жылда үлкен медиа бірлестіктер болмаса, жекелеген, шағын коммерциялық бағыттағы сайттар жабылып, орнына инстаграм арқылы ақпарат тарату алаңы келуі мүмкін. Бұған OpenAI жобасының жасаған ChatGPT деп аталатын чат-ботының жасанды интеллект арқылы жасайтын жаңа технологиялық революциясын қоссақ, алдағы онжылдықта дәстүрлі сайттардың өмір сүру көрсеткіші қысқаратыны сөзсіз. Ендеше Instagram секілді әлеуметтік желілердегі аккаунттардың жеке өз алдына редакция болып жұмыс істейтін күні де жақын.

Осы зерттеу мақала арқылы медиа индустриясындағы ағымдағы тенденциялар мен эзірлемелерге сүйене отырып, біз жақын арада көретін нәрселердің кейбір мүмкіндіктерін атап өттік:

Ағындық қызметтердің үздіксіз өсуі: Netflix, Amazon Prime және Disney+ сияқты ағындық қызметтер дәстүрлі теледидар индустриясын жойып жіберді және бұл үрдіс жалғасуы мүмкін. Біз белгілі бір аудиторияға бағытталған нақты ағындық қызметтерді, сондай-ақ ірі ойыншылар арасындағы бәсекелестіктің артуын көре аламыз.

Виртуалды және толықтырылған шындықты пайдалануды кеңейту: технология дамып келе жатқанда, біз виртуалды және кеңейтілген шындық форматтарында көбірек медиа мазмұнның жасалып жатқанын көре аламыз, бұл аудиторияға тарихқа жаңа жолмен енуге мүмкіндік береді.

Жеке мазмұнға көбірек көңіл бөлу: Машиналық оқыту алгоритмдерінің көмегімен медиа компаниялар өздерінің қалауы мен шолу тарихына сүйене отырып, мазмұнды жеке көрермендерге бейімдеу мүмкіндігіне ие болады. Бұл үрдіс жекелендірілген ұсыныстар мен мазмұн ұсыныстарының пайда болуымен жалғасуы мүмкін.

Пайдаланушы жасаған мазмұнға көбірек көңіл бөлу: TikTok және YouTube сияқты платформалар қазірдің өзінде пайдаланушы жасаған мазмұнның күшін көрсетті және біз көптеген медиа компаниялардың трендті қалай қабылдағанын және оны өздерінің мазмұн ұсыныстарына қосу жолдарын таба аламыз.

Әлеуметтік медианы реттеуді күшейту: дүние жүзіндегі үкіметтер әлеуметтік медианың қоғамға әсеріне, әсіресе жалған ақпарат, өшпенділік пен онлайн қудалау тұрғысынан көбірек алаңдауда. Бұл мәселелерді шешу үшін көбірек ережелер енгізілетінін көреміз, бұл жалпы медиа индустрияға айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Frolova, I.T. *Filosofskiy slovar*. // Pod red. I.T.Frolova. –7-e izd. –M.: Izd-vo «Politizdat». –2014. 720 s.
2. Semenov, N.B. *Virtualnyye igrovyye praktiki v kontekste preyemstvennosti i innovatsiy v kul'ture* / N.B Semenov // *Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata sotsiologicheskikh nauk po spetsialnosti. 22.00.06 –sotsiologiya kul'tury*. – Saratov, 2012. – 20 s.
3. Gradyushko, A.A. *Sotsialnyye media kak instrument sovremennoy internet-zhurnalistiki*. / A.A.Gradyushko // *Vesnik BDU. Ser. 4. Filalogiya. Zhurnalistika. Pedagogika: Navukova-tearetychny chasopis Belaruskaga dzyarzhaynaga universiteta. Minsk. –2012. –No 2. s. 69–73.*
4. Morozova, T.A. *Imidzh goroda kak osnova ego prodvizheniya*. / T.A.Morozova // *Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Filologiya i iskusstvovedeniye. Maykop. –2010. –No 1. s. 73-77.*
5. *Ztb_kz (instagram parakshasy) https://www.instagram.com/ztb_kz/*
6. *Qadam.asia (instagram parakshasy) <https://www.instagram.com/qadamasia/>*
7. *Meduzapro (instagram parakshasy) <https://www.instagram.com/meduzapro/>*
8. *Protenge (instagram parakshasy) <https://www.instagram.com/protenge.kz/>*
9. *Masa.media (instagram parakshasy) <https://www.instagram.com/masa.media.kz/>*

References:

1. Frolova, I.T. *Philosophical Dictionary*. // Edited by I.T.Frolov. -7th ed. –Moscow: Publishing house "Politizdat", -2014. 720 p.
2. Semenov, N.B. *Virtual gaming practices in the context of continuity and innovation in culture* / N.B. Semenov // *Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of sociological Sciences in the specialty, 22.00.06 – sociology of culture*. –Saratov, -2012. -20 p.
3. Gradyushko, A.A. *Social media as a tool of modern Internet journalism*. / A.A.Gradyushko // *Vesnik BDU. Ser. 4. Filalogiya. Journalism. Pedagogika: Navukova-tearetychny chasopis Belaruskaga dzyarzhaynaga universit. Minsk, -2012. –No. 2. pp. 69-73.*
4. Morozova, T. A. *The image of the city as the basis of its promotion*. / T.A.Morozova // *Bulletin of the Adygea State University. Series 2: Philology and Art History. Maykop, -2010. –No. 1. pp. 73-77*
5. *Ztb_kz (instagram parakshasy) https://www.instagram.com/ztb_kz/*
6. *Qadam.asia (Instagram page) <https://www.instagram.com/qadamasia/>*
7. *Meduzapro (Instagram page) <https://www.instagram.com/meduzapro/>*
8. *Protenge (Instagram page) <https://www.instagram.com/protenge.kz/>*
9. *Masa.media (Instagram page) <https://www.instagram.com/masa.media.kz/>*

МРНТИ 14.35.01

10.51889/1728-7804.2023.14.1.003

А.Ә. Курманбаева¹, Қ.З. Жаппар,¹
Л. Алдабергенқызы¹

¹Туран университеті, Алматы, Қазақстан

ҚОҒАМДАҒЫ МӘДЕНИ ЖАҢАРУЛАР МЕН КІТАП МӘДЕНИЕТІН ІЗГІЛЕНДІРУ

Аңдатпа

Бұл жұмыс мәдени кеңістіктегі кітаптың мәнін анықтауға мүмкіндік береді. Мұнда ғылыми тұрғыдан алғанда кітаптың мәдениет тарихындағы қалыптасуы мен дамуындағы мәдени философиялық сипат айтылады.

Авторлар шетел және қазақстандық ғалымдардың ғылыми еңбектеріне сүйене отырып, кітап шығарудың пайда болуы мен дамуы сонау ерте замандардан бастау алатынын дәлелдейді.

Қазақ кітап шығару мәдениетін көтеруге бағытталған бұл жұмыстың басты мақсаты – ұлттық рух пен патриотизмді көтеруге лайықты үлес қосу, тәуелсіз Республикамыздың мәдени-әлеуметтік салалардағы жетістіктерін шынайы түрде насихаттау, кітап шығару мәдениетін көтеру. кітаптану мәдениеті.

Қазақ кітап мәдениеті, сайып келгенде, ұлт мәдениеті, осы мәдениетті сақтаушы, ұлттық менталитет қалыптастырушы, адамдық қадір-қасиет пен оның өмір сүруінің әлеуметтік негізі. Ол халықты авторлардың шығармаларымен таныстырады, әрбір адамды ұлттық өзіндік сана рухында тәрбиелейді, мәдениеттану негіздерін жасайды, мәдениеттің дамуын әлемдік өркениетке бағыттайды.

Кілт сөздер: кітап мәдениеті, кітап философиясы, кітап мазмұны, ұлттық рух, ұлттық құндылық, шеберлік, кәсіпкерлік.

Курманбаева А.А.¹, Жаппар Қ.З.¹,
Алдабергенқызы Л.¹

¹Университет Туран, Алматы, Казахстан

ПРОЦЕСС КУЛЬТУРНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ В ОБЩЕСТВЕ И ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ КУЛЬТУРЫ ЧТЕНИЯ

Аннотация

Данная работа даёт возможность определить значение книги в культурном пространстве. Изучается становление и развитие книги в истории культуры с точки зрения философии, культурологии.

Опираясь на научные труды зарубежных и казахстанских ученых, авторы доказывают, что появление и развитие книгоиздательства имеет древние истоки. Наряду с этим история книгоиздания рассматривается как часть истории культуры.

Основная цель исследования – популяризация культуры казахского книгоиздания, поддержка национального духа и патриотизма, пропаганда достижений нашей независимой Республики в культурной и социальной отраслях, развитие культуры книгочтения.

Культура чтения – это база для становления культуры нации; хранителем данной культуры, создателем национального менталитета в целом является книга. Само чтение знакомит с произведениями авторов, воспитывает каждого читателя в духе национального самосознания, создает связи с мировой цивилизацией.

Ключевые слова: культура чтения, книжная философия, культ чтения, национальный дух, национальная ценность, мастерство, предпринимательство.

CULTURAL MODERNISATIONS IN SOCIETY AND HUMANISATION OF BOOK CULTURE

Kurmanbayeva A.,¹ Zhappar K.¹, Aldabergenkyzy L.¹
¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

Abstract

The given work enables to define value of the book in cultural space. Here from the scientific point of view becoming and development of the book in a history of culture is considered, his research on to a basis is given.

Leaning on proceedings of foreign and Kazakhstan scientists the authors proves, that occurrence and development of a publishing house originates since the most ancient times. Alongside with it the history of book publishing is considered as a history of culture.

The overall objective of the given work, called to lift culture of the Kazakh book publishing - to bring in the feasible contribution to business of a raising of national spirit and patriotism, truthfully to propagandize achievements of our independent Republic in cultural and social branches, to lift culture of bibliography.

The culture of the Kazakh book, finally, is a culture of the nation, the keeper of this culture, the founder of national mentality, the founder of human advantage and a social basis of his life. She acquaints the population with products of authors, brings up everyone in spirit of national consciousness, creates bases culturologists, directs development of culture to a world civilization.

Key words: book culture, book philosophy, book content, national spirit, national value, craftsmanship, entrepreneurship.

Кіріспе. Кітап мәдениетінің көркемдігі біртұтас бітім құрайтын қасиетке ие. Ол әртүрлі мәдениет негізінде оқырманның ахуалына кешенді әсер етуге, оларды тұтастықта ұғынуға мүмкіндік беріп дамуына қолайлы жағдай туғызады. Кітапты көркемдеу мәдениетінің қалыптасуы – сезім, ақыл-ой сияқты психикалық әрекеттердің бірлігінің даму үрдісі болғандықтан, ол оқырманның тек сезіміне, көңіл-күйіне ғана емес, сонымен бірге мәдени-танымдық дамуына да орасан зор ықпал етеді.

Кітап мәдениетінің көркемдік құндылықтарын ашуға бейімділік пен қабілеттілік мәдени ақпараттарды дұрыс және айқын аңғарып, саналы өңдеу әрекетіне тікелей байланысты. Яғни кітаптың көркемдегіш құралдарына мәдени талғамдық-бағалаушылық көзқарастың дамуына байланысты.

Кітап мәдениетін қабылдау – тек кітаптың мазмұнын қабылдау емес, оқырманның мәдениетке қатысының негізінде сезімдік қабылдау жатады. Ал сезім мен көңіл-күй арқылы кітап оқырманның санасымен қатынасқа енеді, сөйтіп оның санасында белгілі бір ой мен әсерді оятады. Кітап мәдениетін қабылдаудың дамуы саналылықпен тікелей байланысты. Демек, мәдениеттің әртүрлі байланысын қолдану арқылы бұл үрдісті күшейте түсуге болады. Эстетикалық сезім - сезім атаулының ең жоғарғы түрі болғандықтан, ол мәдениетті кітаптың мазмұнын, оның көркемдегіш құралдарын талдау арқылы және сол кітапқа қатысты материалдар мен оқырманның әсерін, ықпалын айқындайды. Олар міндетті түрде саналы қатынаспен байланысты жүреді. Сондықтан кітапты көркемдеу мәдениетін көрсете білу маңызды және табиғи үйлесімді болуы қажет.

Нәтиже: Кітап мәдениетінің сипатын қарастырғанда бірнеше елеулі түсініктерге тоқтала кету қажет, олардың ішіндегі маңыздылары: мәдени әрекет, мәдени орта, мәдени игіліктер мен қажеттіліктер және мәдени ұйымдар мен ұжымдар. Бұлардың арасында ең түбегейлісі – мәдени әрекет. Әрекеттану – жалпы адам мен қоғамның өмір сүру тәсілі, тіршіліктің тірегі. Мәдени әрекет деп әдетті, мәдениет игіліктерін өндіруге, таратуға, тұтынуға бағытталған мақсатқа сәйкес әлеуметтік іс-қимылдарды атайды. Мәдени игіліктерді толассыз жасау

нәтижесінде адам өзінің де мәдени деңгейін көтереді. Осы әрекеттің қайнары, түпкі қозғаушы күші ретінде ғылым адамның талап-мұқтаждарын, мәдени қажеттіліктерді бөліп қарастырады.

Ал мәдени орта ұғымы мәдениеттің коммуникациялық (қатынастық) табиғатымен тығыз байланысты. Мәдени орта заттық-материалдық, әлеуметтік ұйымдар мен ұжымдардан, рухани қызмет орындарынан тұрады. Оларға техника мен құрал-жабдықтардың даму деңгейіі тұрмыстық мәдени дәрежесі, адамдардың білімділігі, кәсіптік шеберлігі, рухани мәдениетті сақтау және насихаттау ұйымдары (мұрағаттар, мұражайлар, кітапханалар және т.б.) жатады.

Мәдениет құндылықтарын игеру үшін екі негізгі жол бар. Оның біріншісі – адам өзінің ішкі дүниелерін байыту үшін мәдениеттің рухани-адамгершілік мәнін толық игеру, ал екіншісі – рухани құндылықтардың “ең бастылары” дегенді игеру, яғни адамзат жазған барлық рухани байлықты игермегенмен, соған ұмтылу керек екен.

Кітап мәдениетінің биік деңгейде болуы кітап авторы үшін аса қажетті сапа. Тілі тартымды, ойға қонымды, сапалы болғанда ғана оқырманның мәдениетіне дұрыс қызмет ете алады”. Кітап мәдениетінде адамның мәдени бейнесін қалыптастыру да аса ықпалды, оның өмір құбылысын тану әдісі де нақты мәдени сипатқа ие болады. Кітап мәдениетін қабылдау нақты әлемді рухани-мәдени игеру. Ал мәдени-рухани игерудің бөлшектері мыналарды құрайды:

Мәдени әсер – мәдени бейнелер мен түсініктердің есте қалуы, олардың бағалануы және санада бекітілуі.

Мәдени талғам – оқырманның мәдениетіне және мәдени-эстетикалық әсеріне негізделген жүйе.

Мәдени идеал – кітаптағы көркем үйлесімдіктер мен болмыстағы және мәдениеттегі жетілгендік, идеал мәдени-эстетикалық талғам таңдауындағы ең жақсы эстетикалық талғамдарды сұрыптау арқылы қалыптасады. Мәдени идеал болмысқа сәйкес келе бермейді, кітаптағы ең жақсы тұстарын әсірелеп көрсетеді.

Кітап көркемдеушінің мәдени-эстетикалық толғанысы – мәдениет мен сананың бірлігінен тұрады. Ол үшін кітап мәдениетін тану тәжірибесіне байыппен сүйену қажет. Сөйтіп кітаппен мәдениет арқылы ұлтты және бүкіладамзаттық мәдени-құндылықты басымдыққа жеткізуге болады.

Қазақ халқы кітапты да, мәдениетті де қашан да жоғары бағалаған, мәдениеттілік – адамзаттың ақыл-ойының төменнен бастап биік шыңына дейін қамтитын ұғым деп қараса, кітапты оқырманның бойына өзі қалаған мәдени қасиеттерді егу үшін, оның мәдениетіне мақсат көздеп, үнемі ықпал етіп отыру деп түсінген. Кітаптың мәдени күші - әр адамның пайымына, ойына, ғылымды ұғынуына, өнерді түсінуіне, жақсы менен жаман қылықты айыра білуіне көмектесетін ұлы күш. Ол күшке шын берілу керек, сонда ғана әрбір адам санасынан орын алады. Адамның мәдени талабы неғұрлым биік болса, оның қабілеті де, таланты да соғұрлым өмірлі болмақ. Шын мәдениетті адам болудың бірден-бір жолы кітап арқылы өзіңнен бұрынғы буыннан дұрыс тәрбие алып, өнегелі үлгі көру.

Кітап – қарым-қатынастың құдіретті құралы болғандықтан, адамның мәдениетін байытып, өрісін кеңейтіп, табиғаттың күшін өзіне қызмет еткізеді. Мәдениеті мол кітаптың әр бетін оқығанда әлемнің ақылды адамдарымен пікірлескендей ккүй кешуге болады. Адамгершілігі мол мәдениетті адамдардың қайсысы болсын, кітапқа құмар жандар. Орыс ғалымы Н.И.Пирогов “жақсы кітап – жақсы қоғам тәрізді. Сен қай кітаптарды оқығаныңды айтшы, мен сенің кім екеніңді айтып берейін” - деп бекер айтпаған секілді. Сондықтан да, “кітап - өмір ұстазы. Жастар кітап оқуды күнделікті әдет қылуы тиіс. Кітап оқымай өмірді білу, білім алу мүмкін емес” - деген еді қазақ әртісі Серке Қожамқұлов. Шындығында, әр халықтың мәдени көрінісі жақсы мәдениетті кітап санымен анықталары анық.

Ақылды, мәдениетті жазылған кітап әрбір адамның тағдырында кездескен қандай кедергіні болсын жеңуіне көмектеседі. Кітапты мәдениетпен ұштастырмайынша болашақ

қоғамның мұратын ұғыну қиын, мәдениетсіз білім де, тірлік те, еңбек те заман талап етіп отырған сатыға шыға алмасы белгілі. Ал кітаптан мәдениет үйренем деген адамның ақылы айқын, ерік-жігері мол, мақсаты маңызды болмақ. Сондықтан адамның кемеліне келіп, өркендеп өсуі үшін ең алдымен кітап мәдениеті керек. Кітап мәдениетін игерген әрбір ғалымның еңбегі міндетті түрде құндылығымен, ғылымдағы үдерісімен ерекшеленеді.

Мәдениетке де, ғылымға да бақылау, салыстыру, зерттеу сияқты қасиеттер ортақ. Ғылыми ойда да мәдениеттің элементі болады. Мысалы, ғылым ешқашан толастап, тоқырап, таусылып қалмайды. Ғылымдағы әрбір маңызды табыс жаңа мәдениет тудырады. Яғни, ғылыми мәдениет шығармашылық үрдістің озық биігі, шыңы. Ғылымның жолы да мәдениеттен табылады. Ғылымды зерттейтіндерге кітап пен мәдениет таптырмайтын құрал. “... ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр” - деп кезінде М.Әуезов те айтқан болатын. Кітап мәдениетін талдай берсек олардың өзара байланысы, ортақ мақсаттарын тауысып айту мүмкін емес. Өткенін қастерлеп, бүгінгісін керегіне жарата білу – келешегі бар өркениетті елдің үлесіне ғана тиегін белгілі жағдай. Тілі, діні, тарихы, әдет-ғұрпы бір-біріне ұқсамайтын алыс елді жақындастыратын, әр құрлықтағы адамдарды бір-бірімен тілдестіретін кітаптың адамзат өміріне алатын орны өте зор.

Әр халықтың тарихында, рухани өмірінде, мәдениетінде әріден келе жатқан, ұрпақтан-ұрпаққа таралып отырған мұра, қымбат қазына бар. Бұл байлық жекенің меншігіндегі, бірен-саранның, азшылықтың иелігіндегі дегдарларға ғана тән дүние емес, ол бәріне ортақ, оған бәрі де ие бола алады, онда әркімнің де үлесі бар. Дін де, өнер де, діл де, философия да, әдебиет те, көзқараста содан бастау алады. Бұл әркімге ауадай қажет рухани азық. Ал бізге бұл рухани азық – кітап арқылы беріледі. Кітап арқылы бойымызға сіңеді. Кітап – адам өмірінің негізі, адамзат мәдениетінің жүйеленген жиынтығы.

Бүгінде адамзат мәдениетінің дамуына барынша үлес қосып келе жатқан кітаптың пайда болуы адамзат тарихындағы мәдени-саяси оқиға болды. Алғашқы кезде қазақ кітабы Қазақстан жерінде пайда болған кезеңде өте тез тарағандығын, қолдан-қолға тимей үйдің құнды, киелі заты болып саналғандығын да білеміз. Бүгіндері сол ескі кітаптардың бізге жеткендерінің саны өте аз. Олардың кейбірін ғана қаламыздағы республикалық кітап музейінен де кездестіруге болады. Жалпы, сол кезде кітапты жазу, басу өте қиын әрі дамымаған өнер түрі болатын. Осы себептен де дәл өз мағынасында, өз тәсілінде дайындалған кітаптардың қатары өте сирек дей отырсақ та, сол кездері қазақ кітабы да елеулі орындарды иеленіп отырған. Кешегі өткен бұлдыр заманның буылдыр желегін өз шығармашылығында көрсетіп, сонымен қатар, жаңа заман болашағына өз туындылары арқылы қадам басқан жазушыларымыз да аз емес.

Мәдени жаңарулар негізінде жүріп жатқан қоғамымыздағы өзгерістер кітап мәдениетін ізгілендіру мәселесін барған сайын қажетсінуде. Осы орайда алдымен адам мәдениетін қалыптастыруда кітаптың маңызы арта түсуде. Кітап адам жанының адамгершілік сапасына елеулі әсер етуге қабілетті, сондықтан да кітап арқылы мәдениеттендіру өмір құбылыстарын сезу, түсіну, бағалау қабілеттерін дамытуды мақсатты жүзеге асыруға қызмет етеді. Кітапты оқырманның қабылдау қабілетіне, әсеріне қарай қарастыру өзекті мәселе болып табылады.

Кітаптың осындай рухани мәдениет көзі ретіндегі қасиетіне қарай, яғни қай халықтың болмасын рухани көзі, құнды мұрасы саналғандықтан ЮНЕСКО 1995 жылы кітап күнін әлем деңгейінде атап өту жөнінде шешім қабылдаған болатын. Сонымен, қоғамның рухани сауығыуы үшін адам өмірінің баға жетпес байлығы кітаптардың маңызы зор.

Шындап келгенде, нағыз өркениеттілік зор игілікке жеткен инабатты да, зайырлы қоғаммен, сол қоғамның рухани қазынасы – ұлттық кітаптың құндылығымен өлшенуге тиіс. Рухани қазынамыз саналатын кітап потенциалды мәдениетті құрайды, ал потенциалды мәдениет дегеніміз – сол халық жасаған мәдениеттің қаймағы, сол елдің рухани тірегі,

Қазақтың баспа кітабы да оқырман қолына түскенде өте ыңғайлы, жоғары сапалы, өлшемі мен параметрі адамның жас ерекшелігіне ықшамдалып жасалса, оқырманның да мәдени та-

лабын ескергендік болар еді. Сондықтан, суретші кітаптың ұлттық құрылымына баса назар аударуы керек. Мұндағы құрылым дегеніміз болашақ қазақ кітабының негізгі материалдық-физикалық өлшем бірлікте жинақталған қаңқасы. Ендеше, осы құрылымды құрастырушы суретші мен дизайнердің бүгінгі безендірудегі жұмыстары ауқымды, қызметінің жүгі ауыр.

Талқылау. Қазіргі кезде де кітап өнерін бейнелеу өнерінсіз, әдебиетсіз елестету қиын. Бұл өнердің кітап көрінісінде бір-бірімен байланысы оқырманның кітапқа деген белсенділігінің, танымдық қызығушылығының дамуына, ақыл-ой өрісінің кеңеюіне, көркемдік-теориялық ұмтылыстарының танылуына, дүниетанымдарының қалыптасуына оң ықпал етеді.

Бір жағынан, ұлттық көркемдеуіш құралдарымыз көп болғанымен олардың мағыналық сипаты қазақ кітап беттерінде тарылып бара жатқандығы көңілге қаяу түсіреді. Сондықтан, қазақ кітап мәдениетінің қыр-сырын ұғатын, әрі қарай жалғастыратын шоқтығы биік болашақ маман иелерін даярлау кітап бен мәдениет үшін абзал болары хақ.

Кітап мәдениетін көрсетуші оқырманның жүрегін бірден жаулап алам деп ойласа, ондай ойы ешқашан қолма-қол жүзеге аса салмайды, ол уақыт өте келе білінбей жүреді. Кітап өнеріндегі мәдени ықпал белгілі бір мазмұндағы көркем бейне мен оқырманның рухани дүниесі арасында жүретін күрделі үрдіс болғандықтан, кітаптың мазмұнын алдымен өзінің ішкі дүниесінің мазмұнымен байланыстырса құба-құп.

Қазіргі кезде біздің кітап дизайнерлеріміз нақтылы объектіні өзі санасындағы эстетикалық көзқарасына байланысты өзгертуге көңіл қойды. Дегенмен, біздің ұлтымызға сай үйлесімділіктің өзіндік заңдылықтары бар. Әрбір ою-өрнек, нақышта тұтастылық пен бірлік, масштабтылық пен гармония, әсемдік пен саналылық уақыт талаптары мен функционалдық қолданыстарына сай шешімін табуы тиіс. “Бейнелеу өнерінде дәстүрлі өнердің канондық, тұрақты заңдылықтары бұзылғанмен халықтық өнердің керемет динамикалы ішкі энергиясы, үндестігі, философиялы ой-тәжірибесі реалистік өнер үшін де маңызды”.

XX ғасыр қазақтың баспа кітаптарына да өз жаңалығымен келді. Кітап қалың көпшілікке арналғандықтан, оның безендірілу мәнінде де мәнер өзгерді, сыртқы мұқабаны әспеттеуге көбірек көңіл бөлінетін болды, сөзді нақты бейнеге айналдыру өнері туды. Баспахана мүмкіншіліктерінің артқаны сондай, шығарма идеясының мазмұнын жеткізетіндей қандай түрлі-түсті сурет салынса да, оны қайталап, айнытпай қағазға түсіруге полиграфия тілі әбден жетеді. Оны баспаханың көркемдік-техникалық тілі десеңіз де сиымды. Суретшінің дара қолтаңбасын сол қалпында жеткізуге жағдай бар. Кітап безендіруде шығармашылыққа кең өріс ашылды. Фотосурет, коллаж түрлері жиі қолданылып, кітап графикасында безендіру ісін бүгінгі заман талабындағы техникада жүзеге асыратын маман - кітап дизайнерінің суретші екеуі бірлескен шығармашылық еңбегі тиімді пайдаланылуда. Кітап графикасы – қызық та қиын өнер болғандықтан, кітап безендіру сырт қарағанда соншама көп еңбекті қажетсінетін болып көрінуі мүмкін. Дегенмен, шығарманың ұлттық идеясын ашып, ойына ой, көркіне көрік қосып ажарландырып оқырманға ұсыну үшін суретшінің де ұлттық мәдениеттен хабары болуы шарт.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында нарық қыспағында баспа саласындағы суретшілердің абдырап қалғаны белгілі. Осы шақ мамандығына жан-тәнімен берілген өз кәсібін риясыз сүйетін жандардың қиындыққа төтеп бере алатындығын дәлелдеді. Соның айғақты көрінісі деп Қазақстанның кітап графика-суретшілері қоғамдық бірлестігінің құрылғандығын айта аламыз. Аталмыш бірлестіктің директоры белгілі қылқалам шебері, суретші Байкенова Шайзада Мұхамеджанқызымен жүздескенде: “Алғашқы кездері әрине кітап суретшілерінің барлығы дерлік нарық қыспағына түсіп, ыдырап, қиналып кеткені рас. “Кітапқа суретшілер керек емес, компьютерден дайын суреттерді ала саламыз” деп бізді баспалардан шығара бастады. (Бірақ бұл ойдың дұрыс еместігіне кейін көз жеткізді). Сол кезде ұлттық кітапқа, дарынды суретшілерімізге жаным ашып осы бірлестікті құрған едім” – деді. Бұл бірлестіктің негізгі міндеті – кітапқа қатысы бар халықаралық, республикалық көрмелерге, шараларға қатысып,

оларды ұйымдастырып, қазақ кітабын безендірушілердің, график-суретшілердің шеберлігін көрсетіп, еліміздің баспаларынан жарық көріп жатқан жақсы кітаптарды халықаралық деңгейдегі жарыстарға қатыстырып көрсете білу. Бірлестіктің еткен еңбектері еш кетіп жатқан жоқ.

Қазіргі уақытта Қазақстан иллюстрациясы шетелдік баспа графикасы суретшілерінің еңбектерінен артық бағаланып, кітап безендіруге біздің суретшілермен келісім-шартқа отыруға сұраныс артып отыр.

Қандай баспадан шыққан кітап болса да ол - ұжымдық еңбектің жемісі. Біздің де ұлттық кітаптарымыздың өндірісіндегі бірден-бір қажет тұлға, мәдениетіміздің сипатын көрсететін тұлға - суретші. Сапалы, талғаммен көркем безендірілген кітапты жақсы суретшінің еңбегінсіз елестету мүмкін емес. Кітаптың көркемделуі суретшінің ой-қуаты арқылы жүзеге асады.

Республика баспагерлерінің кітап шығару игілігінде жылдар бойы жинаған азды-көпті тәжірбиесімен, қатар, ұйымдастырушылық, шығармашылық бағыт-бағдарды айқындауда жол берген қайсібір кемшіліктерді қайта құру құбылысы басталғанға дейін де кей кездері айттылып та, жазылып келгендігі көпшілікке аян. “Халықтың рухани өміріне қызмет ететін мәдениеттің өзі тарихтың соқпақ-сүрлеуін шиырлаған кездері аз болмаған”. Міне, тек осы тұрғыдан ғана кітап басылымы мәдениетін көтерудің пісіп-жетілген небір келелі мәселелері кім-кімді де толғандырмай қала алмайтыны белгілі. Бұл мәселелер тек баспагерлерге ғана қатысты емес, бәрімізге жалпы ізгі ниетті, парасатты, зиялы қауымға бағышталар азаматтық, патриоттық белсенділігіне сын болатын нәрсе.

Шеберлік пен кәсіпкерлік басты критерий болып есептелетін шығармалардың тақырыптары түсінікті, оқиғалы сюжет әдеби тілмен баяндалып, композициялық құрылымы логикалы тәртіпке бағынатын мұндай туындылардың рационалды сипатын айтуымыз керек. Дегенмен рационалды сана мен кәсіби машықтылықтың натурализмге, тіпті реализмге де қызмет етпейтін кезі болады. Суретші өзінің кәсіптік шеберлігін пайдалана отырып, рационалды ақыл-ойға бағынған абстракциялы композициялар жасау мүмкін. Мұндай жағдайда формаға күні бұрын рәмізді сипат беріліп, ол жүйелі композициялық құрылымдарымен ерекшеленсе, оның түсінілу бағытын, ой желісін суретші не сыншы форманың өрбу ағымына байланысты оңай баяндап бере алады. Мәдениеттегі сабақтастық рухани құндылықтардың тасымалдануымен, үнемі жана тарихи жағдайларда ұрпақтардың қоғамдық сапасында жаңғырып, өзектеліп әлеуметтеніп отыруымен байланысты.

Безендірілу және иллюстрациялау жүйесіндегі шекке жеткен суретшінің мазмұнды, мәтінді дұрыстап құрап, оны орындауға мәдениеттің қарым-қатынасын эстетикалық нәтиже туындайды, әрі ол басты мәтіннің мазмұнын құрап, оның мәнін өзіндік деңгейде ашылуына факторларға бағытталуына себепкер болады.

Редактордың, суретші-конструктордың көлем шегінде жеткен эстетикалық нәтижесі басты мәтіннің бүтін мазмұнын құрауға, айқындауға негізделген қызметі аралығындағы бірлік, қарым-қатынас және өзге де жүйені құраушы факторларға бағытталуы.

Қорытынды. Сонымен бірге редактор-баспагерді кітапты оқырманның оқуына қолайлы жағдай туғызуы көбірек ойландыру керек. Кітап мәдениетінің мәні кеңірек, ол тек кітаптың пішінін белгілеу ғана емес, оның мазмұнымен жұмыс істеу қажет. Кітап мәдениеті оның техникалық сапасымен де айқындалуы керек. Кітап мәдениеті оны басып шығарудағы құрылымдық және көркемдік безендірудің экономикалық тұрғыда өзін-өзі ақтайтындығын белгілемейді, тек болжайды. Кітапты безендіру өнерінде дизайнердің “айналасына, қоршаған ортасына, қоғамға, басқалармен қарым-қатынасына, өзіндік көзқарасына, дүниетанымдық түсінігіне, сезіміне, қарқынына, сол кездегі эмоциялық жағдайына, өзіндік табиғи болмысына, интеллектуальды және мәдени деңгейіне, дарындылығына тағы басқа өз басының тұтас интеллектуальды-мағыналы және эмоциональды-психологиялық табиғи-эмприкалық болмысына байланысты кеңістік композиция мен уақыт ырғағын сомдау ерекшелігімен және

оған өзінің шығармашылық қатынасымен, стилімен, жазу мәнерімен, бейнелеуші және айқындаушы құрал-тәсілдерді пайдалану ерекшелігімен айқындалады”. Бұған философиялық көзқарасты, мәдени түйсіну мен бағалауды да қосуға болады. Түйсіну үшін жазу керек.

Ал абстрактілі кітаптың моделі, яғни қазіргі кітаптың мәдениеті – кітап басылымындағы ғылыми-техникалық прогрестің даму деңгейіне сай және қазіргі қоғамның рухани сұранысын қанағаттандыра алатын сапа нәтижесінің әсемдік заңдылығы бойынша интегративті өлшемге айналуы сипатында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Елеукенов Ш.Р. *Кітаптану негіздері*. – Алматы: Санат, 1997. – 176 б.
2. Байжігітов Б. *Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері*. – Алматы: Өлке, 1998. – 191 б.
3. Есім Ф.Е. *Философиялық пайымдар // Қазақ әдебиеті*. – 1997. – 22 шілде.
4. Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. *Мәдениеттану*. – Алматы: Раритет, 2002. – 408 б.
5. Сүбханбердина Ү. *Кітап жолы – арман жолы*. – Алматы, 2001. – 405 б.
6. Сәрсенбаев А. *Кітап: тәуелсіздік пен демократия тұғыры*. – Алматы: Атамұра, 1998. – 160 б.
7. Сатеришинов Б.М. *Қазақстан мәдениетінің тарихы мен теориясының кейбір мәселелері*. – Алматы, 2021. – 160 б.
8. Межуев В.М. *Феномен книги и национальное в культуре*. – М., 2020. – 148 с.
9. Райков Г.П. *Дизайн книги*. – М.: Радуга, 1988. – 222 с.
10. Құл–Мұхаммед М. *Кітап – руханият қайнары // Қазақ әдебиеті*. – 2022. – 12 сәуір.

References:

1. Elewkenov Ş.R. *Kitaptanu negizderi*. – Almatı: Sanat, 1997. – 176 b.
2. Bayjigitov B. *Beynelew öneriniñ filosofiyalıq мәseleleri*. – Almatı: Ölke, 1998. – 191 b.
3. Esim Ğ.E. *Filosofiyalıq payımdar // Qazaq әdebieti*. – 1997. – 22 şilde.
4. Ğabıtov T., Mütälipov J., Qulsarıeva A. *Mädeniетtanw*. – Almatı: Raritet, 2002. – 408 b.
5. Sübханberdina Ü. *Kitap jolı – arman jolı*. – Almatı, 2001. – 405 b.
6. Särsenbaev A. *Kitap: täwelsizdik pen demokratiya tuğırı*. – Almatı: Atamura, 1998. – 160 b.
7. Saterşinov B.M. *Qazaqstan мәdeniетiniñ tarixı men teoriyasınıñ keybir мәseleleri*. – Almatı, 2001. – 160 b.
8. Mejwev V.M. *Fenomen knigi i nacionalnoe v kwltwre*. – M., 2000. – 148 s.
9. Raykov G.P. *Dizayn knigi*. – M.: Radwga, 1988. – 222 s.
10. Qul–Muxammed M. *Kitap – ruhaniyat qaynarı // Qazaq әdebieti*. – 2002. – 12 säwir.

З.Р. Курманбекова¹, Қ.Қ. Саркенова²

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан,

¹2 курс PhD докторанты, e-mail: kurmanbekova.zulfiya@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
e-mail: sarekenova@mail.ru

ЖЕЛІ ҚОЛДАНУШЫСЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ТИПТЕРІ

Аңдатпа

Тілдің табиғатын толық ашу үшін дәстүрлі сипаттап жүйелеу бүгінгі күні жеткіліксіз, осыған қоса тілдің әрекет ету, жұмсалып тетіктерінің де маңыздылығы белгілі болды. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін зерттеу нысаны сөйлеу болу керек, сөйлеудің адамның ойлау әрекетімен, мақсатымен, тілдік бірлікті жұмсаудағы ниетімен, стратегиясымен, сөйлеушілердің коммуникативтік типтерімен тығыз байланыста екендігі мәлім. Адамдар белгілі бір сөйлеу әрекетінің типін таңдай отырып, сөйлеу әрекетін жоспарлайды. Тіл біліміндегі стратегия ұғымы сөйлеуді жоспарлау әрекетіне байланысты туындайды.

Стратегия термині тілші ғалымдардың еңбегінде кеңінен қолданылатын ұғымға айналды. Тіл білімінде ұғым мына мәндерде жұмсалады: 1) ғаламдық коммуникативтік ниет, адресаттың санасына өзгерістер енгізу және оны әлем моделін түзу үшін қолданылатын сөйлеу механизмі; 2) саяси қатынастағы қақтығысты басқару ұстанымы; 3) мәдениетаралық іскери қатынасты ұйымдастырудың жаһандық үлгісі; 4) қатынастың фатикалық қызметін жүзеге асыру. Стратегия сөзінің көп мәнділігіне қарамастан, оның лексикалық мағынасында нақты бір мақсатқа қол жеткізуде іс-әрекетті кешенді жоспарлау түсінігі бар.

Бұл мақалада әлеуметтік желі қолданушыларының сөйлеу стратегиясы мен соған сәйкес олардың коммуникативтік типтері қарастырылады. Әлеуметтік желідегі қарым-қатынас жеке хабарламалар (жекешелік), жаңалықтар (көпшілік), коментарийлер (көпшілік талқылау) тәрізді негізгі үш арна арқылы жүзеге асады. Мақалада осы қарым-қатынас арналары негізінде желі қолданушыларының стратегиялық бағыты және соған сәйкес олардың коммуникативтік типтері сипатталады. Әлеуметтік желі қолданушыларының негізгі деген коммуникативтік типтері белсенді тілекшілер.

Түйін сөздер: әлеуметтік желі, әлеуметтік желідегі қарым-қатынас, қарым-қатынас арналары, сөйлеу стратегиясы, желі қолданушыларының коммуникативтік типтері

Курманбекова З.Р.¹, Саркенова Қ.Қ.²

^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан,

¹PhD докторант 2 курса, e-mail: kurmanbekova.zulfiya@mail.ru

²кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
e-mail: sarekenova@mail.ru

КОММУНИКАТИВНЫЕ ТИПЫ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

Аннотация

Традиционное описание и систематизация сегодня недостаточны для полного раскрытия природы языка, кроме того, стало известно о важности механизмов действия, использования языка. Для реализации этой цели объектом исследования должна стать речь, известно, что речь тесно связана с мыслительной деятельностью человека, его целью, желанием, стратеги-

ей, коммуникативными типами говорящего. Люди планируют речевую деятельность, выбирая определенный тип речевой деятельности. Понятие *стратегии* в языкознании возникает в связи с деятельностью планирования речи.

Термин "*стратегия*" стал понятием, широко используемым в работах ученых-лингвистов. В лингвистике понятие употребляется в следующих значениях: 1) глобальная коммуникативная интенция, речевой механизм, используемый для внесения изменений в сознание адресата и построения им модели мира; 2) принцип управления конфликтом в политических отношениях; 3) глобальная модель организации межкультурного делового общения; 4) осуществление фатической функции общения. Несмотря на многозначность слова *стратегия*, в его лексическом значении существует понятие комплексного планирования деятельности в достижении конкретной цели.

В данной статье рассматриваются речевые стратегии пользователей социальных сетей и соответствующие им коммуникативные типы. Общение в социальной сети осуществляется по трем основным каналам: личные сообщения (приватные), новости (публичные), комментарий (публичные обсуждения). В статье описывается стратегическая направленность пользователей Сети на основе этих каналов общения и, соответственно, их коммуникативные типы. Основные коммуникативные типы пользователей социальных сетей это- активные комментаторы.

Ключевые слова: социальная сеть, общения в социальных сетях, каналы общения в социальных сетях, речевая стратегия, коммуникативные типы пользователей социальных сетей

Kurmanbekova Z¹, Sarekenova Z. ¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Kazakhstan, Astana

¹PhD 2nd year doctoral student, e-mail: kurmanbekova.zulfiya@mail .

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, e-mail: sarekenova@mail.ru

COMMUNICATIVE TYPES OF SOCIAL NETWORKS USERS

Abstract

Traditional description and systematization are insufficient today to fully reveal the nature of language, in addition, it has become known about the importance of the mechanisms of action, the use of language. To achieve this goal, the object of research should be speech, it is known that speech is closely related to a person's mental activity, his goal, desire, strategy, and communicative types of the speaker. People plan speech activity by choosing a certain type of speech activity. The concept of strategy in linguistics arises in connection with the activity of speech planning.

The term "strategy" has become a concept widely used in the works of linguists. In linguistics, the concept is used in the following meanings: 1) global communicative intention, a speech mechanism used to make changes in the addressee's consciousness and build a model of the world; 2) the principle of conflict management in political relations; 3) a global model of organizing intercultural business communication; 4) the implementation of the phatic function of communication. Despite the ambiguity of the word strategy, in its lexical meaning there is the concept of integrated planning of activities in achieving a specific goal.

This article discusses the speech strategies of users of social networks and their corresponding communicative types. Communication in the social network is carried out through three main channels: private messages (private), news (public), comments (public discussions). The article describes the strategic orientation of Network users based on these communication channels and, accordingly, their communicative types. The main communicative types of users of social networks are active commentators.

Key words: social network, communication on social networks, social networks communication channels, speech strategy, communicative types of social networks users

Кіріспе. Тілдің табиғатын толық ашу үшін оны сипаттап жүйелеу бүгінгі күні жеткіліксіз екендігі анықталып отыр, осыларға қоса тілдің әрекет ету, жұмсалу тетіктерінің де маңыздылығы белгілі болды. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін зерттеу нысаны сөйлеу болу керек, сөйлеудің адамның ойлау әрекетімен, мақсатымен, тілдік бірлікті жұмсаудағы ниетімен, стратегиясымен, сөйлеушілердің коммуникативтік типтерімен тығыз байланыста екендігі мәлім. Айталық, әлеуметтік желідегі «Танысамыз ба?!» статусы белгілі бір мақсатты көздейді, бұл жерде сөйлеушінің (желі пайдаланушысының) байланыс орнату ниеті көрінеді. Ал желі пайдаланушысы «Лайк басыңыздаршы», «Бөлісіп таратындаршы» деп өтінсе, онда бір әрекетке шақыру стратегиясы жатыр, бұл жерде әрекетті үйлестіру, орындау ниеті байқалады.

Адамдар белгілі бір сөйлеу әрекетінің типін таңдай отырып, сөйлеу әрекетін жоспарлайды. Тіл біліміндегі *стратегия* ұғымы сөйлеуді жоспарлау әрекетіне байланысты туындайды.

Коммуникативтік стратегия ұғымы ондаған жылдар бойы тіл білімінде қолданылып келеді. Осы мәселеге қатысты ғылыми тұжырымдарды 80-жылдардағы В.З.Демянков, Т.А.Ван дейк, Х.Я. Ыйм, Маттсон т.б. ғалымдардың еңбектерінен табуға болады, Т.Е. Янко мен О.С. Иссерс зерттеулерінде негізгі деген коммуникативтік мәндер қарастырылады [1].

Стратегия термині тілші ғалымдардың еңбегінде кеңінен қолданылатын ұғымға айналды. Тіл білімінде ұғым мына мәндерде жұмсалады: 1) ғаламдық коммуникативтік ниет, адресаттың санасына өзгерістер енгізу және оны әлем моделін түзу үшін қолданылатын сөйлеу механизмі; 2) саяси қатынастағы қақтығысты басқару ұстанымы; 3) мәдениетаралық іскери қатынасты ұйымдастырудың жаһандық үлгісі; 4) қатынастың фатикалық қызметін жүзеге асыру. *Стратегия* сөзінің көп мәнділігіне қарамастан, оның лексикалық мағынасында нақты бір мақсатқа қол жеткізуде іс-әрекетті кешенді жоспарлау түсінігі бар. *Стратегия* ұғымының астарында «мақсат – жоспар – жетістік» үштік ұстанымы жатыр [2, 64-б.].

Ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, сөйлеу стратегиясы дегенді біз сөйлеушінің коммуникативтік міндеттерді шешуге бағытталған және оның психологиялық интенциясына байланысты сөйлеу ықпалын жоспарлау деп түсінеміз.

Әлеуметтік желідегі қарым-қатынас үш арна арқылы жүзеге асады: **жеке хабарламалар** (жекешелік), **жаңалықтар** (көпшілік, статустар мен оған жазылатын коментарийлер арқылы), **коментарийлер** көпшілік талқылау арқылы көрінеді. Желілердегі неғұрлым жиі қолданылатын қарым-қатынас түрлері – достық және іскери хат алмасулар, танысу (достыққа қосу), коментарий алмасу, қандай да бір тақырыпты топтарда талқылау. Қарым-қатынас психологиясында қарым-қатынас қызметін оның прагматикалық мақсаттарына сай топтастырады.

Бұл мақалада әлеуметтік желідегі осы қарым-қатынас арналары негізінде желі қолданушыларының стратегиялық бағытын және соған сәйкес олардың коммуникативтік типтерін сипаттауға ұмтыламыз.

Материалдар мен әдістер. Мақала материалдары қазақтілді әлеуметтік желілерден алынды, Facebook, Вконтакте, веб-парақшаларындағы жазбалар, диалогтар, коментарийлер пайдаланылды. Мақалада тілдік мысалдарды талдау, салыстыру, сипаттау, танымдық тұрғыдан баяндау әдістері қолданылды. Кейбір сөздердің шығу төркінін анықтау мақсатында ғылыми әдебиеттермен қоса түсіндірме сөздіктер, ғаламтор желілеріндегі ақпарат пайдаланылды.

Нәтижелер. Желіден алынған мысалдарды талдау негізінде, қарым-қатынас жағдайындағы коммуниканттардың әрекет стратегиясын қарастырған лингвистердің,

психологтар мен социологтардың тәжірибелерін ескере отырып, әлеуметтік желілердегі сөйлеу әрекетінің негізгі деген төрт стратегиялық бағытын ажыратуға болады:

1. Байланыстық (контактілік) – байланыс жасау, орнату, яғни хабарламаларды алу мен бөлісу, өзара байланысқа дайын болу. Мұндай мақсат виртуалды танысудың алғашқы кезеңінде белсенді іске асады. Ол сәлемдесу үлгілері, өтініш жасау, құттықтаулар, кездесуге шақыру, сұрақ қою, коментарийлермен алмасу т.т. түрлерде көрінеді.

Мысалы, *Ал, айт құтты болсын!* сөйлесімінде байланыс жасау стратегиясы бар. Бұған жауап ретінде байланыс әрі қарай дамиды, виртуалды қатынастың келесі кезеңіне көшу жалғасады. Астарлама (жасырын) мәнді құрылымдар қолданылады:

Танысамыз ба?

Сөйлесек қайтеді?

Құрметті шымкенттік достар! 6 мамыр күні эссе туралы ой бөлісуге қалай қарайсыздар?

Мұндай сөйлесімдерде *танысайық, сөйлесейік, эссе туралы ой бөлісейік* деп тікелей айту жоқ, жанама сөйлеу арқылы қосалқы мән жүктелген.

2. Ақпараттық – хабарламаларды алу мен бөлісу, я болмаса сауалдарға жауап беру. Бұл мақсат статустарда, желі қолданушылардың әлдебір ақпаратты бөлісіп жазған коментарийлерінде анық көрінеді. Мысалы:

Пост: *Бүгінгі олжа. Айлықты қидық осы бір ұлы іске* (Желі қолданушы Шоқан Уәлихановтың 6 томдық шығармалар жинағын сатып алғандығын қуана жариялайды (Суреті беріледі).

Берілген коментарийлер (Редакциясы сақталды):

– *Қымбат па сондай?*

– *кімге қалай 19000 теңге сол қалпында.*

– *Тұрарлық кітап деп ойлаймын. Бұл осыдан бұрынғы 5 томдықтан басқаша ма?*

– *Қоржының тола берсін!*

– *Кітапханада бар.*

– *Қашқария сапары ма?*

– *барлығы бар.*

– *Қай баспа шығарған?*

– *кезінде «Мәдени мұра» бағдарламасымен шыққан. Ерлан Сайыровтар шығарған еді.*

– *менде ескісі болған еді бұрын*

– *Мынау 1984 жылғы редакциясымен шыққан екен*

– *менде сырты қызыл ма сондай болған қалың еді және*

– *Толық жинағы ма?*

– *иә толық жинағы*

– *орыс ұстазының айтуымен қазақ даласына шаманизмді әкеліп таратқан осы Шоқан дегенді оқығам*

– *Шоқан зайырлы адам, оны діншіл адамдар түсінбеген.*

– *бिरакта шоқынған*

– *шоқынбаған. Зайырлы адам.*

– *Қазақ тілінде шыққан тұңғыш шығармалар жинағы! Менде бұрынғы орыс тіліндегі екі шығарылымы бар.*

– *Шоқан туралы теріс пиғылды топастарды түсінбедім! Білгішсіп, бір жерден көрген, шала ұққан түсініктерін тықпалай береді.*

– *Іздегендеріңіз болса Алматыда Өнер баспасында 12 мыңға көргенмін. Сол жақтан алсаңыздар болады.*

– *Менде 84-85 жылы шыққан комплект бар.*

– *Чокан умница был. Офицер чести.*

– Ә.Х.Марғұланнан кейін кім жидайы дейсің мұрасын, ұрлап қайта шығарады да сілтемесіз.

– Менде қыста 84-85 жж. Шыққандарын алдым бір букинистен. Жап-жаңа, қаптамасымен...

Мысалда да желі қолданушысы жеке ақпаратымен бөліскен, ол кітапқа қатысты: Шоқан Уәлихановтың 6 томдық шығармалар жинағын сатып алуы туралы ақпарат.

3. Үйлестірушілік – бірлескен әрекетке шақыру, соны үйлестіру, соған келісушілік. Бұл мақсат түрлі топтарда, белгілі бір оқиғаны талдау, кездесу ұйымдастыру, бірлескен әрекетке жұмылдыру барысында орын алады. Мысалы:

Комменттегі инста парақшаға өтіп, лайк басып, пікір қалдырып, бөлісіп, қолдау көрсетіп жіберсеңіздер деген өтінішім бар! 🍌🍌

«Тайталас» атты тарихи қойылымын тамашалауға шақырамыз!

Төлен Тілеубайдың зерттеу кітабының танытымына келіңіздер!!!

1 жыл болып қапты. #Сана бағдарламасы әсіресе зиялы қауым, ауыл халқы мен университет студенттері көретін бағдарламаға айналды. Шыңдалдық. Ұжыммен бірге еңбек етуді үйрендім. Ал ендеше контент бізден, ой сізден, Sana-ны бірге қалыптастырамыз.

Сөйлемдерде белгілі бір іс-әрекетке қозғау салу мағынасы бар (*парақшаға өту, бөлісу, пікір қалдыру, бірге тамашалау, қалыптастыру* т.т.). Олардың астарында түрткі болу, әрекетке итермелеу мақсаты, стратегиясы жатыр. Көбінесе өтініш, тілек түрінде келеді, мұндай сөйлеу актілеріне ортақ басты ниет те – сөйлеушінің тілегі. Мысалдардан кезінде А.Байтұрсынұлы анықтама берген *тілекті сөйлем* деп аталатын жай сөйлемнің түрі еске түседі (қазіргі қазақ грамматикасында *бұйрықты сөйлем*). Ғалым былай деп жазған болатын: «Нәрсенің болғанын, істің істелгенін көңіл тілеген орында айтылатын сөйлем түрлері тілекті деп аталады» [3, 236-б.]. Әрине, сөйлемдердің барлығында бірдей тілек мәні ашық көріне бермейді, бірде жасырын, бірде көмескі, енді бірде айқын көрінуі мүмкін, сондай-ақ сөйлесім мазмұны мен құрылымына байланысты қосалқы мәндер де қатысады. Әлеуметтік желіде осындай игі істерге шақыру, игі мақсаттарды белгілеу жиі кездесіп тұрады, бұл қазақтілді әлеуметтік этикеттің бір бөлігі деп қарауға болады, олар қошеметпен, тіпті батамен желі қолданушылары тарапынан жалғасын тауып жатады.

4. Эмотивтілік – желі қолданушыларының эмоциямен алмасуы. Бұл қызметті статустар мен берілген комментарийлер орындайды. Оларда көп ақпарат болмаса да, желі қолданушыларының эмоционалдық жай-күйі көрінеді, графикалық құралдар, эмотикондар, gif-бейнелеулер т.т. пайдаланылады, қазақтілді желідегі жиі кездесетін стратегиялық бағыттың бірі. Мысалы:

Пост: *Осындай ойлы жастардың бар екендігіне қуанасың...*

Қандай тамаша пікірлер айтқан (бейнежазбаға қатысты пост)

Комментарийлер:

Гений Жамал гой 🍌🍌

Уххахпхпхпх

Пост: *Міне шок жаңалық! Мақпал халықты да, қызын да алдап келген екен!* 🌍

Комментарийлер:

Баяағыда еді гой сол қу дүние үшін шығар.

Онда тұрған не? Барі тұсқанан асырап алып жатады. адмның басы алланың добы деп бекер айтпаған?басыңызға жазғаның бәрін көерсіз.бұда бір алланың сыны шығар?тек қана сабыр болыңыз

Не болыпты ондайлар көп қой туған бауырының қызы. Қыз ешқандай қиындық көрмей бақытты болды, мәпелеп өсірді. Әке шеші қызының жақсы өсіп жатқанынан хабардар болды күнігн көріп жүрді. Мақтанып жүретіндей шешесінің абыройы халықтың ортасында не бүлініп қалды реально қабылдасын . Қорлықта жүріп пе?

ияя соны айтам, бір өз өмірлері бір кереметтей өзгені жамандағанға құмар осы... Бала туғандікі емес бағып қағып өсіргендікі... Өте дұрыс айтасыз!

Біреу бір өтірік нәрсе жарияласа бітті, істің байыбына бармай шулай жөнелетіндеріңіз-ай. Бір ақымақ қатын Мақпалдың роліне кіріп, өтірік жылап бір жала жалған ақпаратты жариялаған екен, анық-қанығына бармай шулай жөнелдіңдер. Алдымен ана видеоны тауып, қарасаңдаршы, басқа адам екені бақырайып көрініп тұр ғой.

Құдай ау онда тұрған ен бар. Әйтеуір бір баланы мәпелеп өсіріп жеткізді.

Жүрегім ауырып кетті! Тапқан емес баққан Ана деуші еді бабаларымыз. Бала бер, берсең сана бер, әйтпесе ала бер деген де сол бабаларымыз. Мұңайма, Мақпал!! Жас қой, түсінер, кешіре біл!

Өтірік ақпарат...

Пост: Шөп пен шөңгені сөз қылған қайран Қазақстан арнасы... (Желі қолданушысыны ұнамаған хабар туралы)

Пост: МАСҚАРА ФОЙ! 🤔🤔🤔 Мұндай сорақылықты ешкім күтпесе керек! Ащы шындық ашылды, ұят болған екен! 🤔🤔🤔👉👉👉

Эмотивтілік бағыттың берілу жолдары алуан түрлі. Сүйсіну (Осындай ойлы жастардың бар екендігіне қуанасың...), кірме арқылы берілген масаттану (Гений Жамал ғой), таңырқау (шок), одағайлар тәрізді дыбыстық тіркестер (Уххахпхххпха, иая), бірыңғай бас әріптермен беру, сенбеу (ақпаратты теріске шығару), місе тұтпау мәнін салыстыру арқылы білдіру (Шөп пен шөңгені сөз қылған қайран Қазақстан арнасы...), эмотикондар т.т.

2011 жылы америкалық элеуметтанушы, футурист, аналитик Брайан Солис «Әлеуметтік желі қолданушыларының бихейвиористік типтерінің графикалық моделін» ұсынды [4]. Осы топтастыруға сүйене отырып және аталған стратегиялық бағыттарға сәйкес келетін элеуметтік желі қолданушыларының негізгі деген коммуникативтік типтерін анықтаймыз.

1. Белсенді тілекшілер (Benevolence) – ниеті ақ желі қолданушылар тобы, олардың стратегиясы да осы – тілекші болу. Бұл топ көмекші прагматикалық және риторикалық стратегияларды жиі қолданады: сөйлеу тақырыбын қолдау, қошемет көрсету, тілек, субъектінің өзін-өзі таныстыруы, олардың тілінде бағалауыштық сөздер, анықтауыштар, үстеулер, жағымды реңктегі лексика, күшейткіш, нақтылау демеуліктері, эмоционалдылықты білдіретін көңіл-күй одағайлары арқылы көрінеді. Сөйлем тұрғысынан хабарлы, лепті, сұраулы сөйлемдер қолданылады, оларда ізгілікке тілекші болу, жақсы істерге шақыру т.т. мағыналар қатысады. Мысалы:

Бүгін бір жақсы адамның туған күні. Кәеңмен біраз жыл қызмет жасадық. Кәең ақылды, байсалды, қарапайым, жүрегі жылы жан. Айта берсеңіз, кез келген мақтау-марапатқа лайықты. Жақсы адамға теңеу табу қиын ғой. Кәеңнен көп нәрсе үйрендім. Онымен бірге басталған жұмыс, міндетті түрде, сәтті аяқталады. Ең бастысы, өз ісінің шебері. Білім саласындағы кез келген түйткілді мәселеге араласып, өз ойын білдіре алады. Батыл, шыншыл турасын айтады.

Берілген мәтінде желі қолданушысының оң көңіл-күйі көрінеді және оны айналасындағылармен бөліскен. Оң бағалауыштықты білдіретін сапалық сын есімдер, етістікті тіркестер, сөйлеу субъектісінің іс-әрекетіне берілетін бағалау қатысқан хабарлы сөйлемдер қолданылады. Мысалда ізгілікке тілекші болу мән қатысқан стратегия бар.

Сөйлемдерде сендіру мақсаты байқалады: *Кәкеңмен біраз жыл қызмет жасадық. Ал айта берсеңіз қыстырмасы сөйлесімдегі ықпал ету мағынасын жинақтаған.*

Асыға күтеміз. Өзекті. Тың ізденіс те бар, классикалық тұжырым да бар. Іргелі ғылым да бар, қолданбалы зерттеу де бар.

Екінші келтірілген мысалда бағалауыштық сөздермен (*өзекті, тың ізденіс*) қоса, күшейткіш демеуліктер (*те, да, де*) желі қолданушысының оң ниетін білдіреді.

Сол сияқты лепті сөйлемдер *Не тілесең сол қабыл болсын! Жетістіктен жетістікке, табыстан табысқа жете бер!*; көңіл-күй одағайлары *Бәрекелді! Пәлі! Ахаха, уа, бәсе*; күшейткіш үстеулер *Керемет! Күшті! Тамаша!* т.б. тілдік бірліктер белсенді тілекшілердің сөзінде қатысады.

2. Мәселені шешушілер (Problem Solvers) – қызықты ақпаратты таратушылар, әлдебір сұрақтарға жауап іздеушілер және өзіндік жеке тәжірибелерін ортаға салатындар тобы, соларды айналасындағылармен бөліседі. Осы орайда семантикалық стратегиялар басымдық танытады, нақтырақ айтқанда, сендіру, талап қою, тілек-ұсыныстар, ескерту, тақырып болып отырған нысанның сипаттамасы, оқиғаның дамуы туралы болжам жасау.

Мәселені шешушілердің әлеуметтік желі арқылы дұрыс бағытты көрсетіп отыруы қуантады. Олардың қарастыратын мәселелері де түрлі қоғамдық тақырыптарға арналған, жеке бас мәселесінен қоғамдық мәні бар үлкен өзекті тақырыптарды қамтиды. Келтірілген мысалда сөз қолданудың дұрыстығы талқыланады. Берілген комментарийлер де осы мақсатқа жауап іздейді және оның желі қолданушылар үшін пайдасы сөзсіз:

Пост: *Ақорда сайтында «Қасым-Жомарт Тоқаев Ботаникалық бақта көшет отырғызды», деп жазыпты. «Көшет екті» – десе түсінікті болар еді.*

Комментарийлер:

Тал екті.

Гүлді егеді. Көшетті отырғызады. көшетті отырғызады, егінді егеді.

Сажаат дегенді аударып бере салады. Тіл заңдылығы ерекшеліктері ескерілмейді.

Жеміс ағашы болса, егеді.

Көкөніс болса, отырғызады.

Ал жеміс ағашы болса ше?

егеді оны да.

Аа

Синоним. Екеуі де қолданылып жүр.

Синоним емес қой. Екі түрлі әрекет.

Мысалдарда пікір алуандығы кездеседі, желі қолданушысының солардың бірін таңдауға мүмкіндігі бар.

3. Комментарлар (Commenters) – желіде жаңа ой туғызушылар, түрлі ақпаратқа жауап қатушылар, байқаулар мен тәжірибелерді жариялап отырушылар. Желі қолданушыларының бұл типі әлеуметтік желі ішіндегі де, сондай-ақ одан тыс болып жатқан оқиғалар туралы да ойларымен бөлісуге ұмтылады. Қарым-қатынас жағдайына байланысты прагматикалық стратегияны ұстанады, қажет болған жерде қошемет көрсетуі де, немесе сынап тастауы да мүмкін. Комментарлардың мәселені шешушілерге ұқсастығы әсіресе, өз тәжірибелерімен бөлісу барысында байқалады.

А. Байтұрсынұлының жаңа жинағының жарық көруіне байланысты берілген комментарийлерден мысал:

– *Керемет ТАРТУ, тек таралымының аздығы (100 дана ғана 😞) мен кітаптың түптелуінің түрі көңілге қаяу салғандай-ақ;*

– *Желімге отырғызылған бұл кітапты парақтап оқу – қауіпті. Шашылып қалады 😞*
Баспа табағы – 40-тан асатын кітаптың түптелуін желімге отырғызу обал-ақ)№ Тігілуі керек-ақ еді! Алаш Арысының мұрасынан қаржы аяу – арымызға сын;

– Таңдамалы жинақты дайындаушыларға ЗОР АЛҒЫС

Мысалдан байқалатындай, желі қолданушыларының негізгі тақырыпқа қатысты тәжірибелері мол, соны желі арқылы ортаға салған. Сын айту да бар, бағалау да кездеседі, қошемет те айтылған.

Комментарий жазушылар алуан түрлі сөйлеу бірліктерін қолдануы мүмкін, әдеби, бейәдеби бірліктер, дөрекі сөздер, кемсіту элементтері т.т. Кезінде қазақ мектебінің ішінде орыс сыныптарын ашамыз деген бір топ қазақ әйелінің желіде танымал болғаны белгілі. Солардың арасында «Орыс сыныбын ашпайтын болса, Путинге хат жазамыз» деген «Самал» есімді әйел адам желі қолданушыларының ашу-ызасын туғызды. Бұл комментарийлерде кемсіту, қорлау белгілері айқын көрінеді:

– Жер аударып жіберу керек

– Сорлы неме!

– Бесінші колонна деген міне, осы!

– Өз қазағың Путинді пір тұтса, бұдан асқан сорақылық бар ма?

– Ондай-ондай сатқындар болады, кейде ойлаймын, халық жауы, ашаршылық кезінде, қазақтар өз-өздерін қырып жойған шығар деп, мәскеуден, сәл сыбыс шықса біздікілер көтеріп алып кеттіме деп, мына жағдайды көріп ойланасың

– «Отаршылдар тәрбиелеген элита – өз халқының басты жауы» Махатма Ганди т.т.

Жалпы комментаторларды іштей екіге бөлуге болады: оң ниетті және теріс пиғылды комментаторлар. Оң ниеттілер сын айтқанның өзінде мәселені объективті түрде тануға, ой қорытуға, өз ойын барынша салықалы әрі сыпайы жеткізуге тырысады, ал теріс пиғылдылар мәселенің байыбына бара бермейді, олардың сәл кейінірек сипатталатын агрессорларға ұқсастық жақтары бар.

4. Әңгімелесушілер (Conversationalists) – хат-хабар жазысу барысында белсенділік көрсететін қолданушылар, пікірталас кезінде сұрақтар қояды, ал сұрақ қоюшыларға жауап береді. Осы орайда диалогтік және прагматикалық стратегия бірінші кезекте жүреді. Мұндай қолданушылар бастаманы үнемі бақылап отырады, хат-хабар алмасуды жаңа сұрақтармен кенейте түседі, бір тақырыптан келесі тақырыпқа оңай ауысады, сол арқылы әңгімені өрбіте, әрі қарай дамыта біледі.

Желі қолданушысы әлдебір тақырыпты көтеріп пост жазады, келтірілетін мысалда желі қолданушысы өзінің «толықтығын» сырттай және бетіне «сөз ететіндерге» қаратып, пост жазады. Постының жалпы мазмұны «сондай алып-қашпа сөз иелерінен өзін жайына қалдыруын меңзеу, бұл өзінің ішкі шаруасы екендігіне» саяды. Әңгімелесушілердің тақырыпты қалай «дамытқандығына» үңіліп көрейік:

– Ойпырмай, ... пост жазбаса, мына қоғам жарылуға келген екен ғой. Бәрі іштегі шерін шығарып, мәз боп қалды-ау)))

– осылай дегеннің өзі дұрыс емес. Әлдебіреу семіз екендігіне налып отырған жоқ, жұрттың сөзіне наразы, менде нелерің бар деп отыр. Бұл шер емес, сөзден мезі болғандық.

– «Өлуге айналыпсың ғой», «Құлағың қапты ғой», «Қыстан шыға алар ма екенсің?», «Боранды күні үйден шықпайтын боларсың», «Май жеу керек саған...» деп кете береді бұғазактың «жанашырлығы»...

– Томпилар партиясын құрайық)

– түбінде әлемді біз құтқарамыз 😊

– Сенің бойың ұзын, сүйегің ірі ғой өзі. Өзіңе жарасып тұр, салмағың. Кеше көрдім ғой, семіздігіңді байқамадым. На то пашло әркім өзі білдеі ғо)

– Мен де осыны жазайын деп ем. Бой теректей, фигура идеальная. Жүз келіде де елу келіде де күшті көрінесің

– әйелдің былқылдаған семізі дұрыс, тыриған арық қара қатын деген бір қу тақтай ғой))

– Толық адамдарға көз тимейді!

– Маған семіріп кетіңіз деп ешкім айтпайды, себебі арық болып көрген емеспін. Арық кезімді ешкім көрген жоқ))

– Біз бір рулы елден де көппіз)))

– Арықтасаң да «ойбай, неге сонша арықтап, жүдеп кеткенсің» деп айтатындар бар. Өзіңізге жарасады.

– Пейілі кең адамның пошымы кең болады дейді зой қарттар

– Біз біргеміз!))

5. Хабар таратушылар (Broadcasters) – бейтарап ақпаратты таратушылар, ақпаратты әдейі немесе еш мақсатсыз, өз контентінде оларды талқылауға салмай-ақ желі қолданушыларына ұсынады. Бұл жағдайда өзін-өзі таныстырудың риторикалық стратегиясы қолданылады. Бұл топқа әкімшіліктің пабликтер мен топтарға арналған жазбаларын, сондай-ақ жекелеген қолданушылардың статустарын, түрлі жарнамаларды жатқызуға болады. Мысалы:

FlyArystan билеттерін 3000 теңгеден сатуда;

Шетелдік аналогтардан арзан: қазақстандық ғалымдар жеміс ағаштарын сақтауға арналған диагностика жүйесін әзірледі;

Бейбітшілік және келісім сарайында әзілкештер кеші өтті. Мұнда Қазақстан КВН Одағы Jaidarman kids әзілкештерінің ойынын ұйымдастырды.

Хабар таратушылардың сөзіне ерекше экспрессивтілік тән емес, лексика мен синтаксис бейтарап мағыналы, аудиторияға өтініш жасау, сұрақ қою, үндеу, бір әрекетке шақыру тәрізді мән қатыспайды. Хабар таратушылар бар болғаны өзі жайындағы немесе айналасындағылар туралы ақпаратпен бөліседі. Ақпарат мазмұны бейтарап болғандықтан, қолданушылар тарапынан да көп талқыға салына бермейді, ешқандай эмоция тудырмайды.

6. Бақылаушылар (Observers) – белсенді емес қолданушылар, хабарлама немесе комментарийлерді сирек жазады, жаңалықтар жариялай бермейді. Кейбір деректерге қарағанда, бақылаушылар әлеуметтік желі қолданушыларының көп бөлігін құрайды. Комментарий жазудың орнына «ұнайды» батырмасын басқанды жөн көреді. Тіпті әлеуметтанушы зерттеушілердің тұжырымдарына сүйенсек, кез келген постыдан комментаторлардан гөрі «ұнайды»-ны басқан бақылаушылардың көптігін көруге болады. Жиырмаға жуық комментарий жазылса, жүзден астам бақылаушы болады. Оның себептері де түрлі болуы мүмкін, сонымен бірге бұл әрекеттің өзі өзін-өзі жариялауға жатады.

7. АКА (ТМІ – «Too much information») – «аса көп ақпарат», желі қолданушысын оның оқырмандары сипаттайтын статус. Өзін-өзі жарнамалаудың риторикалық стратегиясы шеңберінде монолог пен көпшілікке арналған жазбаларда (статус, комментарийлер) берілетін деректердің ара жігінің жымдасып бірігіп кетуі. Мұндай жазбалар мазмұны жағынан кең, құрамында көп ақпарат бар болып келеді:

Мен баламды әскери мектепке бергем сол мекомандиріне секіріп мен оқымаймын деп әбден сотқа гр өмірге қаласа жатады үйреніп қалған мені командирі шақырып жағдайды айты менің жауабын баламның көзінше айтым сүйегі менікі еті сіздікі деп айтқаныңды істемесе ұр дедім қазір бітіріп әскери оқуын жалғастырып жатыр Көкше тауда бала ұрғанан өлмиді сол кезде қанша балдардың шешелері оқудан алып кетті

Мәтінге назар аударсақ, ондағы ақпараттың көптігін байқаймыз. Ешқандай тыныс белгісіз, орынсыз қысқартулар арқылы жазылған мәтінде керісінше ақпарат көп: *баласын әскери мектепке беруі, баласының оқымаймын деп лаң салуы, командирдің шақыруы, командирмен арадағы әңгіме, көптеген ата-аналардың балаларын қиындыққа шыдамай оқудан шығарып алуы, баласының оқуды жалғастыруы* т.т. Осы ақпараттың бәрі бір сөйлемнің ішінде берілген, осындай мәтіндік құрылымдар жалпы әлеуметтік желі тіліне тән белгінің бір десек болады.

8. Селф-промоутерлер (Self-promoters) – риторикалық стратегияға жатады, тек өзі туралы, өз өмірі мен кәсіби қызметі туралы, жоспарлары мен жетістіктерін,

шығармашылығын сөз ететін желі қолданушыларына тән. Танымал тұлғалар – саясаткерлер, музыканттар, спортсмендер, бизнес өкілдері, сондай-ақ өзін-өзі жарнамалаумен айналысатын көпшілік адамдарға тән әрекет.

«ОРАЗАДАҒЫ 99 ШАҚЫРЫМ» ВЕЛОШЕРУІ

Ассалаумағалейкум, құрметті идеялас игі жақсылар! 🙏

Осындай іске ниет етіп отырмын! ✅

Алла тағала қуат берсін деп тілеймін! 🤲

Сіздер де тілекші болыңыздар! 🙏

Құдай қаласа, 1 мамыр, жексенбіде, Оразаның соңғы 30-шы күні, сағат 11-де, астанадағы Әзірет Сұлтан мешітінің алдынан бастаймын 🕌

Келіңіздер, осы бастамаға жан-жақты қолдау көрсетіп отырған Қазақстан мұсылмандары Діни басқармасы жасаған үлкен баннердің алдында естелікке суретке түсеміз. Мотивация аласыздар деп сенемін. 🙏🤲

[#толықадам](#) [#tolyqadam](#) [#4D](#) [#4даму](#) [#4development](#) [#ораза](#) [#велосипед](#) [#bike](#) [#cycling](#) [#веломарафон](#) [#fasting](#) [#record](#) [#рекорд](#) [#bicycle](#)

Сельф-промоутерлердің тілінде есімдіктер (мен, біз, бәріміз, барлығы), бағалауыштық мәні бар сөздер, құрылымдар (идеялас игі жақсылар, тілекші болу, жан-жақты қолдау көрсетіп отырған, бастама, мотивация), етістіктер (шақырамын, сенемін, тілеймін, бастаймыз, суретке түсеміз), стандартқа айналған тілдік бірліктер (керемет кездесу, тамаша отырыс, алғашқы қадам т.т.) қолданылады. Сондай-ақ өзінің парақшасына аудиторияның назарын аударту мақсатында хэштегтерді жиі пайдаланады.

9. Агрессорлар (балама атауы – тролльдар) – мұндай адамдардың қарым-қатынас жасауына қарсы топтағы адамдарды мұқату (беделін түсіру) стратегиясы жатады. Ойдан шығарылған есімдерді қолдана отырып, арандату әрекеттерін жасауы мүмкін. Хабарламалар арқылы адамдар арасында қақтығыс туғызып, тіл тигізіп қорлайды, сөйлеу агрессиясын тудырады. Комментарийлерден мысал келтірсек:

Мұндай өтірік тақырыпты сүмелек, саржағал БАҚ қояды (мұқату);

Мал тіліңе ие бол (дәрекілік);

Сасык. Жерине еге болып алсай. Озге елде. Нен бар. Санасы. Жауыздыкпен уланган. Оз. Ата-анасына. Жаксылық жасай алмайтын. Тексиз неме (Кемсіту);

Немесе алаш зиялыларының есімін көше атауларына берілуін қолдамаған аудан әкімінің бейнежаздадағы орысша сөзіне жазылған комментарийлер:

– Көшеге есімді де беру, асфальтті де жасау, т.с.с. қыруар міндеті бар ғой әкімнің... Неге сонша шүйлігіп отыр, Онамастикалық комиссия өз жұмысын атқарып отыр. Шаш ал десе бас алар десек, мынау шашты да ала алмайды, патшағар!

– ар намысты білмейтін – тексіздер, һайуаннан тезегі басқа жемейма – осындайларға

– не бәле мынау! Қай ел? Біздің елдің аудандары мемлекеттік тілде іс жүргізбей ме сонда? Өзге тілде тілі шыққан адамның өз еліне ешқашан бүйрегі бұрмайды, жаны ашымайды. Мынау соның дәлелі

– мәңгүр, ұлтсыз неме екен, сосын шыли дәрекі

– Шікірейген шенеунік 🙄

– ай сорлы қазақ орысша сөйлесем бай, ақылды, данышпан болып көрінем деп 🙄

Әкімнің сөзін келемеждеу түрлі жолдармен берілген, тұрмыстық-қарапайым лексика патшағар, тексіз, һайуанның тезегі, сорлы, мақал-мәтелді бұрмалап алу арқылы, «Шаш ал десе бас алады» нұсқасының «шашты да ала алмайтындығын» тілге тиек ету, сұраулы сөйлемдердің ауызекілік интонациямен берілуі Неге сонша шүйлігіп отыр, не бәле мынау тәрізді, бай, ақылды, данышпан сапалық сын есімдерінің салыстыру мақсатында қолданылуы арқылы. Варваризмдер де (лох, тупой, козел т.т.) агрессорлар тілінде жиі ұшырасатын тілдік көрсеткіштердің бірі. Жалпы сөйлеу агрессиясы, сөйлеу мәдениетінің жұтандығы ғаламтор тілінде көп кездеседі, тіпті дәрекі тілмен сөйлесетін топтар да кездесіп жатады, кейде нақты желі қолданушысы мен жалған тролльдарды ажырату қиынға соғады.

Сонымен, әлеуметтік желіде желі қолданушыларының стратегиясы мен тактикасы, соған сәйкес олардың коммуникативтік типтері өмір сүреді. Мақалада біз соны айқындауға тырыстық, кесте түрінде жоғарыда сөз болған жайттарды келесідегідей береміз.

Кесте 1

Әлеуметтік желі қолданушыларының типтері және олар қолданатын қарым-қатынас стратегиялары мен тактикалары

№	Қолданушы типтері	Қарым-қатынас стратегиялары мен тактикалары
1.	Хабар таратушылар	Өзін-өзі таныстырудың риторикалық стратегиясы
2.	Бақылаушылар	Прагматикалық стратегиялар семантикалықтан басым түсіп жатады, риторикалық стратегия қолданылмайды десе болады
3.	Белсенді тілекшілер	Көмекші прагматикалық және риторикалық стратегиялар: сөйлеу тақырыбын қолдау, қошемет көрсету, субъектінің өзін-өзі таныстыруы
4.	Селф-промоутерлер	Риторикалық стратегия, тек өзі туралы, өз өмірі мен кәсіби қызметі туралы, жоспарлары мен жетістіктері, шығармашылығы туралы ақпарат ұсынады
5.	Әңгімелесушілер	диалогтік және прагматикалық стратегия, бастаманы бақылау арқылы әңгімені дамыту
6.	Комментаторлар	прагматикалық стратегия, қарым-қатынас жағдайына байланысты қошемет көрсетуі де, немесе сынап тастауы да мүмкін
7.	Мәселені шешушілер	Семантикалық стратегия, нақтырақ айтқанда, сендіру, талап қою, тілек-ұсыныстар, ескерту, тақырып болып отырған нысанның сипаттамасы, оқиғаның дамуы туралы болжам жасау
8.	АКА («аса көп ақпарат»)	Өзін-өзі жарнамалаудың риторикалық стратегиясы шеңберінде монолог пен көпшілікке арналған жазбаларда (статус, комментарийлер) берілетін деректердің ара жігінің жымдасып бірігіп кетуі
9.	Агрессорлар (трольдар)	қарым-қатынас жасау негізіне қарсы топтағы адамдарды мұқату (беделін түсіру) стратегиясы жатуы, адамдар арасында қақтығыс туғызу, тіл тигізу

Талқылау. Біз әлеуметтік желіде «Фейсбук батырлары», «ас үйдегі оппозиция» сияқты қолданыстарды жайдан жай қолданбаймыз, желінің анонимділігін теріс пайдалана отырып, қолданушыларды кемсітетін, қорлайтын, олардың ар-намысына нұқсан келтіретін, құқығына қол сұғатын жайттарға қарата айтамыз. Мұндай теріс пиғыл желідегі тіл мәдениетінің төмендеуіне әкеп соғады.

Осымен байланысты виртуалды қатынастың мынадай өзіндік ерекшелігін атап өтеміз: көрсетілген коммуниканттар типі нақты өмірдегідей шынайы болмауы мүмкін, өйткені жалған парақшалар болуы мүмкін, желіде кез келген жазбаны жоюға болады, ұнамаған желі қолданушыларын «қара тізімге» енгізуге болады, репост жасау мүмкіндігі бар, қысқасы, желіде қолданылатын стратегиялар мен тактикалар шынайы өмірдегі адамдардың әрекетіне сәйкес келмеуі де мүмкін.

Бұл адамдардың әлеуметтік желіде киетін «виртуалды бетпердесі» болатындығын көрсетеді. Виртуалды әлемдегі адамның бетпердесі қарым-қатынас үдерісін оңайлату үшін қызмет етуі де мүмкін, өйткені психологиялық кедергілер жойылады, адамның өзіндік «Мені» еркін сипат алады, «бостандыққа» шығады.

Виртуалды тұлғалар бір-бірімен қазіргі уақыт жасап отырған және дайындықсыз ауызекі тілдің ықпалына қатты бейімделген жазбаша мәтін арқылы қатынас жасайды. Демек,

виртуалды шындықтағы тұлға мен мәтін тең қабылданады, соған сәйкес жазбаша «дыбысталатын» мәтіннің маңызы өсе түседі.

Соған қарамастан, виртуалды қатынаста да қолданушылардың стратегиясы мен тактикасы, соған сәйкес олардың коммуникативтік типтері өмір сүреді.

Тілдік қатынас стратегиясына деген қызығушылықтың артуы, қатынас үдерісі кезінде мақсатқа жету тілдік қызметті жоспарламай, яғни стратегия мен тактикасыз мүмкін емес. Стратегияны қатынас шартына және коммуниканттарға, сондай-ақ осы жоспарды іске асыруға байланысты тілдік қатынасты жоспарлау деп түсінеміз.

Коммуникативтік стратегия негізіне коммуниканттардың қажеттіліктері мен уәждері жатады. Коммуникативтік тактика нақты тілдік қарым-қатынас үдерісінде практикалық тәсілдер жиынтығы ретінде қарастырылады, ол коммуникативтік ниет жиынтықтарымен сәйкес келеді. Мақсат – тілдік стратегиямен, ал ниет – тактикамен анықталады.

Мақалада әлеуметтік желідегі қарым-қатынас арналарының іске асу сипатына қарай сөйлеу әрекетінің негізгі деген төрт стратегиялық бағытын ажыраттық: 1) байланыстық; 2) ақпараттық; 3) үйлестірушілік; 4) эмотивтілік.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, мақалада әлеуметтік желідегі қарым-қатынас арналарының іске асу сипатына қарай сөйлеу әрекетінің негізгі деген төрт стратегиялық бағытын ажыратылды: байланыстық; ақпараттық; үйлестірушілік; эмотивтілік.

Ал әлеуметтік желі қолданушыларының негізгі деген коммуникативтік типтері мынадай түрлерге топтастырылды: белсенді тілекшілер, мәселені шешушілер, комментаторлар, әңгімелесушілер, хабар таратушылар, бақылаушылар, АКА, селф-промоутерлер, агрессорлар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Иссерс О.С. *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи*. 5-е изд. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с.
2. Куркимбаева А.М. *Туристтік блогинг: коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар (ағылшын және қазақ тілдері материалдары негізінде)*. филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация – Алматы: 2021. – 214 б.
3. Байтұрсынов А. *Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері)*. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
4. Brian Solis. *Behaviorgraphics: Discovering the “Me” in Social Media* // <https://www.briansolis.com/2011/02/behaviorgraphics-discovering-the-me-in-social-media/>
5. Crystal D. *Language and the Internet* – Cambridge, 2001. – 272 p. // <https://www.cambridge.org/core/books/language-and-the-internet/25A063BB182BF1582C6876B83DDCEE7A>
6. Fairclough, N.L. *Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis // Discourse and Society*. – Lnd, 1990.P. 193-217.

References

1. Issers O.S. (2008). *Kommunikativnye strategii i taktiki russkoj rechi*. 5-e izd. – M.: Izdatel'stvo LKI, 288 s.
2. Kurkimbaeva A.M. (2021). *Turistik blogging: kommunikativtik strategijalar men taktikalar (agylshyn zhane qazaq tilderi materialdary negizinde)* [Travel blogging: communication strategies and tactics (based on materials of English and Kazakh languages)] dissertation prepared for the degree of Doctor of philology., Almaty.
3. Bajtursynov A. (1992) *Til tagylymy (kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri)* [Language lessons]. *Ana tili*- Almaty, 448 p.
4. Brian Solis. *Behaviorgraphics: Discovering the “Me” in Social Media* // <https://www.briansolis.com/2011/02/behaviorgraphics-discovering-the-me-in-social-media/>
5. Crystal D. *Language and the Internet* – Cambridge, 2001. – 272 p. // <https://www.cambridge.org/core/books/language-and-the-internet/25A063BB182BF1582C6876B83DDCEE7A>
6. Fairclough, N.L. *Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis // Discourse and Society*. – Lnd, 1990.P. 193-217.

Біздің авторлар

Егембердиева Гульнар Манатовна – Алматы технологиялық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Дүйсенова Қарақат Тұрсынханқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, аға оқытушы

Ержуманова Азиза Берикбаевна – Абылқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, azizaerjik@mail.ru

Киклевич Александр – Варминь-Мазур университеті, профессор, хабилизациялық доктор, Польша

Качалов Всеволод Вячеславович – «Экономика жоғары мектебі» Ұлттық зерттеу университеті, Мәскеу, Ресей

Казарцев Евгений Вячеславович – «Экономика жоғары мектебі» Ұлттық зерттеу университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор, Мәскеу, Ресей

Сәт Ғафура Адилбекқызы – Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, өнер магистрі, оқытушы, aggafon@bk.ru

Славина Вольга Викторовна – Франциск Скорина атындағы Гомель мемлекеттік университеті, аспирант, Гомель, Беларусь; Қаныш Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, аға оқытушы, volyasna@gmail.com

Қабышева Г.Д. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2-курс магистранты

Букабаева Б.Е. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты

Куралбаева Алия Ахметкаримовна – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, PhD, доцент м.а., aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz

Өміртай Зарина Мұхтарқызы – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, магистрант, z.omirtay@mail.ru

Ларионова Ирина Юрьевна – Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, cotedazur.riviera@mail.ru

Федосова Светлана Александровна – Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, fedossova.svetlana@mail.ru

Носко Артем – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, магистрант

Шаяхметова Дана Бексұлтанқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Танкибаева Мереке Хавизовна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Канабек Мырзабек Жанатұлы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, магистрант

Гиниятова Айшабибі Айдарқызы – Сүлеймен Демирел атындағы университет, Журналистика факультеті, 2-курс магистранты

Әлжан Ақсәуле – Сүлеймен Демирел атындағы университет, сениор-лектор

Курманбаева Алмагүл Әлиқызы – Тұран университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Жаппар Қарлығаш Зинилабидинқызы – Тұран университеті, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд.профессор м.а.

Алдабергенқызы Ляйля – Тұран университеті, филология магистрі, сениор-лектор

Курманбекова Зульфия Рахматдилдаевна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2 курс PhD докторанты, kurmanbekova.zulfiya@mail.ru

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, sarekenova@mail.ru

Наши авторы

Егембердиева Гульнар Манатовна – Алматинский технологический университет, кандидат филологических наук, старший преподаватель

Дуйсенова Каракат Турсынхановна – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, старший преподаватель

Ержуманова Азиза Берикбаевна – Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, azizaerjik@mail.ru

Киклевич Александр – Варминьско-Мазурский университет, профессор, хабилитационный доктор, Польша

Качалов Всеволод Вячеславович – Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Москва, Россия

Казарцев Евгений Вячеславович – Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», доктор филологических наук, профессор, Москва, Россия

Сат Гафура Адилбекқызы – Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, магистр искусств, преподаватель, aggafon@bk.ru

Славина Вольга Викторовна – Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины, аспирант, Гомель, Беларусь; Казахский национальный исследовательский технический университет имени Каныша Сатпаева, старший преподаватель, volyasna@gmail.com

Кабышева Гульбану Дауренбековна – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, магистрант 2 курса

Букабаева Бакытгуль Ердесбаевна – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, кандидат филологических наук

Куралбаева Алия Ахметкаримовна – Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, PhD, и. о. доцента, aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz

Умиртай Зарина Мухтаровна – Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, магистрант, z.omirtay@mail.ru

Ларионова Ирина Юрьевна – Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, кандидат педагогических наук, профессор, cotedazur.riviera@mail.ru

Федосова Светлана Александровна – Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, кандидат филологических наук, профессор, fedosova.svetlana@mail.ru

Носко Артем – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, магистрант

Шаяхметова Дана Бексултановна – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор

Танкибаева Мереке Хавизовна – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

Канабек Мырзабек Жанатулы – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, магистрант

Гиниятова Айшабиби Айдаровна – Университет им. Сулеймана Демиреля, магистрант 2 курса, факультет журналистики

Альжан Аксауле – Университет имени Сулеймана Демиреля, сениор-лектор

Курманбаева Алмагуль Алиевна – Университет Туран, кандидат филологических наук, доцент

Жаппар Карлыгаш Зинилабидиновна – Университет Туран, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

Алдабергеновна Ляйля – Университет Туран, магистр филологии, сениор-лектор

Курманбекова Зульфия Рахматдилдаевна – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, докторант PhD 2 курса, kurmanbekova.zulfiya@mail.ru

Сарекенова Карлыгаш Курмангалиевна – Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, кандидат филологических наук, и.о. профессора, sarekenova@mail.ru

Our authors

Yegemberdiyeva Gulnar – Almaty Technological University, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer

Duisenova Karakat – Abai Kazakh National Pedagogical University, Senior Lecturer

Yerzhumanova Aziza – Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Master of Humanities, Senior Lecturer, azizaerjik@mail.ru

Kiklewicz Aleksander – University of Warmia and Mazury, professor, habilitated doctor, Poland

Kachalov Vsevolod – National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russia

Kazartsev Evgeny – National Research University Higher School of Economics, Doctor of Philology, Professor, Moscow, Russia

Sat Gafura – Kazakh National Academy of Arts by named Temirbek Zhurgenov, Master of Arts, Teacher, aggafon@bk.ru

Slavina Volga – Gomel State University of Francisk Skorina, graduate student, Gomel, Belarus; Satbayev University, Senior Lecturer, volyasna@gmail.com

Kabysheva Gulbanu – Abai Kazakh National Pedagogical University, 2nd year Master's student

Bukabaeva Bakytgul – Abai Kazakh National Pedagogical University, Candidate of Philological Sciences

Kuralbaeva Aliya – International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, PhD Dr., Acting Associate Professor, aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz

Omirtay Zarina – International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Master's student, z.omirtay@mail.ru

Larionova Irina – East-Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov, Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, cotedazur.riviera@mail.ru

Fedosova Svetlana – East-Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov, Candidate of Philological Sciences, Professor, fedosova.svetlana@mail.ru

Nosko Artyom – Abai Kazakh National Pedagogical University, Master's student

Shayakhmetova Dana – Abai Kazakh National Pedagogical University, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Tankibaeva Mereke – Abai Kazakh National Pedagogical University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Kanabek Myrzabek – Abai Kazakh National Pedagogical University, Master's student

Giniyatova Aishabibi – Suleyman Demirel University, 2nd year Master's student, Faculty of Journalism

Alzhan Aksaule – Suleiman Demirel University, Senior Lecturer

Kurmanbayeva Almagul – Turan University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Zhappar Karlygash – Turan University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Aldabergenkyzy Layla – Turan University, Master of Philology, Senior Lecturer

Kurmanbekova Zulfiya – L.N. Gumilyov Eurasian National University, PhD 2nd year doctoral student, kurmanbekova.zulfiya@mail.ru

Sarekenova Karlygash – L.N. Gumilyov Eurasian National University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, sarekenova@mail.ru